

วัฒนธรรมไทยในวรรณคดี ตั้งแต่ต้น
รัตนโกสินทร์ - เปลี่ยนแปลงการปกครอง
พ.ศ. ๒๔๗๕

ชื่อผู้วิจัย

น.ส. เหมอมารย์ ราชภัณฑารักษ์
นางพวงเพชร สุรัตน์วิกุล

งานวิจัยนี้ได้รับทุนอุดหนุนการวิจัยจาก สำนักงานคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ
กระทรวงศึกษาธิการ
ประจำปีงบประมาณ ๒๕๔๑

บทคัดย่อ

งานวิจัยเรื่อง “วัฒนธรรมไทยในวรรณคดี : ตั้งแต่ต้นรัตนโกสินทร์ - เปลี่ยนแปลงการปกครอง พ.ศ. ๒๔๗๕” นั้น มีทั้งหมดสี่บท บทที่หนึ่ง บทนำ จะกล่าวถึงความจำเป็นมาของปัญหาในการวิจัย วัตถุประสงค์ในการวิจัยเพื่อศึกษาการปลูกฝังวัฒนธรรมโดยผ่านทางวรรณคดีทั้งสี่เรื่อง อันได้แก่ พระอภัยมณี สี่แผ่นดิน ร่มฉัตร และสามชาย รวมทั้งประโยชน์ที่จะได้รับการจากการวิจัย ตลอดจนคำอธิบายเกี่ยวกับศัพท์ทางวัฒนธรรมซึ่งจะต้องใช้ในการวิจัย บทที่สอง เป็นการศึกษาย้อนกรอบภูมิหลังประวัติศาสตร์ด้านการเมืองการปกครอง เศรษฐกิจและสังคมจากหนังสือทั้งสี่เรื่อง บทที่สาม วัฒนธรรมไทยในวรรณคดี ซึ่งได้วางกรอบของการวิเคราะห์ไว้สามประการ คือ ประการที่หนึ่ง วรรณคดีที่เลือกมาศึกษาทั้งสี่เรื่องนี้ ได้ปลูกฝังแนวความคิดสำคัญที่เป็นหลักใหญ่ที่เรียกว่าหัวข้อสำคัญ (Themes) หรือคุณค่าทางวัฒนธรรม (Cultural Values) ในเรื่องพระมหากษัตริย์ และเรื่องความรักอิสระ ความเมตตากรุณา ความกตัญญูกตเวทิต่อผู้มีพระคุณ ความคิดเหล่านี้เป็นหัวใจสำคัญของวัฒนธรรม ทำให้วัฒนธรรมมีความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน มีส่วนต่างๆ สอดคล้องสนับสนุนซึ่งกันและกัน ประการที่สอง วรรณคดีที่เลือกมาศึกษาทั้งสี่เรื่องนี้ได้ปลูกฝังวิถีคิด และแบบแผนพฤติกรรม อันได้แก่วิถีคิดในเรื่องที่เกี่ยวกับพระมหากษัตริย์ วิถีคิดในเรื่องที่เกี่ยวกับพระพุทธศาสนา วิถีคิดในเรื่องคุณสมบัติของผู้หญิงไทย วิถีคิดในเรื่องคู่ครองและเครือญาติ วิถีคิดในเรื่องสิ่งศักดิ์สิทธิ์และอำนาจลึกลับ วิถีคิดเรื่องความฝัน วิถีคิดเรื่องการมีบุตร วิถีคิดเรื่องความรู้และงานอาชีพ ในส่วนของแบบแผนพฤติกรรม วรรณคดีทั้งสี่เรื่องนี้ ได้ปลูกฝังธรรมเนียมประเพณีของชาวยุค ธรรมเนียมประเพณีโกนผมไฟและโกนจุก สมัยนิยม ภาษาและสำนวนไทย รวมทั้งธรรมเนียมประเพณีอื่นๆ ซึ่งไม่จัดอยู่ในหมวดหมู่ที่ได้กล่าวมาแล้วนี้สำหรับจารีตประเพณี วรรณคดีทั้งสี่เรื่องนี้ได้ปลูกฝังจารีตประเพณีที่เกี่ยวกับสามี-ภรรยา นาย-บ่าว แม่-ลูก ส่วนขนบประเพณี วรรณคดีทั้งสี่เรื่องได้ปลูกฝังขนบประเพณีในการทำศึกสงครามของพระมหากษัตริย์ และขนบประเพณีการแต่งงาน ประการที่สาม เมื่อสังคมไทยได้เปิดประเทศติดต่อกับตะวันตก และมีการเปลี่ยนแปลงให้เป็นสมัยใหม่ซึ่งมีลักษณะสำคัญคือ มีการเปลี่ยนแปลงจากความสัมพันธ์ในกลุ่มเครือญาติและเพื่อนสนิทในรูปของความสัมพันธ์แบบปฐมภูมิมาเป็นความสัมพันธ์แบบทฤษฎีภูมิในรูปของสมาคมสโมสร มีการเปลี่ยนแปลงจากระบบการปกครองแบบสมบูรณาญาสิทธิราชมาเป็นประชาธิปไตย และมีการเปลี่ยนแปลงวิถีคิดที่ขึ้นอยู่กับอารมณ์ความเชื่อ

มาเป็นวิธีคิดโดยใช้หลักเหตุผล และหลักวิทยาศาสตร์ อันได้แก่ วิธีคิดเรื่องจำนวนคู่คี่ของ
วิธีคิดเรื่องการเลือกคู่ครอง วิธีคิดเรื่องการหย่าร้าง วิธีคิดเรื่องการติดคุก วิธีคิด
เรื่องคลอดบุตร วิธีคิดเรื่องไปเรียนต่างประเทศ สำหรับการเปลี่ยนแปลงทางวัฒนธรรม
อันได้แก่ การรับสิ่งใหม่ คือ รถจักรยาน และรถยนต์ ซึ่งเป็นการเปลี่ยนแปลงวัฒนธรรม
ทางวัตถุแล้ว ก็ยังมีการเปลี่ยนแปลงในส่วนของแบบแผนพฤติกรรม ซึ่งได้แก่ ธรรมเนียม
ประเพณีบางประการ คือ ผู้หญิงไว้ผมยาว การเปลี่ยนแปลงจากผ้าถุงโจงกระเบนมาเป็น
นุ่งผ้าซิ่น การเปลี่ยนแปลงจากนั่งทานข้าวกับพื้นมาเป็นนั่งโต๊ะ การเปลี่ยนแปลงเรื่อง
การหยุดงานของข้าราชการจะต้องส่งใบลา การเปลี่ยนแปลงเรื่องการใช้ภาษาไทย
และการเปลี่ยนแปลงธรรมเนียมประเพณีกินข้าวมาเป็นกินถ้วยเดียว บทที่สี่ บทสรุป
เป็นการสรุปผลที่ได้จากการวิเคราะห์ทั้งหมด

ABSTRACT

A Study of Thai Culture Through Literature : From Early Rattanakosin to the "Revolution" of 1932 is divided into four chapters. The first chapter is the introduction that discusses the cause of research problems and the objective that is to study the enculturation through the four literatures namely : Phra Aphai Mani, Si Phandin, Rom Chatra and Sam Chai as well as the benefits gained from the research including the definitions fo cultural terms used in the research. The second chapter presents the study through the frame of historical background of politics, administration, economy and societies based on the above-mentioned literatures. The third chapter frames three ways of analysis on this study as follows : Firstly, the four selected literatures enculturate the main ideas so called "Themes" or "Cultural Values" in the sense of the monarchs, freedom-loving, mercy and kindness, obligation towards benefactors that make Thai Culture harmonious, unique and supportive in various aspects, Secondly, not only the chosen literatures enculturate the main ideas regarding the Kings, Buddhism, qualifications of Thai women, spouse, relations, sacred and mysterious things, dreams, having children, knowledge and careers, but also have much influence on norms establishing the courtier folkways, the new born and topknot first hair cut, fashion, Thai language, proverbs and sayings including another folkways which are not included in this article. Furthermore, the four literatures enculturate the mores involving husband and wife, master and servant, mother and child, while enculturating the institution of the king warfares and the institution of Thai marriages, Thirdly, Thailand formerly had the open and modernized policies that brought the major changes to Thai society, e.g. the conversion from the primary relationship to the secondary relationship in the form of associational group, the shifted regime from the Absolute Monarchy to the constitutional Monarchy and the converted ideas depending on emotions and believes to those based on rational and scientific principles relating the quantity of spouse, matching, divorce, imprisonment, child delivery, studying abroad. Besides, Thai people were

materially introduced to use bicycles and cars while there were some conversion of norms regarding Thai women wearing long hair, the use of "Pasin" (a Thai version of sarong) instead of "Jong Krabane" (the original Thai rolled cloth used as a skirt), sitting at a table instead of sitting on the floor when having meals, the introduction of submitting a letter of absence for government officials including some minor changes in the usage of Thai language. The fourth chapter is the conclusion of all analyzed results.

กิติกรรมประกาศ

คณะผู้วิจัยขอกราบขอบพระคุณสำนักงานคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ ที่ได้ให้ทุนอุดหนุนการวิจัยเรื่องวัฒนธรรมไทยในวรรณคดี : ตั้งแต่ต้นรัตนโกสินทร์ - เปลี่ยนแปลงการปกครอง พ.ศ. ๒๕๗๕"

ขอขอบคุณ คุณอนรรฆมณี สุนทรนนท์ ญาติผู้น้อง ซึ่งได้กรุณาเขียน บทคัดย่อภาษาอังกฤษให้

ส่วนดีของงานวิจัยเรื่องนี้ ขอมอบบูชาพระคุณพ่อแม่ และครูอาจารย์ที่ได้ให้ความรู้ทางวัฒนธรรม จนสามารถมาทำงานวิจัยเรื่องนี้ได้ อันได้แก่ ศาสตราจารย์พระยาอนุমানราชชน (เสฐียรโกเศศ) ศาสตราจารย์ประเสริฐ แยมกลีนพุง ศาสตราจารย์ ดร. พัทยา สายหู และที่จะลืมไม่ได้ก็คือ เจ้าของทุน - สำนักงานคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ

สารบัญ

	หน้า
บทที่ ๑ บทนำ	๑
๑.๑ ความเป็นมาของปัญหาในการวิจัย	๑
๑.๒ วัตถุประสงค์ในการวิจัย	๓
๑.๓ ระเบียบวิธีวิจัยและอุปกรณ์การวิจัย	๓
๑.๔ ขอบเขตการวิจัย	๓
๑.๕ ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับจากการวิจัย	๓
๑.๖ กรอบของการวิเคราะห์	๓
๑.๗ ศัพท์ทางวัฒนธรรม	๔
บทที่ ๒ ภูมิหลังประวัติศาสตร์	๗
๒.๑ สมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น (รัชกาลที่ ๑-๓) : พระอภัยมณี	๗
๒.๒ สมัยพัฒนาประเทศตามแบบตะวันตก - สงครามโลก ครั้งที่ ๒ : สี่แผ่นดิน ร่มฉัตร สามชาย	๑๑
บทที่ ๓ วัฒนธรรมไทยในวรรณคดี : ตั้งแต่ต้นรัตนโกสินทร์ ถึงเปลี่ยนแปลงการปกครอง พ.ศ. ๒๔๗๕	๑๖
๓.๑ วรรณคดีทั้งสี่เรื่องได้ปลูกฝังแนวความคิดสำคัญ ที่เป็นหลักใหญ่ที่เรียกว่าหัวข้อสำคัญในเรื่องใด	๑๖
๓.๑.๑ วรรณคดีทั้งสี่เรื่องได้ปลูกฝังแนวความคิดสำคัญ ที่เป็นหลักใหญ่เป็นหัวข้อสำคัญของวัฒนธรรมไทย คือ เรื่องพระมหากษัตริย์	๑๖
๓.๑.๒ วรรณคดีทั้งสี่เรื่องได้ปลูกฝังแนวความคิดสำคัญ ที่เป็นหลักใหญ่เป็นหัวข้อสำคัญของวัฒนธรรมไทย คือ เรื่องความรักอิสระ ความเมตตากรุณา และความกตัญญูกตเวทิต่อผู้มีพระคุณ	๒๐
๓.๒ วรรณคดีที่เลือกมาศึกษาทั้งสี่เรื่อง ได้ปลูกฝังวิธีคิด และแบบแผนพฤติกรรมในเรื่องใด	๒๔
๓.๒.๑ วรรณคดีทั้งสี่เรื่องได้ปลูกฝังวิธีคิด	๒๔
๑) วิธีคิดในเรื่องพระมหากษัตริย์	๒๔
๒) วิธีคิดในเรื่องพระพุทธศาสนา	๒๖

	หน้า
๓) วิธีคิดในเรื่องคุณสมบัติของผู้หญิงไทย	๓๐
๔) วิธีคิดในเรื่องคู่ครองและเครือญาติ	๓๔
๕) วิธีคิดในเรื่องสิ่งศักดิ์สิทธิ์และอำนาจลึกลับ	๔๑
๖) วิธีคิดในเรื่องความฝัน	๔๕
๗) วิธีคิดในเรื่องการมีบุตร	๔๗
๘) วิธีคิดในเรื่องความรู้และงานอาชีพ	๔๙
๓.๒.๒ วรรณคดีทั้งสี่เรื่องได้ปลูกฝังแบบแผนพฤติกรรม	๕๑
๑) ธรรมเนียมประเพณี	๕๑
ก. ธรรมเนียมประเพณีของชาววัง	๕๑
ข. ธรรมเนียมประเพณีโกนผมไฟและโกนจุก	๕๘
ค. สมัยนิยม	๖๐
ง. ภาษาและสำนวนไทย	๖๔
จ. ธรรมเนียมประเพณีอื่นๆ ซึ่งไม่จัดอยู่ในหมวดหมู่ที่ได้กล่าวมาแล้ว	๗๙
๒) วรรณคดีทั้งสี่เรื่องได้ปลูกฝังจารีตประเพณี	๘๗
ก. จารีตประเพณีเกี่ยวกับสามี - ภรรยา	๘๗
ข. จารีตประเพณีระหว่างนาย - บ่าว	๘๙
ค. จารีตประเพณีระหว่างแม่ - ลูก	๙๐
๓) วรรณคดีทั้งสี่เรื่องได้ปลูกฝังขนบประเพณี	๙๓
ก. ขนบประเพณีในการทำศึกสงครามของพระมหากษัตริย์	๙๓
ข. ขนบประเพณีเรื่องการแต่งงาน	๙๔
๓.๓ เมื่อสังคมไทยได้เปิดประเทศติดต่อกับตะวันตกและมีการเปลี่ยนแปลงให้เป็นสมัยใหม่ได้ส่งผลต่อการเปลี่ยนแปลงวัฒนธรรมในด้านใด	๙๘
ลักษณะสำคัญของสังคมที่เปลี่ยนแปลงไปสู่ความทันสมัย	๙๘
การรับสิ่งใหม่	๑๑๕
การเปลี่ยนแปลงในธรรมเนียมประเพณีบางประการ	๑๑๗
บทที่ ๔ บทสรุป	๑๒๔
บรรณานุกรม	๑๓๒

บทที่ ๑

บทนำ

๑.๑ ความเป็นมาของปัญหาในการวิจัย

ในทางวิชาการสังคมศาสตร์ วัฒนธรรมมีความหมายกว้างมาก หมายรวมถึงทุกสิ่งทุกอย่างที่มนุษย์คิดประดิษฐ์ขึ้นมาเพื่อช่วยในการดำรงชีวิตอยู่ในโลก อาจเป็นวัตถุสิ่งของต่างๆ ที่มนุษย์สร้างขึ้นใช้สอย ตลอดจนความรู้และเทคนิควิธีการต่างๆ ที่ช่วยให้มนุษย์สามารถทำเกษตรกรรมและอุตสาหกรรม รวมทั้งกฎข้อบังคับความประพฤติต่างๆ ขนบธรรมเนียมประเพณี ค่านิยม จริยธรรม ศาสนา ความเชื่อ วรรณคดี ศิลปะทัศนกรรม เป็นต้น สิ่งที่มนุษย์คิดประดิษฐ์ขึ้นมาจะ เป็นวัฒนธรรมได้ก็ต่อเมื่อคนส่วนใหญ่ในกลุ่มสังคมเดียวกันนั้นเห็นชอบและรับไปใช้ร่วมกัน วัฒนธรรมจึงเป็นแบบแผนชีวิตความเป็นอยู่ของคนในสังคมหนึ่ง ซึ่งคนในสังคมอื่นจะเห็นว่าดีหรือไม่ก็ตาม แต่ถ้าคนในสังคมนั้นยอมรับที่จะเป็นอยู่ด้วยชีวิตแบบนั้นแล้ว นั่นก็คือวัฒนธรรมของสังคมนั้น วัฒนธรรมในความหมายทางวิชาการจึงไม่เกี่ยวกับความเจริญงอกงามหรือสิ่งที่ดีงาม

บุคคลที่เกิดและเติบโตในวัฒนธรรมเดียวกัน มักจะมีอะไรบางอย่างเหมือนกัน ซึ่งนอกจากจะมีประสบการณ์และการเรียนรู้อย่างเดียวกันแล้ว ก็ยังสืบเนื่องจากลักษณะของวัฒนธรรม กล่าวคือ ในแต่ละวัฒนธรรมจะมีแนวความคิดสำคัญที่เป็นหลักใหญ่ ซึ่งจะพบอยู่ทั่วไปในพฤติกรรมต่างๆ ที่แสดงออก เพราะเป็นสิ่งที่ได้รับการถ่ายทอดอยู่เสมอ แนวความคิดเหล่านี้จะปรากฏอยู่ในกฎเกณฑ์ ระเบียบปลีกย่อยต่างๆ รวมทั้งในระบบความเชื่อและการแสดงออกทางศิลปะ ในทางวิชาการเราเรียกแนวความคิดเหล่านี้ว่า คุณค่าทางวัฒนธรรม (cultural values) หรือบางทีก็เรียกว่า หัวข้อสำคัญ (themes) ความคิดเหล่านี้เป็นหัวใจสำคัญของวัฒนธรรม ทำให้วัฒนธรรมมีความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน มีส่วนต่างๆ สอดคล้องสนับสนุนซึ่งกันและกัน ในวัฒนธรรมไทยมีแนวความคิดสำคัญเรื่องความ รักอิสระ ความสนุกในชีวิต การเคารพผู้ใหญ่ ความเมตตากรุณา เป็นต้น

วัฒนธรรมเป็นสิ่งที่มนุษย์สร้างขึ้นและเป็นลักษณะเฉพาะของแต่ละสังคม มนุษย์ทุกคนที่เกิดและเติบโตขึ้นมาในสังคมเป็นผู้มีวัฒนธรรมทั้งสิ้น วัฒนธรรมเป็นสิ่งที่กำหนดพฤติกรรมของมนุษย์ตั้งแต่เกิดจนตาย ตั้งแต่ตื่นนอนจนเข้านอน วัฒนธรรมเป็นตัวกำหนดรูปแบบของครอบครัว เศรษฐกิจ การปกครอง ศาสนา การศึกษา เป็นต้น วัฒนธรรมจะกำหนดว่า สิ่งใดดี สิ่งใดไม่ดี สิ่งใดถูก สิ่งใดผิด รวมทั้งเป้าหมายในชีวิตว่า

ควรเป็นอย่างไร มนุษย์ที่เกิดและเติบโตขึ้นมาในสังคมใด ก็จะได้เรียนรู้วัฒนธรรมของสังคมนั้นเป็นมรดกตกทอดกันมาเป็นลำดับ มนุษย์ที่เกิดรุ่นต่อต่อมา ไม่จำเป็นต้องสร้างวัฒนธรรมขึ้นมาใหม่ เพียงแต่เรียนรู้สิ่งที่มีอยู่แล้ว พร้อมทั้งปรับปรุงแก้ไขเพิ่มเติมวัฒนธรรมให้เหมาะสมกับสภาพแวดล้อมทั้งทางภูมิศาสตร์ และสังคมที่เปลี่ยนแปลงไป เช่น คิดค้นวิธีการทำงานใหม่ หรือแม้แต่ภาษาก็จะต้องมีศัพท์สำนวนไวยากรณ์เพิ่มมากขึ้น เพื่อให้มนุษย์สามารถใช้ความคิดได้อย่างกว้างขวาง

การปลูกฝังวัฒนธรรม (enculturation) เป็นกระบวนการถ่ายทอดวัฒนธรรมให้กับสมาชิกใหม่ในสังคม การปลูกฝังวัฒนธรรมเป็นกระบวนการที่เกิดขึ้นและค่อนข้างจะเข้มข้นในวัยต้นๆ ของชีวิต โดยเริ่มตั้งแต่บุคคลเริ่มเรียนรู้ และจะน้อยลงในช่วงที่เติบโตเป็นผู้ใหญ่ ถ้าบุคคลได้รับการปลูกฝังวัฒนธรรมมาอย่างดีก็จะยึดมั่นอยู่กับวัฒนธรรมนั้น การรับวัฒนธรรมใหม่จะเป็นไปได้ค่อนข้างยาก แต่ถ้าบุคคลได้รับการปลูกฝังวัฒนธรรมอย่างหละหลวมไม่ค่อยดีการรับวัฒนธรรมใหม่ จะเป็นไปได้ง่าย

ในท่ามกลางกระแสการเปลี่ยนแปลงของโลกยุคข้อมูลข่าวสาร ซึ่งมีเทคโนโลยีการสื่อสารสมัยใหม่ ทำให้การแพร่ข่าวสาร ความรู้ การโฆษณา เป็นไปอย่างรวดเร็วกว้างขวาง จนทำให้เกิดวิถีชีวิตที่เป็นแบบเดียวกันของคนส่วนใหญ่ หรือที่เรียกว่า วัฒนธรรมมวลชนแพร่กระจายไปทั่ว การจะรักษาวัฒนธรรมของเราให้ดำรงอยู่ต่อไปได้นั้น จึงต้องอาศัยการปลูกฝังวัฒนธรรมทั้งโดยทางตรงคือ การสอน การบอก และทางอ้อมโดยผ่านสื่อต่างๆ ทั้งหนังสือพิมพ์ วิทยุ โทรทัศน์ รวมทั้งหนังสือต่างๆ ที่เป็นวรรณคดี การปลูกฝังวัฒนธรรมโดยผ่านทางวรรณคดีน่าจะได้ผลดีโดยเฉพาะกับผู้อ่านซึ่งเป็นเด็ก เพราะเด็กมักจะเลียนแบบตัวละครที่ชื่นชอบ ทั้งวิธีการคิด ค่านิยม ความเชื่อ ตลอดจนแบบแผนพฤติกรรม

ด้วยเหตุนี้ คณะผู้วิจัยจึงสนใจที่จะศึกษาการปลูกฝังวัฒนธรรมไทยโดยผ่านทางวรรณคดีร่วมสมัย โดยเลือกเรื่องที่จะทำการศึกษามาทั้งหมดสี่เรื่อง ซึ่งคณะผู้วิจัยเห็นว่าเป็นเรื่องที่สามารถสะท้อนให้เห็นวัฒนธรรมไทยตั้งแต่สังคมประเพณี มาจนถึงช่วงเปลี่ยนผ่านเข้าสู่สังคมสมัยใหม่ อันได้แก่ เรื่องพระอภัยมณี ของสุนทรภู่ สี่แผ่นดินของพลตรี ม.ร.ว. คึกฤทธิ์ ปราโมช ร่มฉัตร ของทมยันตี และสามชาย ของดอกไม้สด สำหรับเรื่องพระอภัยมณีจะเป็นการให้ภาพสังคมวัฒนธรรมของคนทั้งชั้นสูง และสามัญชนในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น และจะมีการศึกษาเชื่อมโยงมาสู่สมัยที่วัฒนธรรมตะวันตกเริ่มเข้าสู่สังคมชั้นสูงและชั้นกลาง โดยศึกษาจากสี่แผ่นดิน ร่มฉัตร และสามชาย

๑.๒ วัตถุประสงค์ในการวิจัย

๑.๒.๑ เพื่อศึกษาการปลูกฝังวัฒนธรรมโดยผ่านทางวรรณคดีร่วมสมัย

๑.๒.๒ เพื่อศึกษาวิธีการคิด ค่านิยม ความเชื่อ รวมทั้งแบบแผนพฤติกรรม ตลอดจนโครงสร้างและการเปลี่ยนแปลงทางสังคมด้านต่างๆ

๑.๓ ระเบียบวิธีวิจัยและอุปกรณ์การวิจัย

๑.๓.๑ การเก็บรวบรวมข้อมูล เป็นการศึกษาค้นคว้าข้อมูลทุติยภูมิจากวรรณคดี

๑.๓.๒ การวิเคราะห์ข้อมูล

การศึกษาครั้งนี้เป็นการวิจัยเอกสาร โดยนำข้อมูลทุติยภูมิมาวินิจฉัยในเชิงพรรณนา ด้วยการอธิบายให้เห็นถึงการปลูกฝังวัฒนธรรมโดยใช้แนวคิดทางสังคมวิทยา และมานุษยวิทยา

๑.๔ ขอบเขตการวิจัย

ศึกษาการปลูกฝังวัฒนธรรมตั้งแต่สมัยต้นรัตนโกสินทร์จนถึงการเปลี่ยนแปลงการปกครอง พ.ศ. ๒๔๗๕

๑.๕ ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับจากการวิจัย

๑.๕.๑ จะชี้ให้เห็นถึงวิธีการคิด ขนบธรรมเนียมประเพณี ความเชื่อ ค่านิยม ตั้งแต่ต้นรัตนโกสินทร์ถึงการเปลี่ยนแปลงการปกครอง พ.ศ. ๒๔๗๕

๑.๕.๒ จะทำให้เห็นความสัมพันธ์ระหว่างวัฒนธรรมไทยกับวรรณคดีร่วมสมัย

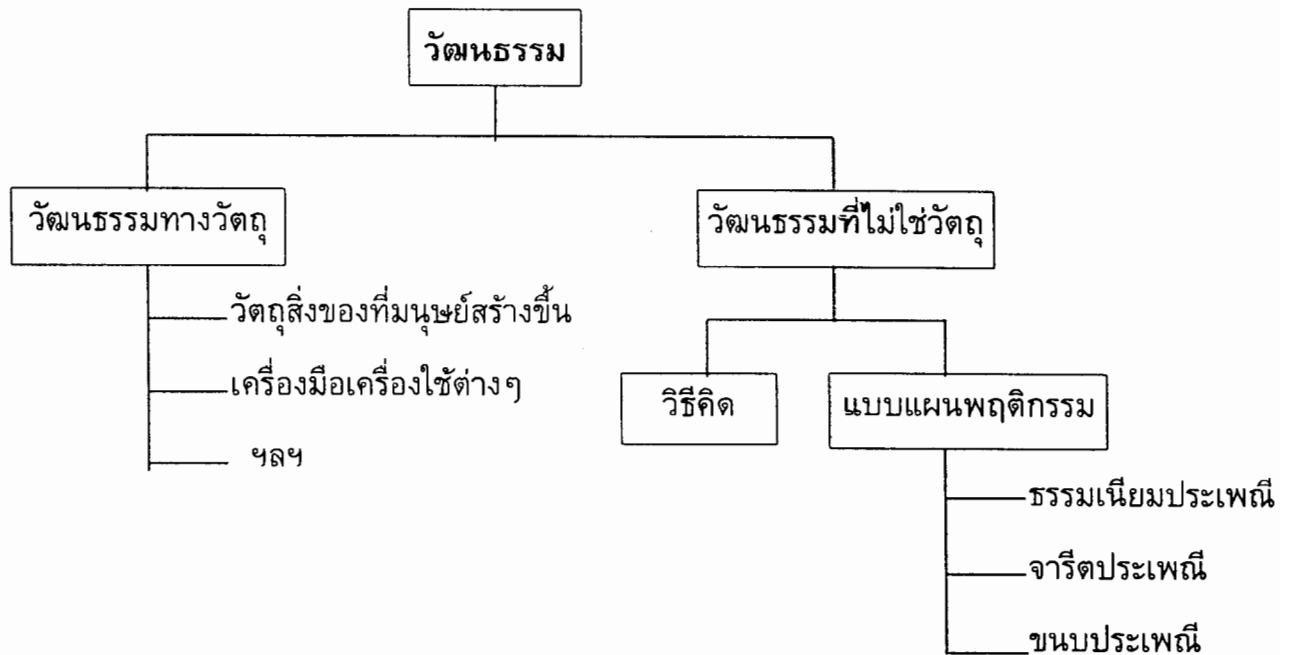
๑.๕.๓ จะสร้างความภาคภูมิใจในวัฒนธรรมไทย

๑.๖ กรอบของการวิเคราะห์

ในการวิจัยเรื่อง “วัฒนธรรมไทยในวรรณคดี : ตั้งแต่ต้นรัตนโกสินทร์ - เปลี่ยนแปลงการปกครอง พ.ศ. ๒๔๗๕” นั้น ได้วางกรอบของการวิเคราะห์ไว้ดังนี้ คือ

๑. วรรณคดีที่เลือกมาศึกษาทั้ง ๔ เรื่องนี้ ได้ปลูกฝังแนวความคิดสำคัญที่เป็นหลักใหญ่ที่เรียกว่า หัวข้อสำคัญ (themes) หรือคุณค่าทางวัฒนธรรม (cultural values) ในด้านใดบ้าง

๒. วรรณคดีที่เลือกมาศึกษาทั้ง ๔ เรื่องนี้ ได้ปลูกฝังวิธีคิดและแบบแผนพฤติกรรมในลักษณะใด

๓. เมื่อสังคมไทยได้เปิดประเทศติดต่อกับตะวันตก และมีการเปลี่ยนแปลงให้เป็นสมัยใหม่ (modernization) นั้น ได้ส่งผลกระทบต่อ การเปลี่ยนแปลงวัฒนธรรมในด้านใดบ้าง ในส่วนนี้จะใช้ทฤษฎีการเปลี่ยนแปลงให้เป็นสมัยใหม่ มาเป็นแนวทางในการวิเคราะห์

๑.๗ ศัพท์ทางวัฒนธรรม

คุณค่าทางวัฒนธรรม (cultural values) หรือหัวข้อสำคัญ (themes) ความคิดเหล่านี้เป็นหัวใจของวัฒนธรรม ทำให้วัฒนธรรมมีความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน มีส่วนต่างๆ สอดคล้องสนับสนุนซึ่งกันและกัน การที่บุคคลในวัฒนธรรมเดียวกันมีอะไรบางอย่างเหมือนกัน นอกจากจะเนื่องมาจากมีประสบการณ์และเรียนรู้อย่างเดียวกันแล้วยังเนื่องมาจากลักษณะของวัฒนธรรมโดยทั่วไป คือในแต่ละวัฒนธรรม จะพบแนวความคิดสำคัญที่เป็นหลักใหญ่ แนวความคิดนี้จะแทรกซึมและพบอยู่ทั่วไปในพฤติกรรมต่างๆ ที่แสดงออก ทั้งนี้เพราะเป็นสิ่งที่ได้รับการถ่ายทอดทั้งโดยรู้สึกตัวและไม่รู้สึกตัว แนวความคิดเหล่านี้จะปรากฏอยู่ในกฎเกณฑ์ระเบียบปลีกย่อยต่างๆ ในวัฒนธรรมนั้น

ในระบบความเชื่อ และในการแสดงออกทางศิลปะ สำหรับวัฒนธรรมไทยมีแนวคิดสำคัญ เรื่อง ความรักอิสระ การเคารพผู้ใหญ่ ความเมตตากรุณา ความกล้าหาญหรือความเป็น ลุกผู้ชาย เป็นต้น ในสังคมปัจจุบันจะเห็นการเปลี่ยนแปลงในหลักความคิดใหญ่ของ วัฒนธรรมไทยคือ ความคิดเรื่องประชาธิปไตย สิทธิเท่าเทียมกัน เสรีภาพ กำลังมีบทบาท มากขึ้นและผลักดันให้วัฒนธรรมส่วนอื่นๆ ต้องเปลี่ยนแปลงตาม

วัฒนธรรมทางวัตถุ ได้แก่ วิธีการต่างๆ ที่มนุษย์คิดขึ้นมาแล้วสามารถสร้าง ทำให้เห็นเป็นรูปร่างได้ เช่น อาหาร เครื่องนุ่งห่ม ที่อยู่อาศัย ยารักษาโรค รถยนต์ เครื่องบิน เครื่องมือเครื่องใช้ต่างๆ เป็นต้น

วัฒนธรรมที่ไม่ใช่วัตถุ ได้แก่ วิธีคิดและแบบแผนพฤติกรรมที่มนุษย์ คิดขึ้นมาแล้ว ไม่สามารถสร้างทำให้เห็นเป็นรูปร่างได้ ในส่วนของวิธีคิด แยกได้เป็น ความเชื่อ และค่านิยม **ความเชื่อ**คือ การตัดสินใจว่าปรากฏการณ์ ความคิด การกระทำ อย่างใดอย่างหนึ่งเป็นความจริง ความเชื่อที่สำคัญของมนุษย์ ได้แก่ ความเชื่อทางศาสนา จริยธรรม ศีลธรรม อุดมการณ์ เป็นต้น ส่วน**ค่านิยม** หมายถึง สิ่งที่คนเรายึดถือประจำใจ ที่ใช้ช่วยในการตัดสินใจเลือกกระทำอย่างใดอย่างหนึ่ง ตั้งแต่เรื่องเล็กน้อยที่สุด เช่น วันนี้ จะทานข้าวกับอะไร ไปจนถึงเรื่องใหญ่ๆ เช่น อุดมคติ อุดมการณ์ ในทางสังคมวิทยา กำหนดความหมายของค่านิยมไว้กว้างมาก ถ้ามนุษย์ต้องมีการตัดสินใจเลือกกระทำของ ตั้งแต่สองสิ่งขึ้นไป ก็ต้องใช้ค่านิยมเป็นเครื่องช่วยในการตัดสินใจทั้งสิ้น การใช้ค่านิยม เป็นเครื่องช่วยในการตัดสินใจจะทำให้เกิดอคติ และสิ่งที่เลือกมาด้วยการใช้ค่านิยมตัดสิน ไม่จำเป็นจะต้องเป็นสิ่งที่ดีที่สุดเสมอไป แต่เป็นสิ่งที่ตรงกับความพอใจ ความชอบของ ตัวเอง ฉะนั้นในการศึกษาทางสังคมวิทยา จึงย้ำเสมอว่าไม่ควรนำค่านิยมเข้ามาเกี่ยวข้อง ในการศึกษา เพราะจะทำให้ผลของการศึกษาออกมาไม่แม่นยำตรง ค่านิยมมีสองประเภท คือ ค่านิยมส่วนตัวของแต่ละบุคคล และค่านิยมของสังคม

สำหรับวัฒนธรรมที่ไม่ใช่วัตถุในส่วนที่เป็นแบบแผนพฤติกรรม ได้แก่ ธรรมเนียมประเพณี จารีตประเพณี และขนบประเพณี **ธรรมเนียมประเพณี**ก็คือ วิถี ชาวบ้านหรือ folkways นั้นเอง ธรรมเนียมประเพณีเป็นระเบียบกฎเกณฑ์ที่เกี่ยวกับการ ดำเนินชีวิตประจำวันเป็นเรื่องของความถูกต้องเหมาะสมตามกาลเทศะ มากกว่าจะเป็น เรื่องผิดหรือถูก ธรรมเนียมประเพณีเป็นเรื่องที่ปฏิบัติกันมาจนเคยชิน และไม่รู้สึกรู้ว่า เป็นการถูกบังคับให้ปฏิบัติ ได้แก่ การแต่งกาย มารยาทสังคม ภาษาพูด ภาษาเขียน การทักทายกันด้วยการไหว้ การนิยมเรียกขานกันแบบนับญาติ เป็นต้น

จารีตประเพณีก็คือ mores เป็นระเบียบกฎเกณฑ์ที่เกี่ยวกับข้อควรปฏิบัติ หรือข้อห้าม เป็นเรื่องของความผิด ความถูก มีศีลธรรมเข้ามาเกี่ยวข้อง ได้แก่ พ่อแม่ ต้องเลี้ยงดูลูก ลูกต้องกตัญญูต่อพ่อแม่ จรรยาบรรณของหมอ จรรยาบรรณของนักหนังสือพิมพ์ เป็นต้น

ส่วนขนบประเพณี ก็คือ สถาบันหรือ institution ในทางสังคมวิทยา สถาบัน หมายถึงประมวลระเบียบวิธีการปฏิบัติอันได้วางไว้และยอมรับกันมานานเกี่ยวกับเรื่องใดเรื่องหนึ่ง ซึ่งเป็นเรื่องสำคัญในสังคม ได้แก่ ระเบียบกฎเกณฑ์ที่เกี่ยวกับเรื่องครอบครัว และการสมรส เรื่องการปกครอง เรื่องเศรษฐกิจ เรื่องศาสนา เรื่องการศึกษา เป็นต้น

บทที่ ๒

ภูมิหลังประวัติศาสตร์

บทนี้เป็นการศึกษาจากหนังสือ ๔ เล่ม คือ พระอภัยมณี สี่แผ่นดิน สามชาย และร่มฉัตร ด้วยกรอบของประวัติศาสตร์ไทยด้านสังคม เศรษฐกิจ และการเมืองการปกครอง

๒.๑ สมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น (รัชกาลที่ ๑-๓) : พระอภัยมณี

อาจกล่าวได้ว่า สุนทรภู่เขียนเรื่องพระอภัยมณีโดยนำเอาเรื่องราวเหตุการณ์ประวัติศาสตร์ และตัวบุคคลในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น (รัชกาลที่ ๑-๓) ผูกขึ้นเป็นเรื่องหลายตอน คือ

ตัวบุคคลในสมัยนั้น สุนทรภู่เสนอบทบาทของบาทหลวงสังฆราชปิโป ในฐานะที่ปรึกษาทางการเมืองและการสงครามของนางลเวง เช่น ตอนสังฆราชบาทหลวงเกณฑ์คนออกช่วยนางลเวง นางลเวงปรึกษากับบาทหลวงจะแก้แค้นเมืองผลึก นางลเวงปรึกษากับสังฆราชบาทหลวงจะรบพระอภัยมณี นางลเวงกับสังฆราชบาทหลวงยกทัพมาด่าเขาเจ้าประจัญ บาทหลวงสอนอุบายให้นางลเวง บาทหลวงสอนตำราค่ายกลให้มังคลาและดอนทัพต่างประเทศอาสานางลเวงยกมาตีปากน้ำเมืองผลึก เป็นต้น สุนทรภู่อาจนำมาจากเรื่องราวของบาทหลวงปิญโญ เดอ เบแอน (Pigneau de Behaine) สังฆราชแห่งอาดรัง (Bishop of Adran) ซึ่งมีบทบาทในการรวบรวมทหารรับจ้างช่วยเหลือองเชียงสือหรือเหงียนอาน (Ngugen-Anh) ปราบกบฏไตเซิน (Tay-Son) ช่วงแรกของการเกิดกบฏนั้นองเชียงสือสู้ไม่ได้ บาทหลวงปิญโญ เดอ เบแอน หนีมาอยู่ที่จันทบุรี องเชียงสือและพรรคพวกหนีเข้ามาพึ่งพระบรมโพธิสมภารที่กรุงเทพฯ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกโปรดเกล้าฯ พระราชทานที่ให้ตั้งบ้านเรือนและโปรดให้ยกกองทัพช่วยองเชียงสือตีญวนคืนสองครั้งแต่ทำการไม่สำเร็จด้วยทางกรุงเทพฯ กำลังติดการสงครามกับพม่าไม่สามารถทุ่มเทกำลังส่วนใหญ่ช่วยองเชียงสือรบกับพวกกบฏได้ ต่อมาองเชียงสือและพวกได้หนีออกมาจากกรุงเทพฯ ทางทะเล สมเด็จพระอนุชาธิราช กรมพระราชวังบวรสุริยสิงหนาทกริ้วมาก ถือว่าองเชียงสือได้เข้ามารู้เห็นกิจการภายในอาจเป็นอันตรายต่อบ้านเมือง จึงทรงขอสร้างป้อมที่ปากลัดเพื่อป้องกันหัวเมืองชายทะเล การกลับไปกู้บ้านเมืองขององเชียงสือครั้งนี้ บาทหลวงปิญโญ เดอ เบแอน ได้ช่วยเหลือโดยนำทหารอาสาสมัครและทหารรับจ้างชาวฝรั่งเศส พร้อมอาวุธยุทโธปกรณ์มาสมทบ

องเชียงสือปราบกบฏสำเร็จและสถาปนาตนเองขึ้นเป็นจักรพรรดิแห่งเวียดนาม ทรงพระนามว่า ยาลอง (Gia-Long)

พระอภัยมณีตอนเจ้าลามาถูกจับใส่กรงขังไว้ และตอนนางวาลียั่วอุศเรน ออกแตกตายคงได้เค้ามาจากเหตุการณ์ประวัติศาสตร์ เรื่องเจ้านุแห่งเวียงจันทน์คิดกบฏ ถูกจับได้นำมาขังไว้ในตรุตระเวนประจานจนกระอักเลือดตาย

การทำสงคราม จากการศึกษาประวัติศาสตร์สงครามระหว่างไทยกับเพื่อนบ้านในช่วงสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก - สมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว เช่น

พระอภัยมณีตอนศึกเก้าทัพตีเมืองผลึก คงได้เค้ามาจากสงครามเก้าทัพระหว่างไทยกับพม่าในสมัยรัชกาลที่ ๑ เป็นสงครามครั้งใหญ่ที่สุดที่พม่ายกทัพมาตีกรุงเทพฯ โดยจัดกระบวนทัพเป็น ๙ ทัพ จำนวนพลประมาณ ๑๔๔,๐๐๐ คน ยกทัพมาทั้งทางบกและทางทะเล เดินทัพแยกกัน ๕ ทาง คือ เข้าทางด้านบ้องตี้ ราชบุรี ด่านเจดีย์สามองค์ กาญจนบุรี ด่านแม่ละเมา ดาก หัวเมืองเหนือเข้าทางเชียงแสน และทัพเรือเข้าทางหัวเมืองชายทะเลตะวันตก

สงครามระหว่างไทยกับญวนในสมัยรัชกาลที่ ๓ เพื่อแย่งชิงความเป็นใหญ่เหนือเขมร ซึ่งเป็นสงครามยืดเยื้อประมาณ ๑๕ ปี เช่น สงครามทางเรือคราวเจ้าพระยาพระคลังแม่ทัพเรือคุมพลประมาณ ๑๐,๐๐๐ คน ตีได้เมืองบันทายมาศ แล้วเข้าคลองขุดไปตีได้เมืองโจ๊ก (ไซก) ทัพบกของเจ้าพระยาบดินทร์เดชารุกเข้าแดนเขมร ยกลงมาสมทบกับทัพเรือของเจ้าพระยาพระคลังที่เมืองโจ๊ก แล้วยกกองทัพไปทางไซง่อน โดยแบ่งออกเป็นทัพบกและทัพเรือ ผ่านเข้าคลองวามะนาวพบกับกองทัพเรือของญวน ญวนปล่อยแพไฟให้ลอยตามน้ำมาเพื่อจะเผาเรือรบไทย ในที่สุดเจ้าพระยาทั้ง ๒ จึงตกลงกันถอยทัพกลับมาเข้าทางเมืองจันทบุรี อาจใกล้เคียงกับพระอภัยมณีตอนมังคลาคิดอุบายเผาทัพเรือหัสไชยแตกหนีขึ้นบก

การสร้างป้อมปราการ ในสมัยรัชกาลที่ ๑ และ ๒ ได้มีการสร้างป้อมปราการตามหัวเมืองและสร้างเมืองใหม่เพื่อเป็นด่านป้องกันศัตรูทางทะเล ได้แก่ สร้างเมืองขึ้นใหม่ที่ปากลัด คือ เมืองนครเขื่อนขันธ์ แล้วสร้างป้อมทางฝั่งตะวันตก ๕ ป้อม คือ ป้อมแดงไฟฟ้า มหาสังหาร ศัตรูพินาศ จักรกลด พระจันทร์ พระอาทิตย์ ด้านตะวันออกสร้าง ๓ ป้อม คือ ป้อมปู่เจ้าสมิงพราย ปิศาจสิง ราชูจร ต่อมา พ.ศ. ๒๓๖๒ ได้ข่าวมาถึงกรุงเทพฯ ว่าญวนขุดคลองลัดตั้งแต่ทะเลสาบมาออกทะเลในอ่าวไทย มีพระราชปรารภว่า

ถ้าญวนขุดคลองลัดสำเร็จอาจจะยกทัพเรือมาตีกรุงเทพฯ จึงโปรดให้กรมหมื่นเจษฎาบดินทร์กับเจ้าพระยาพระคลัง เป็นแม่กองสร้างเมืองสมุทรปราการให้มีป้อมปราการเป็นเมืองหน้าศึก ทางฝั่งตะวันออกมี ๔ ป้อม คือ ป้อมประโคนชัย นารายณ์ปราบศึก ปราการ กายสิทธิ์ และสร้างที่เกาะกลางน้ำชื่อป้อมผีเสื้อสมุทร ทางฝั่งตะวันตกมีป้อมนาคทราบ ต่อมารัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดให้พระยาพระคลังเป็นแม่กองสร้างป้อมเพิ่มเติมที่สมุทรปราการไว้รับศึกญวน ชื่อป้อมปึกกาและป้อมตรีเพชร สร้างป้อมที่บางปลาหมอเหนือเมืองสมุทรปราการ ชื่อป้อมดงกระพัน ขยายป้อมผีเสื้อสมุทรออกไปทั้ง ๒ ด้าน แล้วให้ถมศิลาปิดปากอ่าวที่แหลมฟ้าผ่า คงไว้แต่ทางเดินเรือเป็นช่องๆ เรียกว่าไขนทวาร ใน พ.ศ. ๒๓๙๒ โปรดให้จหมื่นไวยวรนาถเป็นแม่กองสร้างป้อมใหญ่ทางฝั่งตะวันออก สำหรับเป็นป้อมที่ตั้งของแม่ทัพ เรียกว่าป้อมเสือซ่อนเล็บ ส่วนที่เมืองนครเขื่อนขันธ์โปรดให้สร้างเพิ่มเติม คือ เสริมป้อมมหาสังหาร และสร้างป้อมเพชรหึง ทำป้อมปึกกาขึ้นที่หน้าเมือง ๒ สาย เรียกว่าปึกกาวงเดือน นอกจากนี้ ได้โปรดให้สร้างป้อมปราการรักษาปากน้ำท่าจีนที่เมืองสมุทรสาครชื่อป้อมวิเชียรโชฎก ป้อมรักษาปากน้ำแม่กลองที่เมืองสมุทรสงครามชื่อป้อมพิฆาฏข้าศึก ป้อมรักษาปากน้ำบางปะกงที่เมืองฉะเชิงเทรา และโปรดให้สร้างเมืองหน้าศึกเป็นเมืองป้อมปราการ ๓ เมือง คือ ป้อมปราการเมืองกาญจนบุรี ที่ตำบลปากแพรกซึ่งเป็นบริเวณที่ลำน้ำแควใหญ่และแควน้อยมารวมกันเป็นเมืองหน้าด่านสู้ศึกพม่า สร้างป้อมปราการเมืองจันทบุรีขึ้นเป็นเมืองหน้าศึกสำหรับสู้ญวนที่ปากน้ำเมืองจันทบุรี ๒ ป้อม ทางฝั่งตะวันออกชื่อป้อมไพรีพิณาศทางตะวันตกเชิงเขาแหลมสิงห์ชื่อป้อมพิฆาฏปัจจามิตร และสร้างป้อมปราการที่ตำบลบ่อทรายสงขลาสำหรับรับศึกทางใต้ สุนทรภู่ได้เสนอเรื่องเกี่ยวกับการป้องกันเมืองป้อมปราการหลายตอน เช่น นางสุวรรณมาลีให้สุดสาครพักอยู่ด่านปากน้ำ นางสุวรรณมาลีกับหัสไชยยกทัพไปที่หน้าป้อม นางเสาวคนธ์รบกับพวกด่านปากน้ำ ตรีเมฆอาสาหน้าทัพนางเสาวคนธ์ไปตีด่านพระกาล เป็นต้น

การสร้างเรือรบ การสร้างเรือรบนับเป็นเรื่องสำคัญเรื่องหนึ่งในการป้องกันประเทศ เรือรบสมัยนั้นเรียกว่าเรือพิฆาฏ เช่น เรือมังกรจำแลง เรือมังกรแฝงฤทธิ์ เรือเหราลินลาสมุทร เรือสางกำแหงหาญ เรือสางชาญชลสินธุ์ เรือโตขมังคลีน เรือโตฝืนสมุทร เรือกิเลนประลองเชิง เรือกิเลนละเลิงชล เรือเสือทยานชล เรือเสือคำรนสินธุ์ และยังมีเรือแซ คือ เรือรบเดินในลำแม่น้ำใช้ลำเลียงทหาร ลักษณะของเรือที่ใช้รบในเวลานั้นสันนิษฐานได้จากพงศาวดารรัชกาลที่ ๓ ซึ่งโปรดให้เจ้าพระยามนทรวิเศษคิดต่อเรือรบขึ้นเป็นตัวอย่าง ๑ ลำ ให้ใช้ทั้งในคลองและทะเลได้ เจ้าพระยามนทรวิเศษจึงคิดต่อเป็นเรือปากปลา ทำยก้านแปลงมีพลแจวได้ ๒ ข้างตลอดลำ ปากกว้าง ๙ ศอก ๑ คืบ ยาว ๑๑ วา

พระราชทานชื่อมหาพิไชยยุทธ แล้วเกณฑ์เสนาบดี เจ้าสัว เจ้าภาษี นายอากร ต่อคนละ ลำปาง สองคนต่อลำปาง ต่อมาเมื่อไทยเริ่มรบกับญวนปรากฏว่าญวนมีเรือรบที่เข้มแข็ง เรียกว่าเรือป้อม จึงโปรดให้เจ้าพระยาพระคลังเป็นแม่กอง ขอแรงข้าราชการ เจ้าสัว เจ้าภาษี นายอากร ต่อเรือป้อมอย่างญวนขึ้น ๘๐ ลำ เพื่อใช้ในราชการสงครามกับญวน โดยให้เก็บไว้ที่ในกรุง ๔๐ ลำ ไปขุดอยู่ที่ท่าเรือที่คลองสารหงส์ จำไปรักษาหัวเมืองชายทะเล ๔๐ ลำ การสร้างเรือรบนี้ ผู้ที่มีความสำคัญควรกล่าวถึง คือ จหมื่นไวยวรนาถ (ช่วง บุณนาถ) ผู้ซึ่งสนใจในการต่อเรือเป็นอย่างมาก ต่อทำปืนขึ้นลำ ๑ ปากกว้าง ๑๐ ศอก เป็นตัวอย่าง พระราชทานชื่อวาระบิลบัวแก้ว และแก๊วกลางสมุทร รัชกาลที่ ๓ ยังโปรดให้ช่างมาหล่อปืนด้วยเหล็กเป็น ๒ แบบ เรียกว่า “แบบปืนรักษาศาสนา” และแบบ “ปืนสัมมาทฤษฎี”

จากการสู้รบในเรื่องพระอภัยมณี ล้วนเป็นการรบทางเรือ มีหลายตอนที่เขียนถึงเรือรบ เช่น ตอนศรีสุวรรณไปสำเภายนต์กับพราหมณ์สามคน สินสมุทรรบกับอุศเรน อุศเรนตีเมืองผลึก สินสมุทรถูกปืนใหญ่จมในสะดือทะเล หัสไชยรบกับทัพเรือพวกลังกา

จากส่วนใหญ่เป็นฉากทางทะเล สุนทรภู่คงจะเขียนจากประสบการณ์การเดินทางโดยเรือไปหาพ่อที่เมืองแกลง

การแพทย์สมัยใหม่ ซึ่งมีชนนารืออเมริกันนำเข้ามาเผยแพร่ในสมัยรัชกาลที่ ๓ เช่น การปลูกฝีป้องกันไข้ทรพิษ การผ่าตัด สุนทรภู่คงได้รับความคิดนี้ และนำมาเขียนตอนนางสุวรรณมาลีได้รับการรักษาโรคด้วยการผ่าตัด

ความสำคัญของวิชาความรู้ ประวัติของสุนทรภู่มานจากพื้นเพชาวบ้าน แต่ได้รับการศึกษามีความสามารถเฉพาะตัวด้านแต่งโคลงกลอน จึงมีโอกาสเข้ารับราชการเป็นอาลักษณ์ ในสมัยรัชกาลที่ ๒ ซึ่งเป็นสมัยที่พระมหากษัตริย์ไทยขณะนั้นสนพระทัยด้านศิลปวรรณคดี สุนทรภู่แสดงความสามารถเป็นที่โปรดปราน จึงได้รับแต่งตั้งเป็นสุนทรโวหารในกรมพระอาลักษณ์ พระราชทานที่ให้ปลูกเรือนอยู่ใต้ทำซ่าง เป็นพนักงานอ่านเขียนในเวลาทรงพระราชนิพนธ์กลอน สุนทรภู่ให้ความสำคัญและยกย่องผู้มีวิชาความรู้ ดังที่สุนทรภู่ให้ตัวละครทั้งชายหญิงเป็นผู้มีสติปัญญา ความรู้ ความสามารถในการรบ (พระอภัยมณี-ด้านเป่าปี่, ศรีสุวรรณ-กระบี่กระบอง, นางสุวรรณมาลี-การรบ, นางลเวง-การปกครอง, นางวาลี-ยุทธวิธีการรบ ฯลฯ) และเชื่อว่าวิชาความรู้เป็นเครื่องช่วยส่งเสริมให้ยกระดับทางสังคม ตลอดจนช่วยให้ประสบความสำเร็จในชีวิตได้ (พระอภัยมณีตอนศรีสุวรรณปลอมพระอภัยมณีเมื่อทั้งสองถูกไล่ออกจากเมือง)

๒.๒ สมัยพัฒนาประเทศตามแบบตะวันตก-สงครามโลกครั้งที่ ๒ : สี่แผ่นดิน ร่มฉัตร สามชาย

ในขณะที่พระอภัยมณีเป็นวรรณคดีที่สะท้อนถึงเหตุการณ์ประวัติศาสตร์ช่วงสมัยรัชกาลที่ ๑-๓ ซึ่งเป็นช่วงแห่งการทำสงครามกับเพื่อนบ้าน สำหรับเรื่องสี่แผ่นดินและร่มฉัตรนั้น ผู้เขียนให้ภาพเบื้องหลังประวัติศาสตร์ของการเปลี่ยนแปลงด้านสังคมการเมือง เศรษฐกิจ ในช่วงชีวิตหนึ่งของตัวเอกของเรื่อง ส่วนเรื่องสามชายสะท้อนความคิดและการดำเนินชีวิตชั้นสูงและชั้นกลางสมัยหลังจากการเปลี่ยนแปลงการปกครองไม่นานนัก โดยผ่านชายหนุ่มสามคน ซึ่งล้วนแต่ได้รับการศึกษาจากต่างประเทศ

วัฒนธรรมตะวันตกเริ่มมีผลกระทบต่อไทยตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ ๓ เมื่อมิชชันนารีอเมริกันเดินทางเข้ามาพร้อมกับนำเอาวิทยาการวัฒนธรรมตะวันตกมาเผยแพร่ด้วย เป็นที่น่าสังเกตว่าการเปลี่ยนแปลงทางสังคมและวัฒนธรรมไทยขณะนั้นเริ่มจากเบื้องบน คือ องค์พระมหากษัตริย์ เจ้านาย และข้าราชการชั้นสูง เป็นการเปลี่ยนแปลงแบบค่อยเป็นค่อยไปและเกี่ยวข้องกับองค์พระมหากษัตริย์ก่อน เช่น การจ้างครูชาวต่างประเทศมาสอนภาษาอังกฤษและวิชาความรู้แบบตะวันตกให้พระราชโอรส การเปลี่ยนแปลงประเพณีภายในราชสำนัก เป็นต้น ในสมัยรัชกาลที่ ๕ ทรงมีนโยบายปรับปรุงประเทศให้ทันสมัยแบบตะวันตก และต่อเนื่องถึงสมัยรัชกาลที่ ๖ ประกอบกับความเจริญก้าวหน้าทางด้านวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยีได้แผ่ขยาย เป็นผลให้เกิดการเปลี่ยนแปลงทางด้านเศรษฐกิจ ระเบียบประเพณีในสังคม ความเป็นอยู่และค่านิยมทางการเมือง ซึ่งมีอิทธิพลทำให้สังคมและการเมืองไทยเปลี่ยนแปลงไปอย่างมาก

ด้านสังคม

การเปลี่ยนแปลงระบบราชการ และการขยายตัวด้านการศึกษา ทำให้มีการยกระดับฐานะทางสังคม สามัญชนที่มีการศึกษาสามารถเข้ารับราชการและเลื่อนฐานะตนเองเป็นชนชั้นปกครอง (เสวี-สี่แผ่นดิน) รัชกาลที่ ๕ ทรงสนับสนุนให้นักเรียนไทยไปศึกษาต่อต่างประเทศ ระยะแรกเป็นพระราชโอรส เจ้านาย และลูกหลานข้าราชการ ต่อมาโปรดเกล้าให้คัดเลือกนักเรียนทุนเล่าเรียนหลวงเพื่อศึกษาต่อต่างประเทศ และเกิดค่านิยมที่ว่า “นักเรียนหลวงส่วนใหญ่กลับมาจะได้ดีทุกคน” (อรรถ-ร่มฉัตร) และ “นิยมส่งลูกไปเรียนเมืองนอกกัน ...กลับมาจะได้ช่องทางเข้ารับราชการ มีหน้ามีตากว่าคนที่ไม่ได้ไป ...ต่อไปคนไม่มีความรู้สูงจริงๆ น่ากลัวจะไปไม่รอด ...ฉันอยากให้แกเรียนภาษาให้ดีเสียก่อน คิดว่าจะเอาไปฝากเข้าโรงเรียนบาลหลวงให้เรียนภาษาฝรั่ง...” (เปรม-สี่แผ่นดิน)

ความนิยมในการไปเรียนต่างประเทศจึงมีเพิ่มขึ้น ทั้งผู้ที่ได้รับทุนและใช้ทุนส่วนตัว (อรรถ เอี่ยม-ร่มฉัตร, อัน อ้อด-สีแผ่นดิน, รัตน์ ประวัติ อนุวัตร-สามชาย) บุคคลเหล่านี้เป็นผู้รับวัฒนธรรมตะวันตกโดยตรง ตั้งแต่ความเป็นอยู่ในชีวิตประจำวันจนถึงแนวความคิดและค่านิยม โดยเฉพาะอย่างยิ่งทัศนคติเกี่ยวกับสิทธิเสรีภาพและความเสมอภาค

ชีวิตความเป็นอยู่ประจำวัน สีแผ่นดิน ร่มฉัตร สามชาย ล้วนแต่เป็นเรื่องราวของชนชั้นสูง ข้าราชการ ผู้ที่ได้รับการศึกษาสูงจากยุโรป อเมริกา (อัน อ้อด อรรถ รัตน์ อนุวัตร ประวัติ) หรือได้รับการศึกษาอบรมจากในวัง (พลอย วาด น้องสาวอรรถ) เป็นการศึกษาอบรมสำหรับลูกหลานหญิงในหมู่ข้าราชการชั้นสูงและพ่อค้าที่ร่ำรวย ซึ่งเป็นการศึกษาของผู้หญิงในสังคมแบบเก่า หรือได้รับการศึกษาตามแบบแผนใหม่ และเรียนในโรงเรียนของมิชชันนารี (ประไพ พัทรี) จนกระทั่งเดินทางไปเรียนต่างประเทศ ซึ่งเป็นที่นิยมสำหรับเด็กหญิงในขณะนั้น คือ ปิ่น (อารี-ร่มฉัตร) จึงรับเอาวัฒนธรรมชีวิตความเป็นอยู่ อาหารการกิน การแต่งกาย การดำเนินชีวิตแบบตะวันตก เช่น อาหารเช้า คือ ไข่ลวก กาแฟ ขนมปังจืด (อรรถ-ร่มฉัตร) จัดงานวันเกิดด้วยการเลี้ยงน้ำชา แชนด์วิช ขนมไส้กรอก (สามชาย) การใช้เตียงนอนแทนการนอนบนพื้น เริ่มนำห้องส้วมแบบตะวันตกเข้ามาใช้ ความบันเทิงแบบใหม่ ได้แก่ ละคร ภาพยนตร์ การเต้นรำ การแต่งกายแบบตะวันตก โดยใช้ผ้าจากต่างประเทศ เช่น ผ้าลูกไม้ตัดเป็นกระโปรง ใส่รองเท้าชั้นสูง บุคลิกกิจกรรมยามราชมัยแบบฝรั่ง เช่น "กิริยาทำเดินนั้นเห็นได้ว่าตัดให้งามตามแบบสตรีตะวันตก" (ลัดดา-สามชาย)

สีแผ่นดิน และร่มฉัตร ให้ภาพการเปลี่ยนแปลงสถานภาพของผู้หญิงไทยในสังคมเก่า ผู้หญิงไม่มีสิทธิ์และอำนาจ ผู้หญิงเป็นกรรมสิทธิ์ของผู้ชายและผู้เลี้ยงดู ความเสมอภาคระหว่างเพศเห็นได้จากเหตุการณ์ประวัติศาสตร์ เมื่อรัชกาลที่ ๕ เสด็จประพาสยุโรปครั้งแรก พระองค์ทรงตั้งพระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรี เป็นสมเด็จพระบรมราชินีนาถผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์

สถานภาพของสตรีได้รับการยกให้สูงขึ้น อันเนื่องมาจากรัชกาลที่ ๖ ทรงสนับสนุนทั้งด้านการศึกษาและสังคม โดยเฉพาะพระราชนิยมแบบผิวเดี่ยวเมียเดียว และโปรดให้ประกาศมณฑลเทศาภิบาลว่าด้วยครอบครัวแห่งข้าราชการในราชสำนัก ลงวันที่ ๑ สิงหาคม ๒๔๕๗ กำหนดไว้ในหมวดที่ ๕ มาตรา ๑๘ ให้จัดทะเบียนสมรสแก่หญิงที่สมรสตามประเพณีของบ้านเมือง ซึ่งเป็นภรรยาที่ชายจะต้องเลี้ยงดูและยกย่องเชิดชูโดยเปิดเผย ผู้หญิงมีโอกาสได้รับการศึกษาแบบสมัยใหม่ (พัทรี ลัดดา-สามชาย, ประไพ-สีแผ่นดิน และอารี-ร่มฉัตร) มีความคิดแบบสมัยใหม่เป็นตัวของตัวเองในการเลือกคู่ แต่งกาย และแสดงความคิดเห็น สามารถเข้าร่วมสังสรรค์สมาคมกับชายได้ในงานราตรีสโมสร และร่วมเล่น

กีฬาได้อย่างคล่องแคล่ว ดังที่ดอกไม้สดให้ภาพพัชรีว่า “เป็นหญิงสาวที่ปราดเปรื่อง และเชี่ยวชาญในการสมาคมสามารถชักจูงให้ผู้ฟังอยู่กับหล่อนเพลิดเพลินไปด้วยวาจาอันไพเราะ หล็กแหลม สำแดงความฉับไวแห่งสมองของหล่อน” และอาจกล่าวได้ว่า (ประไพ-สีแผ่นดิน, อารี-ร่มฉัตร, พัชรี-สามชาย) เป็นตัวแทนของหญิงสาวในยุคหัวเลี้ยวหัวต่อของบ้านเมืองที่กำลังเปลี่ยนจากสังคมเก่าไปสู่สังคมใหม่

หลังจากการเปลี่ยนแปลงการปกครอง พ.ศ. ๒๔๗๕ รัฐบาลจอมพล ป.พิบูลสงคราม (พ.ศ. ๒๔๗๒ - ๒๔๗๕) มีนโยบายสร้างสังคมใหม่ให้หลุดพ้นจากสังคมเก่าที่ถูกครอบงำด้วยวัฒนธรรมศักดินา ซึ่งฝังรากลึกแน่นหนาในสังคมไทยมาเป็นเวลานานหลายร้อยปี ในการสร้าง “ไทยใหม่” ที่มี “อารยะ” รัฐบาลประกาศใช้รัฐธรรมนูญ ๑๒ ฉบับ ครอบคลุมการเปลี่ยนแปลงวิถีชีวิตในด้านต่างๆ การแต่งกาย การใช้ภาษาพูด ภาษาเขียน การดนตรี การละเล่น ค่านิยม คติใหม่ๆ ตลอดจนการกินอยู่ เน้นอุดมการณ์ชาตินิยม อาจกล่าวได้ว่าเป็นอุดมการณ์ที่ต่อต้านวัฒนธรรมเก่าคือวัฒนธรรมศักดินา เป็นการสร้างวัฒนธรรมแบบแผนของชนชั้นกลาง นำแนวคิดใหม่มาสร้างสังคมไทยและสะท้อนค่านิยมของชนชั้นกลางที่ให้ความสำคัญต่อการทำงานของมนุษย์ โจมตีค่านิยมเดิมที่คิดว่าผู้ไม่ทำงานคือผู้ที่มีบุญ ว่าแท้จริงนั่นคือความอ่อนแอและความเกียจคร้าน ซึ่งเป็นอุปสรรคต่อความเจริญของตนเอง วงศ์ตระกูล และต่อการสร้างชาติ (ความคิดเห็นของเสวี อัน พัชรี ที่มีต่ออ้อด-สีแผ่นดิน)

ด้านเศรษฐกิจ

จากความเจริญก้าวหน้าด้านวิทยาศาสตร์เทคโนโลยี (ถนน รถไฟ โทรศัพท ฯลฯ) เข้ามาพร้อมกับเศรษฐกิจแบบทุนนิยม ยังผลทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลง

เดิมบ้านเรือนที่อยู่อาศัยของคนไทยตั้งอยู่ริมแม่น้ำลำคลอง เช่น บริเวณคลองบางหลวง เป็นที่ตั้งบ้านเรือนของขุนนางผู้มีฐานะดี (บ้านเจ้าคุณพ่อของพลอย และวาด - สีแผ่นดิน ร่มฉัตร) แต่เมื่อมีการตัดถนนจึงนิยมขยายการตั้งบ้านเรือนออกจากรอบนอกคลองผดุงกรุงเกษมด้านเหนือและตะวันออกเฉียงเหนือ (บริเวณดุสิต สามเสน พญาไท) และตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ ๖ มีผู้มีฐานะทางเศรษฐกิจนิยมซื้อที่ดินขนาดใหญ่เพื่อสร้างบ้านเรือน (เพลินจิต สุขุมวิท) และมีการตัดถนนเพื่อจัดสรรที่ดินขายเป็นแปลงย่อยสำหรับปลูกบ้านเรือน อาคาร ร้านค้า (สารท บางรัก สีพระยา สุรวงศ์ สีลม) ซึ่งส่วนใหญ่เป็นชาวต่างประเทศ และพ่อค้าชาวจีน รูปแบบสถาปัตยกรรมของบ้านและการตกแต่งก็เปลี่ยนไปด้วย ช่วงปลายสมัยรัชกาลที่ ๕ - ก่อนสงครามโลกครั้งที่ ๒ บ้านเรือนจะเป็นบ้านเดี่ยวตั้งอยู่บนที่ดินขนาดใหญ่เล็กตามฐานะ แบบบ้านเป็นสถาปัตยกรรมได้รับอิทธิพลตะวันตก

ตกแต่งสนามหญ้าและสวนเลียนแบบฝรั่ง (บ้านของอรรถ-ร่มฉัตร) มีโรงเก็บรถม้า คอกม้า โรงรถ (บ้านของเปรม-สีแผ่นดิน, บ้านของอรรถ-ร่มฉัตร และบ้านของพัชรี-สามชาย)

สีแผ่นดินและร่มฉัตร สะท้อนให้เห็นถึงเศรษฐกิจตกต่ำในสมัยรัชกาลที่ ๗ ซึ่งเป็นผลกระทบที่ได้รับจากเศรษฐกิจตกต่ำทั่วโลก รัฐบาลดำเนินนโยบายแก้ไขปัญหาเศรษฐกิจว่าด้วยการลดรายจ่ายของประเทศ เช่น ยุบรวมกรมกอง ดุลย์ข้าราชการออก เพื่อทำให้งบประมาณแผ่นดินเข้าสู่ดุลยภาพ นโยบายดุลยภาพมีผลกระทบต่อข้าราชการบางส่วน (เปรม-สีแผ่นดิน) การแก้ไขปัญหาเศรษฐกิจของรัฐบาลไม่ประสบความสำเร็จตามเป้าหมาย ขณะเดียวกันข้าราชการประชาชนที่ได้รับการศึกษาจากต่างประเทศ มีแนวคิดต้องการให้ประชาชนมีส่วนร่วมในการบริหารประเทศ จึงนำมาสู่เหตุการณ์เปลี่ยนแปลงการปกครองจากระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชเป็นประชาธิปไตย

สีแผ่นดิน ร่มฉัตร สามชาย ให้ภาพรายละเอียดของเศรษฐกิจไทยหลังการเปลี่ยนแปลงการปกครองระหว่างสงครามโลกครั้งที่ ๒ รัฐบาลขณะนั้นดำเนินนโยบายเศรษฐกิจตามอุดมการณ์ทางเศรษฐกิจของคณะราษฎร คือ อุดมการณ์เศรษฐกิจชาตินิยม ชักชวนให้คนไทยใช้สินค้าไทย ต่อต้านการครอบงำของชาวต่างชาติโดยเฉพาะผู้มีเชื้อชาติจีน ออกกฎหมายสงวนอาชีพคนไทย (ชายก่วยเตี้ยว-ร่มฉัตร) จำกัดถิ่นที่อยู่อาศัย ส่งเสริมให้คนไทยสนใจประกอบอาชีพด้านการค้าขาย (รัตน-สามชาย ซึ่งอาจกล่าวได้ว่าเป็นตัวแทนของสังคมเก่าที่ปรับตัวเข้าสู่สังคมใหม่โดยการสร้างฐานะและชื่อเสียงด้วยการเลือกอาชีพพ่อค้าแทนการรับราชการ) ความมั่งคั่งมีความสำคัญทัดเทียมกับความสามารถ ในสายตาของคนในสังคมใหม่ และทำให้มีโอกาสเข้าสู่ตำแหน่งหน้าที่การงานและสังคมชั้นสูงได้ (เสวี อัน ประไพ-สีแผ่นดิน) การที่รัฐบาลนำประเทศไทยเข้าร่วมในสงครามโลกครั้งที่ ๒ มีผลต่อเศรษฐกิจ ความเป็นอยู่ของประชาชน เกิดการขาดแคลนสิ่งอุปโภคบริโภค โดยเฉพาะอย่างยิ่งยารักษาโรคมียาราคาสูงมากซึ่งมีผลกระทบต่อประชาชน (พลอย อ้อด-สีแผ่นดิน) ทำให้มีการกักตุนสินค้าเก็งกำไร (เสวี-สีแผ่นดิน)

ด้านการเมือง

สืบเนื่องมาจากพัฒนาทางการศึกษา มีผลให้ประชาชนมีความตื่นตัวที่จะเปลี่ยนแปลงการปกครอง โดยเฉพาะคนที่ได้รับการศึกษาจากต่างประเทศ (อรรถพุดกับ วาด-ร่มฉัตร “แผ่นดินใหม่...ท่าน (รัชกาลที่ ๖) อาจทำอะไรใหม่ๆ มาดัดแปลง ...จำเป็น เราต้องเปิดหูเปิดตามากขึ้น ...เราอาจมีการเปลี่ยนแปลงวิธีการใหม่ในเร็วๆ นี้ก็ได้ ...เรากำลังพ้นจากโลกเก่าไปสู่โลกใหม่” นำเสียงอรรถเต็มไปด้วยความหวังอันเหลือ”) เริ่มจากกลุ่มข้าราชการเจ้านาย ซึ่งรับราชการอยู่ที่กรุงลอนดอนเสนอความคิดเห็นการ

เปลี่ยนการปกครอง พ.ศ. ๒๔๒๘ สามัญชนแสดงความคิดเห็นผ่านหนังสือพิมพ์ เช่น เทียนวรรณ ก.ศ.ร. กุหลาบ ในสมัยรัชกาลที่ ๕ กบฏ ร.ศ. ๑๓๐ ก่อการโดยคณะนายทหารหนุ่ม บทความเรียกร้องในหน้าหนังสือพิมพ์แสดงความคิดเห็น วิจารณ์ระบอบการปกครอง การบริหารงานของรัฐบาล การทำงานของข้าราชการ และโจมตีพระมหากษัตริย์ และพระราชวงศ์ และมักสรุปในตอนท้ายของบทความด้วยการเรียกร้องให้เปลี่ยนระบอบการปกครองโดยประกาศใช้รัฐธรรมนูญ ครั้นในสมัยรัชกาลที่ ๗ เมื่อมีการเปลี่ยนแปลงการปกครอง พ.ศ. ๒๔๗๕ ซึ่งสืบทอดดินให้ภาพอย่างชัดเจน ความผันผวนทางการเมืองขณะนั้นทำให้เกิดความแตกแยกความคิดทางการเมือง นำมาซึ่งเหตุการณ์สำคัญในประวัติศาสตร์ คือ กบฏบวรเดช และการสละราชสมบัติของรัชกาลที่ ๗ (ลูกๆ ของพลอยบาดหมางใจกันเพราะมีความคิดเห็นทางการเมืองที่ต่างกัน อัน-นิยมการเปลี่ยนแปลงสนับสนุนให้ประไพน้องสาวแต่งงานกับผู้ที่มีส่วนกับการเปลี่ยนแปลงการปกครอง อัน-เป็นทหารร่วมในเหตุการณ์กบฏบวรเดช ถูกศาลพิเศษพิจารณาลงโทษประหารชีวิตต่อมาได้รับอภัยโทษและถูกส่งตัวไปเกาะตะรุเตา และเกาะเจ้าตามลำดับ)

เมื่อรัฐบาลจอมพล ป.พิบูลสงคราม ซึ่งเป็นผู้นำคนหนึ่งที่สืบทอดเจตนารมณ์ของคณะราษฎรเป็นนายกรัฐมนตรีบริหารประเทศตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๘๑-๒๔๘๗ ได้พยายามสร้างวัฒนธรรมการเมืองใหม่บนพื้นฐานอุดมการณ์ชาตินิยม คือ เน้นความยิ่งใหญ่ และให้ความสำคัญต่อชนเชื้อชาติไทย ด้วยการเปลี่ยนชื่อประเทศจาก “สยาม” เป็น “ไทย” สร้างจิตสำนึกในความเป็น “ชาติ” ซึ่งมีนัยหนึ่งว่าเป็นดินแดนที่รวมของชาวเชื้อชาติเดียวกัน ให้เลิกใช้คำเรียกชื่อคนไทยที่เคยแบ่งเป็นหลายพวกว่าไทยเหนือ ไทยอีสาน ไทยอิสลาม มาเป็นชื่อ “คนไทย” เพียงชื่อเดียวโดยไม่แบ่งแยก และเหตุการณ์เรียกร้องดินแดนที่ไทยเสียไปในสมัยรัชกาลที่ ๕ คืนจากฝรั่งเศส โดยยื่นบันทึกถึงรัฐบาลฝรั่งเศส ขอปรับปรุงเส้นเขตแดนด้านอินโดจีน ให้เป็นไปตามหลักกฎหมายระหว่างประเทศ ซึ่งได้รับการปฏิเสธจากฝรั่งเศสจึงนำไปสู่สงครามอินโดจีน การรบยุติลงด้วยการเจรจาไกล่เกลี่ยของญี่ปุ่น ด้วยการทำอนุสัญญาโตเกียว ไทยได้ดินแดนฝั่งขวาของแม่น้ำโขงและเขมรส่วนในคืนจากฝรั่งเศส บทบาทของญี่ปุ่นมีต่อการตัดสินใจของรัฐบาลจอมพล ป.พิบูลสงคราม ในการเลือกเข้าข้างญี่ปุ่นในสงครามโลกครั้งที่ ๒ จะเห็นได้ว่าเหตุการณ์ประวัติศาสตร์ช่วงนี้ผู้เขียน (สืบทอดดิน ร่มฉัตร) บันทึกภาพชีวิตคนไทยในสมัยนั้นอย่างชัดเจน

จากการศึกษาพระอภัยมณี สืบทอดดิน สามชาย และร่มฉัตร ผู้ศึกษาเห็นว่าผู้เขียนแต่ละท่านได้นำเอาเรื่องราวและเหตุการณ์ร่วมสมัยด้านการเมือง การสงคราม เศรษฐกิจ สังคม และวัฒนธรรม ตลอดจนวิถีการดำรงชีวิตประจำวัน มาผูกขึ้นเป็นเรื่องด้วยจินตนาการ และประสบการณ์ของแต่ละท่าน

บทที่ ๓

วัฒนธรรมไทยในวรรณคดี

ตั้งแต่ต้นรัตนโกสินทร์ - เปลี่ยนแปลงการปกครอง พ.ศ. ๒๔๗๕

การวิจัยเรื่อง “วัฒนธรรมไทยในวรรณคดี : ตั้งแต่ต้นรัตนโกสินทร์ - เปลี่ยนแปลงการปกครอง พ.ศ. ๒๔๗๕” ได้กำหนดกรอบของการวิเคราะห์ไว้ตามลำดับ ดังนี้

๓.๑ วรรณคดีที่เลือกมาศึกษาทั้ง ๔ เรื่องนี้ ได้ปลุกฝังแนวความคิดสำคัญที่เป็นหลักใหญ่ ที่เรียกว่า หัวข้อสำคัญ (Themes) หรือคุณค่าทางวัฒนธรรมในเรื่องใดบ้าง

๓.๑.๑ วรรณคดีทั้ง ๔ เรื่องนี้ ได้ปลุกฝังแนวความคิดสำคัญที่เป็นหลักใหญ่ เป็นหัวข้อสำคัญของวัฒนธรรมไทยคือเรื่อง พระมหากษัตริย์ดังคำพูดที่วาดกล่าวกับคุณอรธว่า

“คนไทยเรามีพระเจ้าแผ่นดินที่ไม่เหมือนประเทศอื่น อย่างที่คุณเคยกล่าวว่า สนุกสนานกันเสียจนราษฎรไม่มีจะกิน แต่พระเจ้าแผ่นดินของเราทรงทศพิธราชธรรมปกครองราษฎรให้อยู่เย็นเป็นสุขมานาน” (ร่มฉัตร เล่ม ๔ หน้า ๑๐๔๑)

ในความรู้สึกของคนไทย พระมหากษัตริย์ทรงอยู่ในฐานะที่สูงที่สุด เป็นที่รักเคารพบูชาเทิดทูนเหนือสิ่งอื่นใด จะเห็นได้ว่าเมื่อสามพราหมณ์ทราบว่าจะพระอภัยมณี และศรีสุวรรณเป็นหน่อกษัตริย์สุริยวงศ์ ก็ก้มลงกราบขอภัย

“ดรุณพราหมณ์สามคนได้แจ้งอรรถ ว่ากษัตริย์สุริยวงศ์ไม่สงไสย

ประณตนั่งบังคมขอไทย พระอย่าได้ถือความช้าสามคน”

(พระอภัยมณี ตอนที่ ๑ หน้า ๑๑)

สิ่งของเครื่องใช้ทุกอย่างของพระมหากษัตริย์ถือเป็นของสูง ผู้ใดจะจับต้องก็ต้องกราบไหว้ แม้แต่ลาดพระบาท คนไทยก็จะอบรมกันมาว่า ไม่ให้ข้ามลาดพระบาท “... ฉะนั้นหลายครั้งจึงมีคนเห็น คุณแม่ของคนทั้งประเทศเดินเลียบด้วยกิริยาสำรวมไปข้างลาดพระบาท เพื่อหารอยต่อของพรม ครั้นพบก็จะยกขึ้นข้ามมาแล้ว จึงหันไปก้มลงตั้งลาดพระบาทต่อกันไว้ตามเดิม” (ร่มฉัตร เล่ม ๑ หน้า ๘๗)

สังคมไทยนั้นยึดเหนี่ยวกันไว้ได้อย่างแน่นหนาก็เพราะยึด “พระบรมโพธิสมภาร” เป็นศูนย์กลาง คนไทยได้อบรมสั่งสอนกันมาจากพ่อแม่และบรรพบุรุษมีรู้จักซึ่งกัน ให้จงรักภักดี ให้กตัญญูต่อพระเจ้าอยู่หัว ดังจะเห็นได้จากสี่แผ่นดิน “ครั้งนี้เป็นครั้งแรกที่พลอยได้โดยเสด็จในกระบวนหลวง เพิ่งเคยเห็นว่าอาณาประชาราษฎร์แสดงอาการกิริยาความรู้สึกอย่างไร เมื่อได้ชมพระบารมีขณะเสด็จพระราชดำเนินผ่าน รัศมีแห่งความจงรักภักดีจากคนนับพันนับหมื่นที่เรียงรายตามบ้านช่องและไร่นาพุ่งเข้ามาจับหัวใจเวลาไปไหนมาไหนตามลำพัง พลอยไม่เคยรู้สึกกว่าชาวบ้านร้านตลาดและบ้านช่องเรือกสวนที่ได้เห็นตามทางนั้นมีความสัมพันธ์เป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน แต่คราวนี้พลอยแลเห็นความสัมพันธ์นั้นได้ชัด ไม่ว่าจะเป็นบ้านไหนช่องไหน ไม่ว่าจะเป็นคนหมู่ใดกลุ่มใดล้วนแต่เป็นบ้านหรือคนในครอบครัวเดียวกันทั้งสิ้น ... ชาวบ้านกลุ่มหนึ่งจะพายเรือไปกิจธุระ พอเห็นรถไฟกระบวนเสด็จพระราชดำเนินแล่นผ่านไป ก็วางพายพาดไว้กับดักและหันมาถวายบังคมทั่วทุกคนพร้อมๆ กัน คนแก่คนเฒ่าที่หาปลาอยู่ริมคลองนั่งคุกเข่าพนมมือไหว้ระหว่างหน้าผาก หลับตาทำปากหุบหิมิบ อารารณาคุณพระคุณเจ้าให้คุ้มครองในหลวง” (สี่แผ่นดิน เล่ม ๑ หน้า ๒๓๔) กับอีกตอนหนึ่งที่ว่า “คนที่มาคอยเฝ้าฯ ในหลวงในวันนั้น มีทั้งคนแก่ คนหนุ่มสาว และเด็กๆ ทุกคนดูเหมือนจะแต่งตัวสะอาด สะอาดเป็นพิเศษ เพื่อให้เหมาะสมแก่โอกาสและทุกคนมีใบหน้ารื่นเริง อันเกิดจากความยินดีที่ในหลวงของตนจะเสด็จฯ กลับ พลอยยืนดูอยู่ไม่นานก็รู้สึกตื่นตันคอหอย จะมองไปทางไหนก็มีแต่หน้าคนที่เป็มิตร เพราะคนที่มาร่วมกันอยู่ตามข้างถนนหนทางในวันนี้ต่างมาด้วยวัตถุประสงค์อันเดียวกัน ด้วยความจงรักภักดีร่วมกัน ด้วยความรู้สึกเหมือนคนในครอบครัวเดียวกันที่ต่างพากันมารับญาติที่รักคนหนึ่งซึ่งกำลังจะกลับมาถึงบ้าน ความรู้สึกต่างๆ ที่ร่วมกันนั้นทำให้ทุกคนหันหน้าเข้าปราศรัยกันฉันทมิตร มีความรู้สึกเป็นกันเองทั่วไปหมด และคนที่ไม่เคยรู้จักกันก็ยิ้มแย้มทักทายกันและพูดจากันได้เหมือนกับรู้จักคุ้นเคยกันมานาน” (สี่แผ่นดิน เล่ม ๒ หน้า ๗๕๙)

“คนไทยนั้นยอมอะไรก็ยอมได้ แต่มีอยู่สองประการที่คนไทยจะไม่มีวันยอมให้ใครเป็นอันขาด คือ ศาสนา กับพระมหากษัตริย์... ศาสนากับพระมหากษัตริย์ฝังอยู่ในสายเลือดคนไทยทุกคนจนแยกจากกันไม่ได้ ถ้าใครไปแตะต้องเข้าคนไทยทุกคนเป็นทนไม่ได้” (ร่มฉัตร เล่ม ๓ หน้า ๗๕๑)

“... การอบรมที่ได้รับตกทอดกันมาแต่บรรพบุรุษมีรู้จักก็ร้อยปี การอบรมที่ทำให้เกิดความจงรักภักดี การอบรมที่สอนไว้ว่า การแตะต้องละลาบละล้วงพระราชอำนาจแม้เพียงส่วนใดส่วนหนึ่งเป็นการคิดคดทรยศต่อเจ้า เป็นการคิดกบฏ อันควรแก่โทษที่รุนแรงที่สุด ถ้าเป็นแต่ก่อน ก็ต้องริบราชบาตร ตัดหัวเจ็ดชั่วโคตร เป็นการกระทำที่เสื่อมเสียมัวหมองไปทั้งวงศ์ตระกูล...” (สี่แผ่นดิน เล่ม ๒ หน้า ๖๓๐)

พระมหากษัตริย์ของเรานั้น ท่านทรงปกครองไพร่ฟ้าประชาราษฎร์ ด้วยทศพิธราชธรรม ซึ่งเป็นธรรมที่สำคัญของพระมหากษัตริย์ ในเรื่องพระอภัยมณี นางลเวงวันพาก็ได้เขียนคำกำหนดทศพิธราชธรรมใส่กล่องแก้วปิดฝาสนิทให้มาใช้เข้าไป ให้พระมิ่งคลาพระโอรส ความว่า

“ประเพณีที่อุตมบรมจักร	บำรุงรักษาราไชยมไหศวรรย์
เสวยสุขทุกเวลาทิวาวัน	เพราะทรงธรรมทศพิชวิสดาร
ประการหนึ่งซึ่งรักษาเมตตาตั้ง	ให้สัตว์ทั้งปวงเป็นสุขทุกสถาน
ใครยากเย็นเข็ญใจจงให้ทาน	อภิบาลบำรุงทั้งกรุงไกร
หนึ่งคู่ครองของเขามีเจ้าของ	อย่าได้ปองเป็นมิตรพิสมัย
หนึ่งสมบัติพัสดุของผู้ใด	อย่าอยากได้ไปเอาของเขา
ประการหนึ่งซึ่งคำจะดำรง	ดำรงสัตย์ซื่อสุจริตไม่มุสา
หนึ่งผู้ผิดมิตรญาติแลอาตมา	จงตริกตราตัดสินความตามสัจจัง
อนึ่งบทกฎหมายอย่าคลายเคลื่อน	อย่าลดเลือนละอย่างแต่ปางหลัง
หนึ่งใครนำคำเสนออย่าเพ่ง	เห็นจริงจึงจึงค่อยดรัสตามสัตย์ธรรม
อนึ่งเอ็นดูผู้ที่มีความชอบ	รางวัลตอบตามวิไสยเจ้าไอศวรรย์
หนึ่งเลี้ยงเหล่าสาวสุรางค์นางกำนัล	เป็นสัตย์ธรรมเที่ยงธรรมอย่าลำเอียง
หนึ่งอย่าคิดริษยาพยาบาท	อย่ามุ่งมาดหมายถวิลรูปกลิ่นเสียง
คนสอพลอทรลักษณ์อย่ารักเลี้ยง	ให้แท้เที่ยงทางธรรมจึงจำเริญ
รักษายศอดสำหรับทรงดำรงจิตต์	เทวฤทธิ์ทุกชั้นจะสรรเสริญ
อย่าถือผิดคิดอ่านทำการเกิน	อย่าละเมินหมั่นอ่านคำมารดร”

(พระอภัยมณี ตอนที่ ๕๕ หน้า ๑๐๕๗)

ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระองค์ท่านได้เสด็จออกประพาสต้นหลายครั้งเพื่อดูแลทุกข์สุขของอาณาประชาราษฎร์ทั้งในพระนครและต่างจังหวัด มีอยู่ครั้งหนึ่งพระองค์ท่านเสด็จประทับทรงราง ตามที่พอนวมได้เล่าให้วาดฟัง ความว่า

“เมื่อกระเป่าเขามาเก็บอัฐิ ทรงค้นฉลองพระองค์เท่าไรๆ ก็ไม่มี เลยรับสั่ง ผัดเขาวัว วันหลังจะเอามาให้ วันนี้เมียเขาเปลี่ยนเสื้อผ้าใหม่ให้ สวมใส่อัฐิไว้ด้วย ตานัน แก่ไม่ยอม แก้วารถหลวงใครจะมาขึ้นเปล่าๆ ไม่ได้ ถ้าไม่มีอัฐิก็ต้องลงเดิน ทรงอ้อนวอน เท่าไรแกก็ไม่ยอมทำเดี๋ยว ยายแก่ที่อยู่ใกล้ๆ แกงสารก็เลยออกให้แทน แถมให้ สุภาภิตว่าเศรษฐกิจยังขาดไฟได้นี่พอ... พอรุ่งขึ้นก็มีรับสั่งให้พาตัวกระเป่ารถรางไปเผา และ ทรงพระสรวลชอบพระฤทัยว่า อีตานันปฏิบัติหน้าที่ราชการดี เลยทรงพระราชทาน รางวัลเป็นการใหญ่” (ร่มฉัตร เล่ม ๓ หน้า ๗๔๙)

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้เสด็จพระพาสต้นหลายครั้ง หลายครา โดยเสด็จไปตามจังหวัดต่างๆ ปะปนไปกับหมู่ราษฎร และเสด็จเยี่ยมเยียน ราษฎรถึงบ้านช่องโดยที่ราษฎรมิได้รู้ว่าพระองค์เป็นผู้ใด ในการเสด็จประพาสแบบนี้ ได้ทรงรู้จักคุ้นเคยกับราษฎรในชนบทหลายคน โปรดให้เรียกว่า “เพื่อนต้น” และโปรดเกล้าฯ ให้พวกเพื่อนต้นนี้เข้าเฝ้าได้ทุกโอกาส เกือบทุกครั้งก็เพื่อนต้นเข้าเฝ้าฯ ที่พระราชวังดุสิต ก็เสด็จออกรับที่เรือนต้นอย่างกันเอง เรือนต้นเป็นเรือนไทยแบบชนบท ฝาไม้กระดาน หลังคามุงด้วยจาก มีห้องนั่ง เรือนนอน นอกชาน ครัวไฟ ทุกอย่างครบ เหมือนเรือนราษฎรธรรมดาตามชนบท ราษฎรเหล่านั้นก็เข้าเฝ้าฯ เจ้าชีวิตของตนในระยะ ใกล้ชิด มิใช่ในปราสาทราชฐานที่โอ้อ่าแวดล้อมไปด้วยเครื่องประดับอันมีค่า ซึ่งจะทำให้ เขาเหล่านั้นตระหนกใจ และเจ้าชีวิตนั้นก็มิได้แต่งพระองค์ด้วยภูษาภรณ์อันมีค่าประทับ อยู่บนราชบัลลังก์ที่แสดงพระราชอำนาจอันอาจทำให้เขาต้องตกประหม่า สิ่งที่บ้าน นอกจากชนบทได้พบเห็นเมื่อเข้าเฝ้าฯ ก็คือเจ้าชีวิตที่แต่งพระองค์อย่างล้าลอง ประทับอยู่ที่บนเรือนไม้ท่ามกลางบรรยากาศสิ่งแวดล้อมที่ไม่ผิดไปจากบ้านในชนบทที่เขาคุ้นเคยอยู่ และในท่ามกลางบรรยากาศเช่นนี้ ความตื่นตระหนกและความประหม่าก็ไม่เกิดขึ้น ชาวบ้านเหล่านั้นสามารถพูดคุยกับพระเจ้าอยู่หัวได้อย่างระหว่างคนต่อคน มิใช่อย่าง ระหว่างเจ้าชีวิตและไพร่ฟ้าข้าแผ่นดิน เนื้อความที่พูดจากันจึงเต็มไปด้วยสาระและความ จริงที่เป็นประโยชน์ด้วยกันทั้งสองฝ่าย ไม่มีอุปสรรคกีดขวางจากประเพณีหรือระเบียบ อื่นๆ และในบรรยากาศที่คุ้นเคยนั้นทุกคนก็สามารถแสดงตัวให้ปรากฏเป็นตัวของตัวเอง ได้เต็มไปด้วยเกียรติอันภาคภูมิใจที่ได้เป็นเพื่อนต้นของพระเจ้าแผ่นดินไทย (สี่แผ่นดิน เล่ม ๑ หน้า ๒๗๑ - ๒๗๒)

ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ถึงแม้ว่าพระองค์จะไม่ได้ เสด็จประพาสต้น แต่ก็มีเสียงเลื่องลือกันทั่วไปถึงพระราชฤทัยอันเต็มไปด้วยพระเมตตา เผื่อแผ่แก่คนทั้งปวง ใครที่มีทุกข์ ใครที่ขาดแคลน ถ้าหากสามารถแสดงความทุกข์

ความขาดแคลนนั่นให้ถึงพระเนตรพระกรรณ จะต้องได้รับพระมหากรุณาธิคุณแทนทุกคนไป ดังที่พลอยได้ปรารภกับคุณแปรมว่า

“ในหลวงแผ่นดินนี้ ท่านเหมือนพระเวสสันดรดี ๆ นี่เอง” และคุณแปรมได้ตอบว่า “ยิ่งกว่าพระเวสสันดรเสียอีก พระเวสสันดรท่านให้เฉพาะแต่ของที่ท่านมี แต่เจ้านายของฉันทบางที่ท่านก็พระราชทานทั้งที่ท่านยังไม่มีด้วยซ้ำไป ฉันทเคยเห็นคนเขาขอพระราชทานเงิน แต่เงินที่เขาขอนั้นมากไป เงินที่มีอยู่ไม่พอเลยต้องพระราชทานให้เขาเป็นงวดๆ เหมือนกับใช้หนี้ จนครบตามที่เขาขอ คนอื่นๆ ที่ได้รับพระมหากรุณา เขากินอยู่กินฟุ่มเฟือยไม่ต้องอนาทรร้อนใจ แต่พระองค์ท่านเองเสียอีกทรงอยู่อย่างง่าย ๆ ส่ำฟ้างแต่พระองค์เองก็หมดเปลืองไม่เท่าไร เสวยก็นิดๆ หน่อยๆ เครื่องต้นเย็นๆ ชืดๆ ไม่เป็นรส สนิบเพลบางทีก็ขาด บางทีก็ทรงพระภูษาแดงผืนเดียวประทับทรงพระอักษรเขาตั้งน้ำบาร์เลย์ไว้ถ้วยหนึ่ง น้ำยาอุทัยถ้วยหนึ่ง ก็เสวยไปจนหมดไม่เห็นจะเรียกร้องอะไร ฉันทคิดๆ ดูแล้วเห็นว่ารายจ่ายส่วนพระองค์แท้ๆ นั้น ขนาดฉันทก็ถวายเป็นได้ ไม่แพงเกินกว่าที่จะรับเป็นอุปฏฐากพระองค์หนึ่งเลย” (สี่แผ่นดิน เล่ม ๒ หน้า ๕๓๖)

วรรณคดีที่เลือกมาศึกษา ได้ปลุกฝังความคิดที่ว่า พระมหากษัตริย์ของท่านเห็นแก่ความสุขของอาณาประชาราษฎร์มาก่อนความสุขของพระองค์เอง ด้วยเหตุนี้แม้ว่าในเวลาต่อมา ดุลแห่งอำนาจจะเปลี่ยนแปลงไป แต่ดุลแห่งความรักความศรัทธายังแน่นเหนียวตรงไม่มีวันเปลี่ยนแปลง

๓.๑.๒ วรรณคดีทั้ง ๔ เรื่องนี้ ได้ปลุกฝังแนวความคิดสำคัญที่เป็นหลักใหญ่ เป็นหัวข้อสำคัญของวัฒนธรรมไทย คือ เรื่องความรักอิสระ ความเมตตา กรุณา ความกตัญญู กตเวทิต่อผู้มีพระคุณ

คนไทยเป็นคนรักอิสระ ไม่ชอบอยู่ใต้บังคับของใคร อาจเป็นเพราะลักษณะของการทำมาหากินเป็นแบบเกษตรกรรม ทำให้ไม่จำเป็นต้องพึ่งพาอาศัยใคร ประกอบกับคำสอนของพระพุทธศาสนา สอนให้ตนเป็นที่พึ่งแห่งตน คนไทยจึงมีบุคลิกภาพแบบปัจเจกชนนิยม (individualism) ดังตอนหนึ่งในร่มฉัตร

“คนไทยนั้นมีนิสัยอยู่อย่างหนึ่ง คือ ชอบความเป็นอิสระ คนไทยไม่กลัวความยากลำบาก แต่คนไทยกลัวที่จะต้องอยู่ภายใต้อาณัติของใคร การเลิกทาสจึงเป็นการประกาศอิสระของคน การประกาศเลิกอาณัตินั้นก็เพื่อให้สมกับหัวใจของคนรักความเป็นไท และเป็นการปูพื้นฐานให้แก่ระบบประชาธิปไตยที่พวกสมัยนี้ตื่นกันนักนี้แหละ” (ร่มฉัตร เล่ม ๑ หน้า ๘๐)

ในเรื่อง “สามชาย” ดอกไม้สดได้กำหนดบุคลิกภาพของ “รัตน์” ซึ่งเป็นพระเอกว่า “...น้ำใสใจจริงของรัตน์นั้นรักความเป็นอิสระ ไม่ชอบอยู่ใต้บังคับบัญชาของใครเป็นส่วนตัว จะอดทนได้แต่ในบังคับบัญชาตามทางการและหน้าที่ ทั้งชอบมีความรับผิดชอบต่อตัวเอง เมื่อทำผิดให้ผลร้ายตกอยู่กับเขา เมื่อทำถูกให้เขาเองได้รับผลดี ด้วยเหตุนี้ความมุ่งหมายในทางอาชีพภายหน้าของรัตน์จึงปักแน่นอยู่กับการที่จะเป็นพ่อค้าอย่างมั่นคง (สามชาย หน้า ๔๙)

สำหรับเรื่อง ความเมตตาการุณา กับ ความกตัญญูทวดเวที่ต่อผู้มีพระคุณนั้น เป็นสิ่งที่คนไทยได้รับอิทธิพลมาจากคำสอนของพระพุทธศาสนา พระพุทธศาสนาสอนว่า เมตตาธรรมเป็นสิ่งล้ำค่าจุนโลก และความกตัญญูเป็นสัญลักษณ์ของคนดี วรรณคดีที่เลือกมาศึกษาก็ได้ปลุกฝังในเรื่องเหล่านี้ ดังตอนหนึ่งในสี่แผ่นดิน

“...คุณอุ้นนั้นยังมีความรักความเมตตาต่อคนคนหนึ่ง คือ คุณชิตผู้เป็นน้องชายแท้ๆ และพร้อมที่จะให้โอกาสแก่คุณชิตอยู่เสมอ ถ้าคุณชิตเป็นคนดี คุณชิตก็คงจะตั้งตัวได้ แต่เป็นกรรมของคุณอุ้นที่ไปเลือกเมตตาคนผิด ...” (สี่แผ่นดิน เล่ม ๒ หน้า ๕๐๘)

กับอีกตอนหนึ่งที่บรรยายลักษณะของพลอยว่า “...เป็นคนที่ชอบสงสาร ชอบเอาใจผู้แพ้ โดยเฉพาะผู้ที่แพ้ต่อโชคชะตาของชีวิต คนใดที่กำลังประสบโชค กำลังลอยตามกระแสชีวิตอย่างเฟื่องฟู พลอยก็ไม่ค่อยเอาใจใส่ มิใช่เพราะรังเกียจเด็ดจันท์หรืออิจฉาริษยา แต่เพราะว่าเห็นเขาดีพอที่จะรักษาตนเองได้อยู่แล้ว แต่คนใดที่ตกอับ คนใดที่หมดวาสนา จะได้รับความสนใจจากพลอยทันที และถ้าคนคนนั้นอยู่ในฐานะที่พลอยจะช่วยเหลืออะไรได้บ้าง พลอยจะยื่นมือเข้าไปช่วยเหลือทันที” (สี่แผ่นดิน เล่ม ๒ หน้า ๕๐๙)

พลอยได้ปลุกฝังเรื่องความซื่อสัตย์ ความเมตตาการุณากับลูกๆ ทุกคน ดังข้อความในจดหมายของอ้อดที่เขียนมาถึงพลอยว่า

“... ลูกมิได้หมายถึงความรู้ที่ไปเรียนมาจากนอก แต่หมายถึงเหตุผลและความรู้ที่แม่ได้อบรมสั่งสอนให้แก่ลูกมาตั้งแต่เล็กจนโต สอนให้มีความซื่อสัตย์ ให้มีใจเมตตาการุณาต่อเพื่อนมนุษย์ และสอนให้พิจารณาปัญหาทุกอย่างด้วยเหตุผลด้วยใจเป็นธรรม ..” (ร่มฉัตร เล่ม ๒ หน้า ๘๐๔)

“รัตน์” พระเอกในเรื่อง “สามชาย” ก็เป็นคนที่มีความจิตประกอบด้วยขันติและเมตตา กรุณา ความมอดุติธรรมที่เขาเคยได้ประสบแล้ว ทำให้เขาเห็นใจผู้อื่นและประพฤติดต่อผู้อื่นด้วยความมอดุติธรรม ดังความตอนหนึ่งที่รัตน์พูดกับนายแพทย์สวัสดิ์ว่า

“เท่าที่ผมได้ไปเห็นที่อยู่ของแกมา อีกทั้งรู้อัตราเงินเดือนของแกอยู่แล้ว ผมคิดว่าลำพังตัวแกไม่มีโอกาสที่จะหาแพทย์เชี่ยวชาญอย่างคุณหมอไปรักษาแกได้ คุณแกอึดอัดมากอยู่ เพราะฉะนั้นการที่แกจะหายหรือจะตายก็สำคัญอยู่ที่ตรงคุณหมอกับผมจะช่วยเหลือกันหรือไม่เท่านั้น ส่วนการตอบแทนที่เราจะหวังได้ก็มีอยู่แต่เพียงความปิติในข้อที่เราได้สงเคราะห์เพื่อนมนุษย์ด้วยกันเท่านั้น” (สามชาย หน้า ๑๘๙)

เรื่องของความกตัญญูต่อผู้มีพระคุณนั้น รรัตน์ก็มีอยู่ในใจอย่างเต็มเปี่ยม ดังจะเห็นได้จากตอนหนึ่งว่า

“รัตน์เกือบจะสงสัยว่าตนเองกลับไปหรือตื่นอยู่ โชคดีประหลาดมารวดเร็วจนไม่น่าเชื่อ ! อะไรเป็นเหตุให้คุณอาแม่เมตตาในเขาถึงเพียงนี้ พร้อมกับความสงสัยเกิดขึ้นอีกภาคหนึ่งแห่งสมองก็นึกเห็นภาพตลาดและห้องแถวอันเป็นสมบัติของเขาเองปลุกขึ้นมา ออกสลับเต็มตื่นไปด้วยความกตัญญูอันลึกซึ้งซึ่งเกินที่จะหาคำพูดใดๆ มาใช้ให้พอกับความรู้สึกได้ รรัตน์จึงไม่พูดเสียเลย แต่ได้ใช้กิริยาเป็นเครื่องแสดงความรู้สึกของตน กล่าวคือ กราบลงบนตักคุณอาพร้อมกับน้อมใจให้นึกถึงคุณของท่าน...” (สามชาย หน้า ๒๑๔)

พลอยซึ่งเป็นนางเอกในเรื่องสี่แผ่นดิน ก็ได้รับการปลุกฝังเรื่องความกตัญญูจากเสด็จตั้งตอนหนึ่งว่า “...เจ้าก็เป็นลูกผู้ดีมีสกุล ควรจะรำลึกถึงชาติถึงสกุลไว้เสมอ บิดามารดาเป็นผู้ที่มีพระคุณยิ่งกว่าใครๆ ทุกคนจึงต้องรักและนับถืออยู่ในโอวาทพ่อแม่ เพราะพ่อแม่ไม่มีใครสำคัญเท่า พลอยก็มาอยู่กับข้าแต่ยังเด็กๆ ถึงข้าจะรักเจ้าสักเท่าใดก็คงจะไม่เท่าพ่อแม่เขารัก... ข้ารู้ว่าพลอยรักข้ามาก กตัญญูข้ามาก แต่เจ้าไม่ต้องห่วงข้า คุณบิดามารดาสำคัญกว่าของอื่นทั้งสิ้น...” (สี่แผ่นดิน เล่ม ๑ หน้า ๑๗๑)

พระอภัยมณีได้สอนสินสมุทรในเรื่องความกตัญญูนี้ว่า อุศเรนก็ช่วยพ่อแม่ มีบุญคุณแก่พ่อแม่มาหลายก่อกอง ถ้าสินสมุทรทำผิด ก็เหมือนพระอภัยมณีทำผิดด้วยความว่า

“แล้วตรัสบอกลูกน้อยกลอยสวาท	เจ้าหน่อเนื้อเชื้อชาติตั้งราชสีห์
อันรักษาศีลสัตย์กตเวทิตี	ยอมเป็นที่สรรเสริญเจริญคน
ทรลักษณ์อันกตัญญูตาเขา	เทพเจ้าก็จะแข่งทุกแห่งหน

ให้ทุกข์ร้อนงอนหงอทรพล
เพราะบิดามาด้วยอุศเรนนี้
เจ้าทำผิดก็เหมือนพ่อทรยศ
(พระอภัยมณี หน้า ๒๘๗)

พระเวทมนต์เสื่อมคลายทำลายยศ
คุณเขามีนากลับพันกำหนด
จงออมอดเอ็นดูพ่อแต่พองาม"

กับอีกตอนหนึ่งพระโยคีได้เล่าให้สุดสาครฟังว่า สุดสาครเป็นลูกพระอภัยมณีสมควรที่จะได้ติดตามพระบิดาไป เรื่องกตัญญูเป็นเรื่องของคน ความว่า

"พระดาบสอุส่าห์ปลอบว่าชอบอยู่ กตัญญูยอดดีจะมีไหน"

(พระอภัยมณี หน้า ๓๖๕)

พ่อของवादก็ได้สอนवादก่อนที่จะส่งवादเข้าไปอยู่ในวังเรื่องความกตัญญูว่า

"คนดีมีความกตัญญูนะ ตกน้ำไม่ไหล ตกไฟไม่ไหม้"

(รามฉัตร เล่ม ๑ หน้า ๑๘๙)

กับอีกตอนหนึ่งเมื่อคุณอรรถูกมรสุมทางการเมืองและถูกจับ คุณหลวงวิจิตรวรลักษณ์เพื่อนของเอี่ยมได้ช่วยเหลือจนคุณอรรถได้รับการปลดปล่อย และเมื่อवादได้ดำรงตำแหน่งคุณแม่ของคนทั้งประเทศ บุคคลคนเดียวที่वाद "ขอ" จากลูกชายคือคุณหลวงวิจิตรวรลักษณ์ ด้วยเหตุผลว่า

"ถ้าคุณหลวงมีบุญคุณกับเอี่ยมอย่างเดียว แม่จะไม่เข้ามายุ่งเพราะถือว่าหน้าที่ตอบแทนเป็นของเอี่ยม แต่แม่มีบุญคุณกับพ่อของลูก ใช้กันเท่าไรก็ไม่หมด เพราะฉะนั้นคนคนนี้แม่ขอ มีทางส่งได้ส่ง มีทางตันได้ตัน นึกว่าเห็นแก่แม่ด้วยนะลูก"

(รามฉัตร เล่ม ๔ หน้า ๑๑๕๑)

ตามที่ได้วิเคราะห์เพื่อชี้ให้เห็นว่าวรรณคดีที่เลือกมาศึกษาทั้งสี่เรื่อง ได้ปลูกฝังแนวความคิดสำคัญที่เป็นหลักใหญ่ที่เรียกว่า หัวข้อสำคัญ (themes) ในเรื่องสถาบันพระมหากษัตริย์และเรื่องความรักอิสระ ความเมตตากรุณา ความกตัญญูต่อผู้มีพระคุณเท่าที่ได้วิเคราะห์มานั้นเป็นเพียงการยกตัวอย่างที่ค่อนข้างชัดเจนให้เห็นในประเด็นเหล่านั้น แต่ตามข้อเท็จจริงแล้ว แนวความคิดสำคัญเหล่านี้ จะสอดแทรกอยู่ทั่วไปในพฤติกรรมต่างๆ ที่ตัวละครแสดงออก อย่างเช่นเรื่องสถาบันพระมหากษัตริย์ ในหนังสือทั้งสามเรื่องคือ พระอภัยมณี สี่แผ่นดิน ร่มฉัตร (ยกเว้นสามชาย ซึ่งเป็นเรื่องชีวิตของสามัญชนชั้นสูงและชั้นกลาง) จะสอดแทรกวิถีคิดและแบบแผนพฤติกรรมที่แสดงให้เห็นถึงความเคารพบูชา ความจงรักภักดีเทิดทูนพระมหากษัตริย์และพระราชวงศ์อยู่ตลอดทั้งเรื่อง ซึ่งจะชี้ให้เห็นในตอนที่กำลังกล่าวถึงวิถีคิดและแบบแผนพฤติกรรม

ส่วนความรักอิสระ ความเมตตากรุณา ความกตัญญูต่อผู้มีพระคุณก็เช่นเดียวกัน คือจะสอดแทรกอยู่ทั่วไปในพฤติกรรมต่างๆ ที่ตัวละครแสดงออก โดยเฉพาะตัวเอกของเรื่องทั้งสิ้น ไม่ว่าจะเป็นพระอภัยมณี นางสุวรรณมาลี คุณเปรม แม่พลอย คุณอรธ แม่वाद รวมทั้งรัตน และพัชรี ก็ล้วนแล้วแต่เป็นบุคคลผู้มีคุณธรรม ความดี เปี่ยมไปด้วยความเมตตา ความกตัญญู ซึ่งจะได้กล่าวต่อไปในวิธีคิดและแบบแผนพฤติกรรม

๓.๒ วรรณคดีที่เลือกมาศึกษาทั้งสิ้นเรื่องนี้ ได้ปลูกฝังวิธีคิดและแบบแผนพฤติกรรมในเรื่องใด

๓.๒.๑ วรรณคดีที่เลือกมาศึกษาทั้งสิ้นเรื่องนี้ ได้ปลูกฝังวิธีคิดอันได้แก่ ความเชื่อ ดังต่อไปนี้

๑) วิธีคิดหรือความเชื่อในเรื่องที่เกี่ยวกับพระมหากษัตริย์

ในเรื่องพระอภัยมณี ได้ปลูกฝังให้เห็นว่า ตามโบราณราชประเพณีเชื่อว่า ผู้ที่จะเป็นพระมหากษัตริย์จะต้องมีวิชาความรู้ เพื่อสร้างความเจริญให้ประเทศชาติ และป้องกันอันตรายเพื่อให้อาณาประชาราษฎร์อยู่เย็นเป็นสุข ดังข้อความที่ว่า

“พ่อจะแจ้งเจ้าจงจำคำโบราณ	อันชายชาญเชิงกษัตริย์ขัตติยา
ย่อมพากเพียรเรียนไสยศาสตร์เวท	สิ่งวิเศษสืบเสาะแสวงหา
ได้ป้องกันอันตรายนัครา	ตามกษัตริย์ขัตติยาอย่างโบราณ
พระลูกรักจักสืบวงศ์กษัตริย์	จงรีบรัดเสาะแสวงแห่งสถาน
หาทศปาโมกษ์ชานาญชาญ	เป็นอาจารย์พากเพียรเรียนวิชา”

(พระอภัยมณี หน้า ๑)

เมื่อพระอภัยมณีเลือกเรียนวิชาปี และศรีสุวรรณเลือกเรียนวิชากระบอง ทำให้พระราชบิดาคือท้าวสุทัศน์ทรงพระพิโรธมากด้วยเหตุผล ซึ่งสะท้อนให้เห็นวิธีคิดของคนในสมัยนั้นว่า วิชาปีเป็นวิชาของพวกเขาเล่นโขนเล่นละคร ผู้หญิงในวังก็ยังเรียนได้ ส่วนวิชากระบองซึ่งศรีสุวรรณเรียนมาก็เป็นวิชาสำหรับพวกทหาร ดังความว่า

“อันดนตรีปีพาทย์ตะโพนเพลง	เป็นนักเลงเหล่าโขนเล่นโขนหนัง
แต่พวกกูผู้หญิงที่ในวัง	มันก็ยังเรียนรำได้ชานาญ

อันวิชาอาวุธโล่ห์เขน

ชอบแต่เกณฑ์ศึกเสื่อเชื้อทหาร

เป็นกษัตริย์จักรพรรดิพิสดาร

มาเรียนการเช่นนั้นด้วยอันใด"

(พระอภัยมณี หน้า ๘)

คนไทยเคารพบูชาเทิดทูนพระมหากษัตริย์และพระราชวงศ์เหนือสิ่งอื่นใด พระมหากษัตริย์อยู่ในฐานะเป็นเจ้าชีวิต เจ้าแผ่นดิน คนไทยเป็นข้าแผ่นดิน ดังจะเห็นวิธีคิดหรือความเชื่อในเรื่องนี้ของคนไทยได้ในตอนหนึ่ง ซึ่งแม่ของพลอยเล่าให้พลอยฟังว่า

"...ความจริงแม่เป็นพระญาติเสด็จเหมือนกัน พ่อของแม่หรือตาของพลอย เป็นหลานของเจ้าจอมมารดาของเสด็จ แต่แม่บอกแต่เท่านั้นแล้วบอกพลอยว่า อย่าพูดไป เราเป็นข้าท่าน ไปนับญาติกับเจ้ากับนายไม่ดี เดี่ยวเหาะจะขึ้นหัว" (สี่แผ่นดิน เล่ม ๑ หน้า ๖)

กับอีกตอนหนึ่งซึ่งพลอยพูดกับคุณเปรม ความว่า

"... คนที่จะมาเป็นพระมหเสีเทวีต่อไปนั้น ถึงอย่างไร คนอย่างคุณเปรม อย่างฉัน ก็จะต้องเป็นข้าท่านอยู่วันยังค่ำ เพราะเราไม่ได้เป็นข้าท่านแต่ตัว แต่เป็นข้ามา ตั้งแต่พ่อแม่ปู่ย่าตายาย เมื่อเราเป็นข้าในหลวง เราก็คงเป็นข้าลูกเมียของท่าน..." (สี่แผ่นดิน เล่ม ๒ หน้า ๔๘๖)

เมื่อพลอยได้ไปดูพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ ๖ ที่ท่านทรงละครเรื่อง "โพงพาง" ถึงแม้ว่าพระเจ้าอยู่หัวจะทรงพยายามแสดงบทบาทของคนธรรมดาในเรื่องอย่างสนิทสนม สักเพียงใดก็ตาม ความรู้สึกของพลอยก็ไม่สามารถจะคล้อยตามได้ ยังคงเห็นพระเจ้าอยู่หัวเป็นพระเจ้าอยู่หัว เป็นสิ่งที่ศักดิ์สิทธิ์ที่สุด ควรแก่การเคารพยำเกรงเป็นที่สุดอยู่นั่นเอง ทุกครั้งที่คนอื่น ๆ ที่แสดงละครเรื่องนั้นเดินเข้ามาใกล้ชิดพระองค์ และยื่นพูดจาด้วยอย่าง คนธรรมดา พลอยก็ต้องสะเทือนใจ หวาดเกรงแทนเขาเหล่านั้นว่าจะต้องจัญไร มีอันจะเป็นไปต่าง ๆ (สี่แผ่นดิน เล่ม ๒ หน้า ๔๙๑)

ในเรื่อง ร่มฉัตร แม่ของวาดก็สอนวาดว่า

"จำไว้ระวาด ทำเทียมเจ้าเทียมนายนะ จะเป็นเสนียดแก่ตัว บุญบารมีท่านคุ้ม หัวเราอยู่ เราถึงได้เป็นสุขมาจนทุกวันนี้" (ร่มฉัตร เล่ม ๑ หน้า ๒๗)

คุณหยดก็ได้สอนวาดเรื่องการนุ่งห่มให้เข้ากับสีของแต่ละวัน

“...มียกเว้นอยู่วันเดียวคือวันพระ พวกชาววังเขาจะไม่นุ่งแดงกัน เพราะวันนั้นเจ้านายท่านจะทรงพระภุชญาแดงเป็นส่วนใหญ่ ชื่นใครไปนุ่งเข้า เป็นต้องถูกว่าตายว่าทำเทียมเจ้าเทียมนาย ...แม้แต่เครื่องเพชร เครื่องทอง ชาววังส่วนใหญ่ก็ไม่นิยม เครื่องนพเก้าหรือทองลงยาราชาชาติ เพราะถือกันว่าเป็นเครื่องอาภรณ์ของ “เจ้านาย” ทรงโดยเฉพาะ” (รณนิตร เล่ม ๑ หน้า ๙๕)

๒) วิธีคิดหรือความเชื่อในเรื่องที่เกี่ยวข้องกับพระพุทธศาสนา

เรื่องพระอภัยมณีได้ปลุกฝังความเชื่อทางพระพุทธศาสนาเกี่ยวกับทุกข์และสุขว่าเป็นของคู่กัน ย่อมมีแก่ทุกคน ไม่มีใครจะล่วงพ้นไปได้ ดังความตอนที่สามพราหมณ์ปลอบศรีสุวรรณ ว่า

“อันกำเนิดเกิดมาในหล้าโลก สุขกับโศกมิได้สิ้นอย่าสงสัย”

กับอีกตอนที่ท้าวทศวงศ์ปลอบนางสุวรรณมาลี ว่า

“วิไลโลกโศกสุขทุกข์ชระ ย่อมพบปะไปกว่าจะอาศัย”

(พระอภัยมณี หน้า ๒๒ และหน้า ๒๔๘)

ตอนกษัตริย์สามัคคี พระโยคีได้เทศนาว่า รูปเสียงกลิ่นรสนั้น เป็นของไม่เที่ยงแท้ ไม่เป็นแก่นสาร ย่อมเฒ่าแก่เจ็บตายไปในที่สุด อันความตายนั้นไม่มีใครจะพ้นไปได้ เพราะฉะนั้นทุกคนจะต้องหวังพระนิพพานให้สำราญบานใจ อันบ้านเมืองที่เกิดทุกข์ชุกเข็ญอย่างทุกวันนี้ ก็เพราะเรื่องโลกีย์เรื่องตัณหาพาให้ล้มตายกัน เพราะฉะนั้นจงตั้งใจที่จะต้องรักษาศีลห้าให้มั่น อย่าฆ่าสัตว์ตัดชีวิต อย่าลักขโมย อย่าผิดในลูกเมียเขา อย่าพูดปด อย่าดื่มสุราเมรัย เพราะถ้าใครประพฤติดีผิดในศีลห้า ตายไปก็ต้องตกนรก ได้รับเวทนาแสนสาหัส และอย่าได้โกรธซึ่งหึงสาพยาบาทกัน นี้กว่าชาติก่อนทำมาก็แล้วกัน เหมือนดุมวงกงเกวียนย่อมวนเวียนไป อย่าไปโทษใคร ต้องโทษกรรม ดังความว่า

“.....

คือรูปรสกลิ่นเสียงไม่เที่ยงแท้

ความตายหนึ่งพึงให้เห็นเป็นประธาน

ซึ่งบ้านเมืองเคืองเข็ญถึงเช่นนี้

อันศีลห้าว่าอย่าทำให้จำตาย

พระโยคีเทศนาในอาการ

ย่อมเฒ่าแก่เกิดโรคโศกสงสาร

หวังนิพพานพ้นทุกข์สนุกสบาย

เพราะโลกีย์ตัณหาพาฉิบหาย

จะตกอบายภูมิขุมนรก

หนึ่งว่าอย่าลักเอาของเขาอื่น	มาชมชื่นฉ้อฉลคนโกหก
หนึ่งทำชั่วคู่เขาเล่าลามก	จะตายตกในกะทะอเวจี
หนึ่งสูบฝิ่นกินสุรามุสาวาท	ใครทำขาดศีลห้าสิ้นราศี
ใครสัตย์ซื่อถือมั่นในขันตี	จะถึงที่พระนิพพานสำราญใจ
อย่าโกรธซึ่งหึงสาพยาบาท	นี้กว่าชาติก่อนกรรมจะทำไฉน
เหมือนคุมวงกงเกวียนวนเวียนไป	อย่าโทษใครนี่เพราะกรรมจึงจำเป็น"

(พระอภัยมณี หน้า ๘๔๗)

เรื่องผลบุญผลกรรมนี้ “เจ้าพ่อ” ได้ให้คำสอนที่ดีที่สุดแก่वाद ว่า

“ข้าช่วยไม่ได้หรอก คนเราถึงคราวแล้วมันก็ต้องเป็นไป ผลบุญผลกรรมของใครเข้าไปขัดเขาได้หรือ ข้าช่วยได้ก็แต่เพียงปิดเป้าโชคเคราะห์นิดๆ หน่อยๆ เท่านั้น”

สูงกว่าอิทธิฤทธิ์ใดๆ ในโลกนี้ คือผลบุญผลกรรมของตัวนั่นเอง ดุจดั่งคำสอนที่ว่า “วัวของผู้ใดย่อมเข้าคอกผู้นั้น” वादจึงฝากชีวิตทั้งหมดไว้กับ “บุญทำกรรมแต่ง” โดยไม่ปรารถนาจะดิ้นรนหลบลิ้น หรือเป็นทุกข์ให้มากเกินกว่าเหตุ (ร่วมฉัตร เล่ม ๒ หน้า ๓๖๙)

กับอีกตอนหนึ่งซึ่งบรรยายถึงवादไว้ว่า

“वादยังไม่โตพอที่จะเข้าใจว่า หากชีวิตของคนเราต้องอาศัยหลักอย่างอื่น ภายนอกเป็นเครื่องเกาะเกี่ยวแล้วหัวใจก็จะว่าเหวเจ็บบวดเรื่อยไป เพราะไม่มีหลักใดที่จะให้ความปกป้องคุ้มครองได้นาน ยามเด็กवादยึดแม่เป็นสรณะ ครั้นต่อมาवादก็ถือว่าเสด็จฯ เป็นหลักใหญ่ในชีวิต ครั้นมีลูกฝ่าवादก็ยึดสิ่งเหล่านี้อีก แต่ทุกสิ่งที่वादยึดถือได้ผันแปรเปลี่ยนแปลงไปด้วยอำนาจแห่งกรรม

वादได้รับความกระทบกระเทือนครั้งแล้วครั้งเล่า จนท้ายสุดหัวใจของवादก็ด้านชา ปลงตกในขั้นสุดท้าย สรณะของवादในบั้นปลายของชีวิต จึงเป็นสรณะที่वादรู้ดีว่า จะไม่มีวันเปลี่ยนแปลงได้อีก เพราะเป็นสรณะที่คนหลายล้านคนได้ยึดถือตามกันมานับพันๆ ปี อันสรุปได้ว่า

กรรมย่อมเป็นไปตามกรรม ที่ไม่มีผู้ใดหลีกเลี่ยงฝ่าฝืนได้ (ร่วมฉัตร เล่ม ๑ หน้า ๒๖๕)

หลักธรรมง่าย ๆ อีกประการหนึ่งที่ผู้อ่านได้รับการปลุกฝังก็คือ การพลัดพรากจากสิ่งที่รักเป็นทุกข์ และทุกข์ที่เกิดจากการพลัดพรากนี้ ก็เกิดกับทุกรูปทุกนามไม่ว่าจะเป็นพระมหากษัตริย์ หรือยากจนเข็ญใจ ดังความตอนหนึ่งในสี่แผ่นดินที่ว่า

“พลอยนั่งเรือกลับกรุงเทพฯ ด้วยจิตใจอันเศร้าหมอง มองเห็นความสำคัญของตนน้อยลงไปอีก พลอยนึกถึงพระเจ้าอยู่หัวแล้วก็ใจหาย พระองค์เพิ่งพระราชทานเพลิงพระศพพระเจ้าลูกเธอพระองค์ใหญ่เสร็จสิ้นไป พระเจ้าลูกเธออีกพระองค์หนึ่งก็ด่วนสิ้นพระชนม์ลงอีก พระศพหนึ่งแห่ขึ้นมาจากกรุงเทพฯ เพื่อจะได้แห่อีกพระศพหนึ่งกลับในการเสด็จพระราชดำเนินเที่ยวเดียวกัน มัจจุราชนั้นมิได้ยกเว้นให้แก่ใคร และวงล้อแห่งชีวิตคือความเกิดแก่เจ็บตาย และการพลัดพรากสูญเสียของรักนั้นกว้างขวางนัก ไม่มีผู้ใดหลีกเลี่ยงได้ จะเป็นพระมหากษัตริย์ผู้ทรงเต็มไปด้วยพระราชอิสริยยศและพระราชอำนาจ หรือยากจนเข็ญใจก็ตาม เหตุการณ์ที่เกิดขึ้นนั้นนับว่ามีความสำคัญมากสำหรับชีวิตของพลอย เพราะพลอยดำรงชีวิตต่อไปหลังจากนั้นด้วยความไม่ประมาท มีสติสัมปชัญญะเป็นผู้ใหญ่ขึ้นในตอนขากลับจากบางปะอินมากกว่าขาไป” (สี่แผ่นดิน เล่ม ๑ หน้า ๓๖๖)

ในร่มฉัตร คุณหยดก็ได้พูดเรื่องการพลัดพรากกับวาด ไว้ว่า

“คนเราก็เป็นอย่างนี้แหละวาด อยู่ด้วยกันแล้วก็จากกันหมุนเวียนกันเรื่อยไป แม่ของวาดก็คงเคยรู้สึกอย่างวาดมาแล้ว คราวนี้ถึงคราวของวาดบ้าง ต่อไป... ลูกหลานของวาดก็จะรู้สึกอย่างวาดอีก มันเป็นธรรมดาของมนุษย์เป็นกงกรรมกงเกวียนไม่มีที่สิ้นสุด และก็ยังไม่ใช่เพียงครั้งเดียวที่วาดจะต้องสูญเสีย ชีวิตของคนเราจะต้องมีอะไรสูญเสียอีกมากนัก...” หลักธรรมง่าย ๆ ที่คุณหยดสอน ได้ฝังใจวาดต่อมาอีกช้านาน วาดจึงมองการเปลี่ยนแปลงของสิ่งรอบ ๆ ตัวโดยสามารถสะกดอารมณ์ มิให้พลุ่งพล่านรุนแรงตามอารมณ์ได้ บ่อยครั้งที่วาดต้องบอกตัวเองซ้ำ ๆ ซาก ๆ ว่า “มนุษย์เป็นอย่างนี้ ... มนุษย์เป็นอย่างนี้” (ร่มฉัตร เล่ม ๒ หน้า ๓๒๒)

เมื่อมีการพลัดพรากซึ่งเกิดจากการตายจากกัน ในทางพระพุทธศาสนาก็มีความเชื่อเรื่องการส่งบุญกุศลให้แก่กัน เรื่องพระอภัยมณีก็ได้ปลุกฝังความเชื่อในเรื่องนี้ ดังจะเห็นได้จากตอนที่พระอภัยมณี แ่บุญกุศลให้นางผีเสื้อยักษ์ ความว่า

“อันบุญพี่ที่ได้บวชบำเพ็ญทาน	สร้างสมการภาวนามาทุกวัน
พี่แบ่งให้หมดเจ้าพันทุกข์	เกิดสมสุขสู่สถานพิมานสวรรค์”

(พระอภัยมณี หน้า ๒๖๕)

ในรมฉัตร คุณหยดก็ได้สอนเรื่องนี้กับแม่กลิ่นว่า

“ทำบุญทำกุศลเข้าไว้เถิดจะ มันไม่หนีหายไปไหนเสียหรอก เรามันก็ต้องได้รับวันยังค่ำ สัตว์นรกที่ไหนเดือดร้อน เราก็กอยแผ่กุศลให้เขาพ้นทุกข์สำเร็จทุกข์ไป เราจะได้ดียิ่งขึ้น” (รมฉัตร เล่ม ๑ หน้า ๑๗๔)

พลอยก็ได้ตอบอันซึ่งสงสัยในเรื่องการส่งบุญกุศลให้กันว่า

“บุญกุศลนั้นต้องถึงกันแน่ๆ ... ถึงใครเขาจะไม่เชื่อในเรื่องนี้ แม่ก็เชื่อ และเพราะแม่เชื่ออย่างนี้ จึงได้อยู่มาได้เมื่อเจ้าคุณพ่อสิ้นบุญ เมื่อเสด็จของแม่สิ้นพระชนม์ แม่ก็ทุกข์ร้อนเหลือเกิน ร้องไห้เสียจนแทบไม่มีน้ำตา แต่อาศัยความเชื่อถือที่ว่า พอจะทำบุญสนองพระเดชพระคุณท่านได้ ถึงแม้ว่าท่านจะสิ้นไปแล้ว ความทุกข์ทั้งหลายก็บรรเทาลงไป เมื่อคุณพ่อของอันตาย อันก็เห็นอยู่แล้วว่าแม่ทุกข์เพียงไร และอ้อมมาตายลงอีกคนหนึ่ง แม่ก็แทบจะทนทานไม่ไหว แต่ที่ยังครองตัวอยู่ได้ก็เพราะแม่เชื่อบุญเชื่อกรรมนี้แหละ และยังเชื่อว่าบุญกุศลนั้นส่งให้กัน ส่งถึงกันได้” (สี่แผ่นดิน เล่ม ๒ หน้า ๙๓๐)

การปลุกฝังความเชื่อในเรื่องที่เกี่ยวกับพระพุทธศาสนา ในเรื่องสามชายจะปลุกฝังหลักธรรมทางพระพุทธศาสนา โดยผ่านทางบุคลิกภาพของ “รัตน” ซึ่งเป็นพระเอกของเรื่อง ดอกไม้สดผู้เขียนได้บรรยายถึง รัตน ไว้ว่า

“รัตนเป็นชายที่ได้อุปสมบทในพระศาสนาอันประเสริฐ กุศลกรรมแต่ปางหลัง ดลบันดาลให้เขารัฐพระธรรม นำพระธรรมมาสู่ใจ และน้อมใจเข้าสู่พระธรรม พระธรรมคือเครื่องระงับ เครื่องยังจิตให้บริสุทธิ์ ผู้ใดหมั่นแสวงธรรม ผู้นั้นจักได้ความระงับอันดีเลิศ

เพราะฉะนั้น รัตนจึงได้ธรรมภาษิตองค์หนึ่งเป็นเครื่องยึดเหนี่ยว ชื่อ มัชฌิมาปฏิบัติ คือ ข้อปฏิบัติอันเป็นกลาง ไม่เข้าใกล้ที่สุดทั้งสองทาง อธิบายความตามทางโลกียะ คือตั้งตนไว้ในความเป็นสถานประมาณ ไม่ตั้งและไม่หย่อนเกินไป ความมุ่งหมายใดมีเหตุผลที่สุดคือ ความเจริญด้วยลาภ ยศ สรรเสริญในเบื้องหน้า ไม่เป็นไปเพื่อความเบียดเบียนตนและผู้อื่น เป็นความมุ่งหมายชอบรัตนย่อมปฏิบัติตามความมุ่งหมายนั้น โดยถ้วน ส่วนความมุ่งหมายใด แม้มีความเจริญทั้งสามประการเป็นที่สุด หากจะไปในทางให้ร้ายแก่ผู้อื่น หรือนำมาซึ่งความไม่สงบแก่ใจตนเองแล้วไซ้ รัตนย่อมหักห้ามเสียซึ่งความมุ่งหมายนั้น

รัตน์เมื่อรัตน์ได้ก่อร่างสร้างตัวเป็นอิสระแก่ตนเอง และมีผู้นับหน้าถือตาพอสมควรแล้ว ธรรม คือ ความดีที่ในกาลก่อนเขาประพฤติ เพื่อหวังความสรรเสริญฝ่ายเดียวนั้น ก็เกาะเกี่ยวเขาไว้ทั้งกายและใจ ซาบซึ้งในดวงจิต ยังให้เกิดความเกษมในธรรมจนจะเว้นเสียไม่ชวนชวายเป็นเติมหาได้ไม่ เมื่อเป็นเช่นนี้แล้วความระงับยับยั้งต่อความรู้สึก อันจะนำมาซึ่งกิเลสอย่างหยาบก็เกิดขึ้นแก่รัตน์ เป็นคุณสมบัติประจำตัว เปลี่ยนนิสัยบีบบังคับกระด้างอันมีอยู่ในสันดานให้ละมุนละม่อม มีดวงจิตประกอบด้วยขันติ และเมตตากรุณา ความอยุติธรรมที่เขาเคยได้ประสบแล้วทำให้เขาเห็นใจผู้อื่น และประพฤติต่อผู้อื่นด้วยความยุติธรรม ความพลั้งผิดในชีวิตของเธอเอง แม้ด้วยกายหรือใจ ทำให้เขารู้จักอภัยแก่ผู้อื่น ความทุกข์ที่เขาได้รับแล้วรู้แจ้งว่าร้อนเพียงไร ทำให้เขาปรารถนาสุขแก่มนุษย์โดยไม่เลือกหน้า” (สามชาย หน้า ๑๓๗)

รัตน์เป็นบุคคลที่รู้จักยับยั้ง ควบคุมตนเอง อย่างในกรณีของพัชรี ซึ่งเป็นผู้หญิงที่รัตน์รัก อยากจะไปหาอยู่ทุกวัน แต่รัตน์ก็ไม่ทำตามใจตนเอง บางครั้งไม่ไปหาพัชรีถึงเจ็ดวัน ที่เป็นเช่นนี้เพราะ

“การใดที่ให้ความรื่นรมย์ในเวลาที่ทำแล้วและกำลังทำอยู่ ถ้าแม้ความกำเริบเกิดขึ้นในใจอยากจะทำไปไม่หยุดหย่อน รัตน์ยอมยับยั้งเสียซึ่งการกระทำนั้น เพื่อฝึกหัดตัวเองให้รู้จักระงับความดิ้นรนเป็นข้อต้น และเพื่อป้องกันความไม่เป็นสุขแม้ทางกายและใจ อันจะเกิดได้จากความหลงระเริงเป็นข้อที่สอง” (สามชาย หน้า ๑๐๕)

ดอกไม้สด ผู้แต่งเรื่องสามชาย ได้ชี้ให้เห็นลักษณะเด่นของรัตน์ว่า “รัตน์เป็นผู้ที่เห็นมาก ฟังมาก และคิดมาก ดังนั้นจึงเป็นผู้ที่เรียนมาก จะคิด จะพูด จะทำสิ่งใดก็อยู่ในหลักอันมีเหตุมีผลทั้งทางโลกและทางธรรมประกอบกัน ปราศจากเสียซึ่งความเห็นผิดเป็นชอบ” (สามชาย หน้า ๑๐๓)

ฉะนั้น รัตน์จึงเป็นบุคคลที่ถึงพร้อมด้วยคุณธรรมความดี รู้จักที่จะนำหลักธรรมทางพระพุทธศาสนามากล่อมเกลาคิดใจตนเอง ซึ่งนับว่าเป็นการปลูกฝังความเชื่อทางศาสนาโดยผ่านทางตัวละครได้อย่างชัดเจนและเข้าใจได้ไม่ยาก

๓) วิธีคิดหรือความเชื่อเรื่องคุณสมบัติของผู้หญิงไทย

คนไทยในสังคมประเพณีมีวิธีคิดเรื่องผู้หญิงว่า จะสวยอย่างเดียวไม่ได้ ต้องมีคุณสมบัติที่จะเป็นแม่บ้านแม่เรือนที่ดีด้วยจึงจะใช้ได้ ดังคำพูดของवादว่า

“เป็นผู้หญิงนะ ไม่ใช่สวยแต่รูป จูบต้องหอมเท่านั้น บ้านเรือนต้องไม่ให้มอมด้วยถึงจะใช้ได้” (ร่วมฉัตร เล่ม ๑ หน้า ๑๐๕)

กับอีกตอนหนึ่งซึ่งแม่ของวาด บอกกับวาดว่า

“ลูกผู้หญิงนะจะต้องจีบพลุยาวได้ ละเลขขนมเบี๊องเป็นจีบขนมจีบสวย ปอกมะพร้าวริ้วงาม ถึงจะมีราคาค่าตัวถึงสิบซังนะลูก” (ร่วมฉัตร เล่ม ๑ หน้า ๑๑๖)

ผู้หญิงมักถูกเปรียบว่าเป็นเหมือนดอกไม้ แต่ดอกไม้ก็มีหลายชนิด สำหรับวาด เคยได้รับการอบรมสั่งสอนมาว่า

“ถ้าวาดเป็นดอกไม้ ก็ต้องเป็นดอกพิกุลนะลูกมันไม่ทิ้งกลิ่น ไม่ว่าจะยามสดหรือยามแห้ง มักจะหอมอยู่ชั่วนาตาปี” (ร่วมฉัตร เล่ม ๑ หน้า ๑๖๒)

ผู้หญิงไทยในสังคมประเพณี พ่อแม่จะให้เรียนรู้แต่เรื่องการบ้านการเรือน จะไม่นิยมให้เรียนหนังสือ เพราะเกรงว่าลูกสาวจะเขียนเพลงยาวไปถึงผู้ชาย และการที่ผู้หญิงเขียนเพลงยาวถึงผู้ชายก็ถือว่าเป็นเรื่องไม่สมควรทำ ดังตอนที่พลอยเขียนจดหมายถึงพี่เนือง ในสี่แผ่นดินก็ได้บรรยายไว้ว่า

“ครั้งนี้เป็นครั้งแรกที่พลอยมีหนังสือถึงผู้ชาย การรilenเพลงยาวนั้นก็ถือกันว่ามีความผิดน่าอับอายนักหนา ถ้าใครรู้ไป พลอยก็เรียกได้ว่า แทบจะเสียคนไม่รู้จะเอาหน้าไปวางไว้ที่ไหน...” (สี่แผ่นดิน เล่ม ๑ หน้า ๑๕๐)

กับอีกตอนหนึ่งที่พลอยบอกกับช้อยว่า ไม่ได้เขียนอะไรที่ใครจะมาว่าได้ แต่ช้อยก็ได้ตอบว่า

“ถึงนั้นก็เถอะ ใครเขาจะไปรู้ว่าพลอยเขียนไปว่าอะไร สักแต่เพียงส่งหนังสือไปถึงผู้ชาย มันก็ไม่ดีเสียแล้ว...” (สี่แผ่นดิน เล่ม ๑ หน้า ๑๕๑)

สังคมประเพณีไทยนั้น พ่อแม่จะอบรมให้ลูกสาวรู้จักรักษานวลสงวนตัว รักศักดิ์ศรีความเป็นผู้หญิง และจะสอนย้ำกันมาว่า ผู้ชายเป็นฝ่ายเสนอ ผู้หญิงเป็นฝ่ายสนอง แม้ในเรื่องสามชาย พัชรีซึ่งเป็นผู้หญิงในยุคที่เริ่มรับวัฒนธรรมตะวันตกแล้ว แต่วิธีคิดในเรื่องความรักของพัชรีก็ยังเป็นวิธีคิดของผู้หญิงในสังคมประเพณี ดังความตอนหนึ่งที่ว่า

“พัชรีมิได้รับกับตัวเองว่า ได้เคยพบความรักมาแล้ว พัชรียังไม่มีคู่รัก เช่นเดียวกับหญิงสาวทั้งหลายที่ได้รับการอบรมให้รู้จักรักเกียรติของตน คติของพัชรีมีอยู่ว่า ชายเป็นฝ่ายเสน่หาหญิงเป็นฝ่ายสนอง ตราบเท่าที่ฝ่ายชายไม่กล่าวความรักแก่หล่อน หัวใจของหล่อนจะไม่เป็นทาสแก่เขา...” (สามชาย หน้า ๒๘๖)

ในพระอภัยมณีก็ได้ปลุกฝังเรื่องเหล่านี้ไว้เช่นกัน ดังตอนที่พระอภัยมณีพบนางลเวงวันพา ก็ได้ชวนให้ไปนั่งรถทรงด้วย แต่นางลเวงก็ได้ตอบว่า มีอย่างไรจะให้ผู้หญิงวิ่งไปอยู่กับผู้ชาย ดังความว่า

“นางฟังคำทำว่าน่าบัดสี	พูดเช่นนี้เจ็บใจมิใคร่หาย
จะให้หญิงวิ่งไปอยู่กับผู้ชาย	ช่างเปรียบปรายปรักษาไม่ปราณี”

(พระอภัยมณี หน้า ๕๑๙)

เมื่อนางผีเสื้อยักษ์ลักพระอภัยมณีไปนั้น พระอภัยมณีได้กล่าวกับนางว่า มนุษย์กับผีเสื้อยักษ์จะรักกันได้อย่างไร เพราะผิวดิวิสัยที่จะอยู่เป็นคู่ครองกัน แต่นางผีเสื้อได้ตอบว่า ถึงแม้จะเป็นยักษ์ก็ไม่เคยมีราตรี เป็นสาวพรหมจารีไม่เคยมีสามีมาก่อน ข้อนี้แสดงให้เห็นว่าคนไทยนั้นถือเรื่องความบริสุทธิ์เป็นสิ่งสำคัญ ถึงแม้จะเป็นยักษ์แต่ก็เป็นยักษ์ที่บริสุทธิ์ไม่มีราตรี ดังความว่า

“อันน้องนี้ไร้คู่ที่สุ่ม	เป็นสาวพรหมจารีไม่มีผัว
ถึงเป็นยักษ์ยังไม่มียาตี	พระมากลัวผู้หญิงด้วยสิ่งใด”

(พระอภัยมณี หน้า ๑๗)

เมื่อนางผีเสื้อยักษ์เข้าไปจุกบอดพระอภัยมณี พระอภัยมณีก็ได้ว่านางผีเสื้อว่า หน้าด่าน ร้าน น้าอดสูที่มาจุกผู้ชายแบบนี้ไม่เคยพบ ดังความว่า

“พระแค้นคำซ้ำดำอีหน้าด่าน	ใครจะร้านเหมือนเช่นนี้ไม่มีถึง
น้าอดสูได้ทำไม่มึง	มาเคล้าคสิ่งโลมลูบจุกผู้ชาย”

(พระอภัยมณี หน้า ๑๘)

เรื่องพระอภัยมณีได้ปลุกฝังวิถีคิดของคนไทย ว่าผู้หญิงก็ควรมีผู้ชายเพียงคนเดียว ถ้ามีหลายคนถือว่าไม่ดี (แต่ถ้าผู้ชายมีผู้หญิงหลายคนถือเป็นเรื่องธรรมดา) ดังตอนที่พระอภัยมณีให้สินสมุทรมาถามนางสุวรรณมาลีว่าจะตัดสินใจอย่างไร เพราะองค์อุสุเรนก็เป็นคู่หมั้น แต่นางสุวรรณมาลีก็ไม่ทราบว่าจะทำอย่างไร เนื่องจากได้บอกกับใครๆ ว่าพระอภัยมณีเป็นสามี ดังความว่า

“แต่เหลืออายุหลายสิ่งจริงจริงเจียว เป็นหญิงเดียวชายสองต้องหมองมัว
 เมื่อแรกเราเล่าบอกเขาออกอื้อ อ้างเอาชื่อพระบิดาว่าเป็นผ้า
 ครั้นคู่เก่าเขามารับก็กลับกลัว แกล้งออกตัวให้มาถามว่าตามใจ”
 (พระอภัยมณี หน้า ๒๘๕)

ตั้งได้กล่าวมาแล้ว ผู้หญิงไทยในสังคมประเพณีนั้นจะได้รับการอบรมให้รู้จัก
 อดกลั้น รักนวลสงวนงาม ซึ่งเรื่องนี้ในร่มฉัตรก็ได้กล่าวไว้ในตอนที่มิงงานทำขวัญเดือน
 น้องของวาด ตั้งความว่า

“หลังจากสวดมนต์เย็นแล้ว คุณหยดก็บงการให้เชิญสำหรับกับข้าวออกไป
 เลี้ยงแขก ครั้นตกค่ำก็เริ่มตั้งวงมโหรี พวกกรรมมโหรีสพหลวงที่ชนปีพาทย์ราดตะโพน
 มาช่วยรามือลงทันที เพราะผู้ที่มาลงเล่นแทนนอกจากสูงด้วยยศศักดิ์แล้ว ยังสูงด้วยฝีมือ
 ชั้นครูอีกด้วย วาดนั้นพอได้ยินเสียงลองเครื่องสาย ความเคยชินหูทำให้แทบจะแล่นออกไป
 หอนั่งหากไม่ติดที่คุณหยดเรียกไว้เสียก่อนพลางสั่งว่า

อย่าเพิ่งออกไปวาด พอได้ยินเสียงกรับเต้นหรับไปมันไม่ดี เราเป็นลูกผู้หญิง
 ต้องรักนวลสงวนงามห้ามใจไว้

คุณหยดพูดได้คล้องจองกันเป็นฉากๆ จนวาดไม่กล้าวิ่งแล่นออกไปตั้งใจนึก
 เลยลงนั่งทำตาปริบๆ มองดูคุณหยดทำงานต่อไป และชะรอยท่าทางเช่นนี้เอง จะก่อให้เกิด
 เกิดความเอ็นดู คุณหยดยิ่งพูดต่อซ้ำๆ โดยยกสุภาษิตสอนหญิงของสุนทรภู่ขึ้นมาว่า

ผู้ใดเกิดเป็นสตรีอันมีศักดิ์
 บำรุงรักษากายไว้ให้เป็นผล
 สงวนงามตามระบอบให้ชอบกล
 จึงจะพ้นภัยพาลการนินทา
 เป็นสาวแสร้งสวยสะอาด
 ก็หมายมาดเหมือนมณีอันมีค่า
 ถ้าแตกร้าวรานร่อยถอยราคา
 จะพลอยพาหอมหายจากกายนาง

(ร่มฉัตร เล่ม ๑ หน้า ๑๑๒)

๔) วิธีคิดหรือความเชื่อในเรื่องที่เกี่ยวกับคู่ครองและเครือญาติ

หนังสือทั้งสี่เรื่อง que เลือกมาศึกษาได้ปลุกฝังวิธีคิดในเรื่องการเลือกคู่ครองไว้ดังนี้

เรื่องพระอภัยมณีได้ปลุกฝังความเชื่อเรื่องบุพเพสันนิวาสไว้ว่าคนเรานั้นคู่แล้วย่อมไม่แคล้วกัน แม้จะอยู่ห่างคนละมุมโลกบุพเพสันนิวาสก็จะชักมาให้พบและได้ครองกันจนได้ ดังในตอนที่สำคัญซึ่งศรีสุวรรณนั่งมากับสามพราหมณ์ แล่นมาตามลมจนกระทั่งมาถึงเมืองรมจักรทำให้ศรีสุวรรณได้พบกับเกษรา ดังความว่า

“เป็นบุพเพสันนิวาสพาสนา

กษัตริยาจะได้อู่ที่สุขสม

สำเภาน้อยลอยแล่นมาตามลม

ลุดุดมรมจักรนัครา...”

(พระอภัยมณี หน้า ๒๔)

ในรมจักรก็ได้ปลุกฝังความเชื่อเรื่องบุพเพสันนิวาสไว้เช่นกัน ดังความตอนหนึ่งที่คุณหยดพูดกับแม่กลิ่นว่า

“ของอย่างนี้มันบุพเพสันนิวาส คู่แล้วไม่แคล้วกันหรอก ถึงไม่ต้องให้ทำ ถ้าเขาจะรักจะชอบละก็เธออยู่ไหนๆ ผู้ชายก็ตะเกียกตะกายไปหาเอง ของไหนที่ได้ยากมันก็ย่อมมีค่า ถ้าได้ง่ายก็ทิ้งง่าย” (รมจักร เล่ม ๒ หน้า ๕๖๑)

การเลือกคู่ครองนั้น พระอภัยมณีซึ่งเป็นวรรณคดีสมัยรัตนโกสินทร์ ได้ปลุกฝังความเชื่อเรื่องการเลือกคู่ครองว่า ควรจะต้องเลือกจากชนชั้นเดียวกัน คือ เจ้ากับเจ้า ไพร่กับไพร่ ดังที่ท้าวทศวงศ์ได้ปรึกษากับพระมเหสีว่า เห็นท่วงทีศรีสุวรรณคงจะต้องประสงค์ในเกษราพระธิดาเป็นแน่ แต่พระองค์เห็นว่าวิสัยไพร่กับเจ้ามันขัดกัน พระมเหสีมีทางอันใดขอให้ช่วยคิดบ้าง ดังความว่า

“เห็นท่วงทีศรีสุวรรณนั้นจำนาง

ในโฉมยงยุพเรศเกษรา

นี่แน่เจ้าเราจะทำอะไรได้

วิสัยไพร่กับกษัตริย์ขัดหน้ากัน

สายสมรม่อนผันด้วยปัญญา

จะพูดจาคิดอ่านประการใด”

(พระอภัยมณี หน้า ๑๐๑)

กับอีกตอนหนึ่ง ซึ่งจะชี้ให้เห็นการเลือกคู่จากชนชั้นเดียวกันได้จากสารที่ พระอภัยมณีมีถึงศรีสุวรรณเจ้ากรุงมัจฉาเพื่อสวามิภักดิ์ให้อภิเษกกับสินสมุทร และอีก ฉบับหนึ่งถึงกษัตริย์กรุงการเวกเพื่อสวามิภักดิ์ให้สุดสาคร ดังความว่า

“ในสารทรงองค์อภัยมณีนาถ	บรมบาทบพิตรอดิศร
มาถึงพระอนุชาสถาวร	เจริญพรพูลสวัสดิ์ปฐพี
ด้วยเยี่ยงอย่างปางก่อนบรรณาถ	เสวยราชร่วมรักเป็นศักดิ์ศรี
ย่อมน้อมสวามิภักดิ์	ตั้งพิธีทำงานการวิวาห์
อันโฉมงามองค์อรุณราชบุตร	กับสินสมุทรสมอำนาจวาสนา
จะเชกสองครองบุรีแทนพี่ยา	ตามประสาสุริยวงศ์สืบพงศ์พันธุ์
เชิญพระน้องตบตรองตรีดำรงสาร	ตามโบราณรัตนมหาสุวรรณค์...”

(พระอภัยมณี หน้า ๘๙๐)

สารที่พระอภัยมณีมีไปถึงศรีสุวรรณน้องชายนั้น ก็ทำตามประเพณีกษัตริย์ ดอ กษัตริย์ที่จะต้องสวามิภักดิ์กัน เมื่อศรีสุวรรณได้รับพระราชสาส์นแล้ว ก็ทรงยินดี และตอบ พระอภัยมณีไปว่า

“ในสารศรีสุวรรณวงศ์ดำรงราชย์	บังคมบาทบพิตรพระเชษฐา
ซึ่งบุตรีศรีสวัสดิ์กับนัดดา	จะวิวาห์นั้นก็งามตามโบราณ
พระปิตุราชมาตุรงค์พงศ์กษัตริย์	ไม่ข้องขัดพร้อมพร้อมสมควรสมาน
ขอเชิญพระเสด็จมาวิวาห์งาน	จะจัดการไว้ให้พร้อมไพบุลย์”

(พระอภัยมณี หน้า ๘๙๔)

สารอีกฉบับหนึ่งพระอภัยมณี มีถึงกษัตริย์กรุงการเวก สวามิภักดิ์ให้ สุดสาคร ความว่า

“ในลักษณะอักษรสารศรีสวัสดิ์	ปิ่นกษัตริย์ทรงเดชพระเชษฐา
เจริญราชไมตรีด้วยปรีดา	มาถึงพระอนุชาให้ถาวร
เป็นปิ่นปักกนการเวก	อดิเรกเรื่องฤทธิ์อติศร
พระทรงธรรม์กรุณาสุดสาคร	เหมือนนบิตร์เลี้ยงดูให้อยู่เย็น

ทั้งนางเยาว์เสาวคนธ์กุมพลรบ
 เหมือนหนึ่งญาติมาดหมายไม่วายเว้น
 ขอพระองค์จงประสิทธิ์มิตรภาพ
 ประการหนึ่งซึ่งกษัตริย์หัสไชย
 สนิทนักจักขอเป็นหน่อญาติ
 อันลูกน้อยสร้อยสุวรรณจันทร์สุดา
 อันนางเยาว์เสาวคนธ์วิมลสมร
 สุดแต่พระอนุชาจะปราถนา
 ขอร่วมฉัตรปฐพีศรีสวัสดิ์
 ในเดือนสี่นี้จะพร้อมพระญาติวงศ์
 อภิเษกสินสมุทรรกับบุตรน้อง
 แล้วเฝ้าพงศ์วงศ์กษัตริย์ขัตติยา
 จนตราบสิ้นดินฟ้าสุทธาวาส
 ได้ดับเข็ญเช่นฉัตรชาวปฐพี
 (พระอภัยมณี หน้า ๘๙๓)

กษัตริย์กรุงการเวก ก็ได้ร่างสารตอบพระอภัยมณี ว่า

จะสืบวงศ์ทรงพระอนุกุล
 ขอบพระคุณสุนทรถาวรสวัสดิ์
 อันหลานน้อยสร้อยสุวรรณจันทร์สุดา
 ขอรับเลี้ยงเพียงบุตรสุจริต
 การวิวาห์ถ้าจะเลื่อนไปเดือนใด
 (พระอภัยมณี หน้า ๘๙๕)

ไปสมทบช่วยทุกข์เมื่อยุคเข็ญ
 ขอไว้เป็นธิดาด้วยอาไฉย
 อย่าให้สาบศุนย์เชื้อเหมือนเนื้อไข
 ได้ตามไปสมทบบลังกา
 ร่วมพระญาติประยูรวงศ์เฝ้าพงศา
 พระอนุชาช่วยเลี้ยงเพียงบุตร
 สุดสาครพี่น้องทั้งสองศรี
 ด้วยเป็นที่ปีติราชมมาตุรงค์
 สืบกษัตริย์สมตามความประสงค์
 ช่วยทำมงคลงานการวิวาห์
 เป็นคู่ครองนครเทศแทนเชษฐา
 จึงจะมาเมืองพระน้องครองไมตรี
 ดำรงราชย์ร่วมบำรุงซึ่งกรุงศรี
 จะเป็นที่พึงจบทั้งภพไตร"

"ว่านบมอบจอมปิ่นบดินทร์สุร
 ให้เพิ่มพูนบุญโองในโลกา
 ประดิพัทธ์ภูวเรศพระเชษฐา
 ชั้นชาคราวทัดกับหัสไชย
 ถนอมสนิทเหมือนหนึ่งเนื้อในเชื้อไข
 ตามพระทัยไม่ขัดพระอัชฌา"

สามชาย ซึ่งเป็นเรื่องที่เกิดขึ้นในช่วงของการเปลี่ยนแปลงให้เป็นสมัยใหม่
 และเริ่มรับวัฒนธรรมตะวันตกเข้ามาแล้ว แต่วิถีคิดหรือความเชื่อเรื่องการเลือกคู่ว่า

ควรเลือกจากชนชั้นเดียวกันก็ยังคงมีอยู่เพียงแต่จะให้ความสำคัญกับฐานะทางเศรษฐกิจมากกว่าฐานะทางชาติตระกูล ดังที่รัตน์ได้พูดกับอรุณผู้เป็นน้องสาวว่า "...ถึงศักดิ์ตระกูลจะเสมอกัน แต่ฐานะของเราก็ยังต่ำกว่าเขามากอยู่นั่นเอง ต้องรู้จักเจียมตัว อย่าทำเลาะแหละคนเขาจะนิินทา" (สามชาย หน้า ๒๒๔)

กับอีกตอนหนึ่ง ซึ่งรัตน์ได้พูดกับพัชรีถึงเรื่องที่โกรธอรุณผู้เป็นน้องสาวซึ่งแอบไปเที่ยวและแอบเขียนจดหมายถึงประวัตน์ไว้ว่า

"คนอะไรเกิดมาไม่รู้จักรักตัว รักชื่อ รักหน้า ผมบอกแล้วว่า เขามั่งมีกว่าเรามาก มีหน้ามีตากว่าเรามาก เขาจะมาชอบอะไรกับเรา แล้วที่ผมพูดนี้ผิดจากความจริง แม้แต่สักนิดหนึ่งหรือ ? พิโซ่ ! น้องของผมแท้ๆ ผมหรือจะไม่อยากให้แกมีความสุขและมีหน้ามีตา แต่เมื่อผู้ชายเขาจะเล่นชั่วครึ่งชั่วคราว ตัวเกิดมาเป็นลูกผู้ดีแท้ๆ อะไรไม่รู้จักรักเจ็บริ้วจกอายุ ยังมีหน้าไปรักเขาได้" (สามชาย หน้า ๓๑๔)

การปลุกฝังวิธีคิดหรือความเชื่อเรื่องการเลือกคู่ครองนี้ โดยรวมแล้วจะเป็นวิธีคิดหรือความเชื่อของฝ่ายผู้หญิง ดังในเรื่องสี่แผ่นดิน เสด็จได้รับสั่งกับพลอยถึงเรื่องที่คุณแปรมไปสู่ขอพลอยกับเจ้าคุณพ่อ และพลอยได้กราบทูลเสด็จว่าไม่เคยนี้รักคุณแปรม เสด็จจึงมีรับสั่งว่า

"ถึงจะรักไม่รักนั้นไม่สำคัญ อยู่กินกันไปแล้วก็รักกันไปเอง ข้อสำคัญมันอยู่ที่ว่าผู้ใหญ่ของเจ้าเขาเห็นสมควร จะปลุกฝังเจ้าให้เป็นหลักฐาน เจ้ารู้สึกว่ามีหน้าที่จะต้องทำตามผู้ใหญ่หรือเปล่า ที่ผู้ใหญ่เขาจัดการให้ก็เพราะเขารักเจ้า จึงอยากจะให้เจ้าได้ดี คิดดูให้ดี ๆ เกิดพลอย สมมติว่าเจ้าได้ผัวที่รักใคร่กันมาก่อน เจ้าไปอยู่กับเขาก็มีแต่ความรักของเจ้าเองและของเขาเป็นหลัก ถ้าวันไหนหมดรักกันขึ้นมาทั้งหมดสิ้นทุกอย่าง อยู่ด้วยกันต่อไปไม่ได้ แต่ถ้าได้ผัวที่ผู้ใหญ่ปลุกฝังให้ เห็นดีพร้อมกันทุกฝ่าย เจ้าก็จะอยู่กันไป เพราะมีความรักของพ่อแม่เป็นหลัก เจ้ามีหน้าที่ที่ปฏิบัติ ตามที่ผู้ใหญ่เห็นดี เจ้าก็จะอยู่กันไปยึดเพราะความรักเจตนาดีของพ่อแม่ไม่มีที่สิ้นสุด" (สี่แผ่นดิน หน้า ๒๘๙)

คุณหยดก็ได้สอนवादเรื่องการเลือกคู่ครองไว้ว่า

"...จำไว้อย่างหนึ่งนะवाद การมีเหย้ามีเรือนเป็นเรื่องใหญ่ ถึงจะไม่เคยรักกันชอบกัน อยู่ๆ นานๆ ไปมันก็รักก็ชอบกันได้เอง แต่ถ้าตั้งแต่แรกมันมีความรังเกียจเป็นพื้นฐานแล้ว ถึงจะอยู่กันไปยังไงก็ยากที่จะออมชอมกัน ... คิดดูเสียให้ดีนะवाद ผู้หญิงเรามีข้อเสียอยู่ว่า ถ้าอยู่กับใครแล้วก็ต้องทนเขาไปตลอดชีวิต ผิดกับผู้ชายที่เขาโยกย้ายถ่ายเทได้" (ร่มฉัตร เล่ม ๒ หน้า ๔๙๙)

ส่วนพัชรีในสามชาย ซึ่งนับว่าเป็นผู้หญิงยุคใหม่ ยุคซึ่งรับวัฒนธรรมตะวันตกเข้ามาแล้ว ได้พูดถึงเรื่องการเลือกคู่ครองกับรัตนว่า

“ถ้าน้องจะมีคู่ น้องต้องอยากได้คู่ที่น้องจะพึ่งพาเขาได้ ไม่ใช่ด้วยกำลังทรัพย์และกำลังกาย น้องหมายความว่าน้องต้องเชื่อมั่นว่าเขาจะเป็นผู้นำ เป็นผู้พุงน้องฝ่าอุปสรรคในชีวิต เขาจะต้องเป็นผู้มีน้ำใจเข้มแข็งกว่าน้อง ไม่ใช่ผู้ที่อ่อนแอกว่าที่น้องจะต้องเป็นผู้พุงอยู่ตามปีศาจชาติ” (สามชาย หน้า ๒๕๒) ,

กับอีกตอนหนึ่งซึ่งพัชรีได้พูดกับรัตนว่า

“... คุณสมบัติในนิสัยและความเข้าใจกันต่างหากคะที่สำคัญสำหรับคู่ที่จะร่วมสุขร่วมทุกข์กันตลอดชีวิต” (สามชาย หน้า ๓๕๖)

วิธีคิดหรือความเชื่อเรื่องการเลือกคู่ครองของพัชรี แตกต่างจากของพลอยและวาด เพราะยุคของพลอยและวาด ผู้หญิงกับผู้ชายไม่มีโอกาสใกล้ชิดกันเพื่อศึกษานิสัยใจคอซึ่งกันและกัน โดยทั่วไปผู้ใหญ่จะเป็นผู้เลือกคู่ให้ลูกหลานผู้หญิง และมีความเชื่อว่ายู่กินกันไปก็รักกันไปเอง แต่ในยุคของพัชรีซึ่งรับวัฒนธรรมตะวันตกเข้ามาแล้ว หญิงกับชายมีโอกาสใกล้ชิดกัน วิธีคิดหรือความเชื่อในเรื่องการเลือกคู่จึงเน้นไปที่ความเข้าใจกันเป็นเรื่องสำคัญ

วิธีคิดหรือความเชื่อในเรื่องเครือญาติ สังคมไทยให้ความสำคัญกับญาติพี่น้องมาก ไม่ว่าจะเป็นญาติทางสายโลหิต หรือญาติทางการแต่งงาน ในเรื่องพระอภัยมณีเมื่อศรีสุวรรณรบกับสินสมุทร แต่พอสินสมุทรรู้ว่าเป็นอา ก็ทรุดองค์ลงกราบ เข้ากอดพระบาทพระเจ้าอา ร้องไห้สะอื้นว่า อย่าได้ถือโทษหลานเลย หลานไม่รู้ว่าเป็นพระเจ้าอา หลานตามหาพระบิดามาช้านานแล้วแต่ไม่พบ ศรีสุวรรณจึงว่าเราหลานอาเกือบจะฆ่ากันตายแล้ว นี่ดีแต่บุญช่วยไว้จึงไม่ตาย ศรีสุวรรณได้พาสินสมุทรเข้าเมืองแล้วเอาข้าวปลาอาหารมาแจกไพร่พล ตั้งความว่า

“สินสมุทรชูดองค์ลงอภิวาท	เข้ากอดบาทพระเจ้าอาหน้าตาไหล
สอื้นอ่อนหวานว่าขอไทย	พระอย่าได้ถือโทษจงโปรดปราน
ต่อปิ่นเกล้าเล่าเรื่องจึงรู้เหตุ	ว่าทรงเดชเป็นอาข้าเป็นหลาน
เที่ยวถามติดพระบิดามาช้านาน	ไม่พบพานภูวนาถประหลาดนัก
ทั่วประเทศเขตต์ขอบแขกฝรั่ง	จนกระทั่งทะเลมรมจักร

ทูลแต่ตันจนจบแล้วชบพักตร์	สื่อนั้กหวนคิดถึงบิดา
ศรีสุวรรณกรรแสงแล้วชูดนั้	พระลุปหลังหลานน้อยละห้อยหา
ไอ้สงสารหลานเอ่ยอนิจจา	เจียนจะม่กัันตายวายชีวัน
นี่หากบุญหนุนช่วยไม่ม้วยมอด	จึงได้รอดพบพานกับหลานขวัญ
พलगกอดราชันัดดาแล้วจาบัลย์	สื่อนั้อนั้อารมณ์ไม่สมประดี
ครันสร้างโศกสงสารพระหลานรัก	วรพักตร์ผุดม่งก็หมองศรี
ประกองอุมันัดดาแล้วพาที	ไปบุรีเราเถิดอาจะพาไป
จะได้เอาข้าวปลาลงมาแจก	ฝรั่งแขกพลงนิกายทั้งนายไพร่
พอได้พบน้องยาอาสะไม้	แล้วจะได้ตามติดพระบิดร"

(พระอภัยมณี หน้า ๒๓๕)

ในสี่แผ่นดินก็ได้ปลุกฝังวิธีคิดหรือความเชื่อในเรื่องเครือญาติไว้หลายตอน ซึ่งส่วนใหญ่จะชี้ให้เห็นวิธีคิดของคนไทยเกี่ยวกับญาติพี่น้องว่า ต้องรักกัน ช่วยเหลือกัน และไม่ว่าจะยากดีมีจนหรือสูงส่งด้วยยศศักดิ์อิครฐาน ญาติพี่น้องก็ยังเป็นญาติพี่น้องอยู่ วันยังค่ำ เงินทองยศศักดิ์หรือความยากจนจะไม่เข้ามามีอิทธิพลต่อความสัมพันธ์ในหมู่ญาติ ดังความตอนหนึ่งที่คุณเชยพูดกับพลอยว่า

"แม่พลอยอย่าลืมน่า เราเป็นพี่น้องกัน แม่พลอยคิดดูให้ดีๆ เถิด ถึงอย่างไรฉันก็เป็นพี่แม่พลอย ลูกแม่พลอยก็เป็นหลานของฉัน เมื่อเป็นหลานของฉันก็เป็นหลานของหลวงโอสถ ธรรมเนียมคนเราพี่น้องลูกหลานเจ็บไข้ก็ต้องรักษาพยาบาล เงินทองนั้นมันไม่เกี่ยวหรอกแม่พลอย ถ้าแม่พลอยยากจนฉันก็คงช่วยเหลือให้เปล่าๆ แต่ถึงแม่พลอยจะมั่งมี แม่พลอยก็ยังเป็นพี่น้องกับฉันอยู่ เงินทองมันไม่ทำให้เปลี่ยนไปได้ ฉันก็ยังคงช่วยเหลือแม่พลอยอยู่นั่นเอง เพราะเราช่วยกันด้วยใจรัก ไม่ได้ช่วยกันเพราะเงินทอง ถ้าฉันรับเงินจากแม่พลอยก็เท่ากับว่าฉันกับแม่พลอยเป็นคนอื่น ไม่ใช่ญาติกัน ฉันทำไม่ได้ถ้าพี่น้องคนไหนจนแล้วฉันไม่นับญาติ แม่พลอยคงจะว่าฉันไม่ดี แต่ถ้าพี่น้องคนไหนมั่งมี แล้วฉันกลับมาคิดเล็กคิดน้อย ก็เท่ากับว่าฉันไม่นับญาติ ไม่ดีเท่าๆ กัน เพราะคนเราที่เป็นพี่น้องกันนั้นจะมีจนอย่างไรก็ยังคงเป็นญาติ ถ้าไปเอาเงินมานับด้วยเมื่อไร ญาติก็ขาดกันไป ..." (สี่แผ่นดิน เล่ม ๒ หน้า ๔๓๗)

กับอีกตอนหนึ่งที่ปลุกฝังถึงความรัก ความปรารถนาดีของพี่ชายที่มีต่อ น้องสาว ดังความตอนหนึ่งที่พ่อเพิ่มพูดกับพลอยว่า

“ฉันก็รู้ว่าฉันเป็นคนสามะเลเทเมาไม่ได้เรื่องได้ราวสักเท่าไรนัก แต่ก็นั่นแหละถึงฉันจะเป็นอย่างไรฉันก็ยังรักยังห่วงแม่พลอย เพราะแม่พลอยเป็นน้องในไส้ ใจจริงฉันอยากให้แม่พลอยมีความสุขให้ได้ดี ที่ฉันทำอะไรไปก็เพราะเจตนาดีจริงๆ ถึงจะผิดจะพลาดไปบ้างก็ขอให้งกให้ฉันเสียเถิด...” (สี่แผ่นดิน เล่ม ๑ หน้า ๓๐๑)

นอกจากนี้สี่แผ่นดินยังได้ปลุกฝังวิธีคิดเรื่องเงินของผู้อื่น ซึ่งถึงจะเป็นญาติใกล้ชิดก็ควรต้องระมัดระวัง ดังตอนหนึ่งที่ได้กล่าวถึงคุณลักษณะของพ่อเพิ่มว่า

“...พ่อเพิ่มไม่เคยคิดบัญชีรายได้รายจ่ายของตนเอง แม้แต่จะนึกถึงก็ไม่เคย แต่ในเรื่องที่เกี่ยวกับเงินของผู้อื่น เช่น ในกรณีบูรณะบ้านคลองบางหลวงคราวนี้ ซึ่งพลอยเป็นผู้ออกเงิน พ่อเพิ่มก็บังเกิดความระมัดระวัง และมีความละเอียดถี่ถ้วน อย่างน่าอัศจรรย์ เกือบจะเรียกได้ว่า พ่อเพิ่มเอาใจใส่กับเงินที่พลอยจะต้องใช้จ่ายทุกสตางค์ คอยระมัดระวังอย่างเข้มงวด มิให้เงินของน้องสาวรั่วไหล เมื่อจ่ายไปเท่าใด พ่อเพิ่มก็คอยดูให้ได้ผลตอบแทนคุ้มค่า จนพลอยนึกเลื่อมใส อดไว้ในใจมิได้...” พลอยได้พูดเรื่องนี้กับพ่อเพิ่ม และพ่อเพิ่มได้ตอบพลอยว่า “...ฉันคิดเป็นแต่เงินของคนอื่นเขาเท่านั้น ยิ่งเป็นเงินของแม่พลอยที่เป็นน้อง ฉันก็ต้องระมัดระวังมาก...” (สี่แผ่นดิน เล่ม ๒ หน้า ๕๑๘)

ดังได้กล่าวมาแล้วว่า คนไทยมีวิธีคิดหรือความเชื่อในเรื่องเครือญาติว่าจะต้องรักกัน ช่วยเหลือกัน ไม่ทอดทิ้งกัน ซึ่งสี่แผ่นดินได้ปลุกฝังวิธีคิดในเรื่องนี้ไว้ดังนี้

“...พลอยเห็นคุณอุ้นนั่งร้องไห้อย่างคนมีทุกข์หนักก็มีแต่ความสงสาร ความเจ็บช้ำน้ำใจที่เคยได้รับมาแต่ก่อนนั้นละลายหายไปสิ้น นึกแต่ว่าคุณอุ้นเป็นคนแก่ที่อาภัพคนหนึ่ง เป็นผู้หญิงด้วยกัน และถึงคุณอุ้นจะมีชีวิตร่วมแม่เดียวกันกับตน คุณอุ้นก็ยังเป็นลูกของเจ้าคุณพ่อ หากพลอยได้ช่วยเหลือคุณอุ้นคราวนี้ ถ้าเจ้าคุณพ่อสามารถจะรู้ได้ด้วยทางใดๆ ท่านก็คงจะพอใจ และถ้าหากแม่มีทางได้รู้ด้วย แม่ก็อาจหัวเราะสมน้ำหน้าคุณอุ้น แต่แม่ก็คงจะดีใจที่พลอยไม่ทอดทิ้งพี่น้องในยามทุกข์ เพราะพลอยรู้ว่าแม่เป็นคนที่ดีใจดี ชอบช่วยเหลือคนอื่นที่ได้รับทุกข์ไม่น้อยไปกว่าตน ... พลอยตรึกรอดดูแล้วก็เห็นว่าป็นหน้าที่ของตนที่จะต้องช่วยเหลือคุณอุ้น และรู้ใจตัวเองอย่างแน่นอนว่า ถ้าหากตนไม่ยื่นมือเข้าช่วยเหลือเสียแต่เดี๋ยวนี้ ตนเองก็จะต้องได้รับความไม่สบายใจไปตลอด...” (สี่แผ่นดิน เล่ม ๒ หน้า ๔๖๘)

สามชาย ของดอกไม้สดก็ได้ปลุกฝังถึงเรื่องนี้ไว้เช่นกันว่า

“...ผู้สืบสกุล ปวดติกุล ทุกๆ ท่านต้องรับผิดชอบสอดส่องถึงความทุกข์สุขของพี่น้องทั้งหมด อุปถัมภ์คนที่ต่ำต้อยและเชิดชูคนดี...” สามชาย หน้า ๒๒๐)

สังคมไทยของเราให้ความสำคัญกับญาติพี่น้องมากไม่ว่าจะเป็นญาติทางสายโลหิตหรือญาติทางการแต่งงาน ซึ่งจะเห็นได้จากธรรมเนียม ก่อนที่วาดจะแต่งงานทั้งเสด็จและคุณหยดได้สอนวาดว่า

“คราวนี้วาดก็จะเป็นผู้หลักผู้ใหญ่ขึ้น เลิกประพุดเป็นเด็กเสียที ชีวิตข้างนอกกับข้างในไม่เหมือนกัน วาดอยู่ข้างในนี้เพียงแต่ทำให้ถูกพระทัยเจ้านายก็นับว่าใช้ได้ และที่วาดทำมาก็นับว่างามแล้ว แต่ชีวิตข้างนอกจะถือว่า ทำตัวให้ผัวรักคนเดียวนั้นไม่พอ ต้องเผื่อแม่ไปถึงพ่อ-แม่ ญาติพี่น้องเขาด้วย แล้วแต่ละคนก็ต่างจิตต่างใจกัน เราต้องถือว่าเราเป็นคนอื่นเข้าไปพึ่งพาเขา ต้องนบนอบระยอบกายเข้าไป อย่าถือว่าเจ้านายประทานเป็นเมียตบเมียแต่ง อย่างสมัยก่อนเขาเรียกเมียกลางเมือง ไม่ใช่เมียทาส เมียเซलय แล้วเลยทำกระด้างกระด่างกลาง ใหม่ ๆ ถ้าผู้ชายเขารักก็ยังพอซึ้งนงเป็นนง ซึ้งไม่เป็นไม่ได้อยู่แต่ถ้านาน ๆ เข้าญาติเขาเป่าหูทุกวัน มันก็จะเปลี่ยนแปลงได้...” (ร่วมฉัตร เล่ม ๒ หน้า ๖๐๔)

กับอีกตอนหนึ่งที่เสด็จได้ทรงสอนวาดว่า

“... เรื่องงานเหย้างานเรือนอะไร ข้าคงไม่ต้องจ้ำจี้จ้ำไช พุดกับเจ้าอีก เพราะที่ข้าอบรมสั่งสอนมาเท่าไรเจ้าก็ได้ไปเกือบหมด เว้นอย่างเดียวเรื่องจะไปอยู่กับคนอื่น เจ้าเคยอยู่กับข้า กับผู้หญิงด้วยกัน และอยู่อย่างมีขนบธรรมเนียมประเพณีวัง ทำอะไรหรือคิดอะไรจึงไม่ค่อยแตกต่างกันในส่วนรวม ความสบายใจมีมากกว่าจะออกไปอยู่ข้างนอก ยิงบ้านใหญ่ ๆ ด้วยแล้ว ยังมีข้าหลายเจ้า บ่าวหลายนาย เจ้าไปอยู่ใหม่ บ่าวมันคงคอยดูชั้นเชิง ถ้าเจ้ารู้จักวางตัวมันก็กลัวเกรง แต่ถ้าเหลวแหลกมันก็นินทาเอาได้... เรามันไปอยู่ใหม่ พ่อแม่แม่พี่ก็ต้องกลัวเขา น้องพี่ก็ต้องหมั่นเอาใจ อย่างนี้กลัวว่าผัวรักแล้วไม่ต้องเกรงใคร ใหม่ ๆ มันก็อาจจะจริงหรือก แต่พอจิตใจง ลมปากญาติโกโถยติกาเขาก็อาจจะทำให้ผันแปรไปได้...” (ร่วมฉัตร เล่ม ๓ หน้า ๖๕๑)

๕) วิธีคิดหรือความเชื่อในเรื่องสิ่งศักดิ์สิทธิ์ และอำนาจลึกลับ

คนไทยมีความเชื่อเรื่องสิ่งศักดิ์สิทธิ์ และอำนาจลึกลับมาแต่โบราณ แม้ในปัจจุบันก็ยังคงมีอยู่ เมื่อกกล่าวถึงสิ่งศักดิ์สิทธิ์มักจะหมายถึง สิ่งที่มีตัวตน เช่น พระพุทธรูป องค์นี้ศักดิ์สิทธิ์มาก รวมตลอดถึงเทพ พรหม ผีสางเทวดา เจ้าป่า เจ้าเขา แต่อำนาจลึกลับเป็นสิ่งที่ไม่เกี่ยวกับตัวตน เช่น น้ำมันต์ เครื่องรางของขลัง เป็นต้น วรรณคดีที่เลือกมาศึกษาได้ปลูกฝังความเชื่อในสิ่งศักดิ์สิทธิ์และอำนาจลึกลับไว้ด้วย ซึ่งจะกล่าวถึงการปลูกฝังความเชื่อในสิ่งศักดิ์สิทธิ์ก่อน

ในร่มฉัตร เมื่อวาดออกจากวังไปเยี่ยมบ้าน ก็ได้พบว่าแม่หรดกำลังจะแก้บน "...วาดยืนดูอยู่เจียบๆ เพราะเคยเห็นวิธีการแก้บนมาตั้งแต่เล็กจนชิน แถมยังคอยให้รูป ลามหมุดดอกเพื่อจะได้ "ลา" ลงมากินของแก้บนเหล่านั้น วาดเคยสังเกตเห็นว่า ถ้าใคร ก็ตามบน "หลวงพ่อก้าว" ของมักจะเป็นไข่ต้มจิ้มพริกกะเกลือ หรือไม่ก็ข้าวเหนียวปั้นจิ้ม ปลาร้า... วาดจึงนึกอยู่เสมอว่า "เจ้าพ่อ" แต่ละพระองค์ดูช่างมี "ของโปรด" ที่ไม่เหมือนกัน ฉะนั้นจึงเป็นหน้าที่ของ "ลูกช้าง" ทั้งหลายจะต้องหาทางทราบให้ถี่ถ้วน เพื่อบนให้ถูก พระทัยจนได้..." (ร่มฉัตร หน้า ๓๖๒)

เรื่องพระอภัยมณีก็ได้ปลุกฝังเกี่ยวกับสิ่งศักดิ์สิทธิ์ไว้หลายตอน ในตอนที่ พระอภัยมณีกับศรีสุวรรณจะออกเดินทางไปแสวงหาอาจารย์ทิศาปาโมกข์เพื่อเรียนวิชานั้น พระราชบิดา พระราชมารดาได้ทรงสั่งสอนว่า ให้จำคำโบราณจะเดินทางกลางป่า จงระมัดระวังการพูด การลุกนั่ง น้ำ อาหาร ตลอดจนการหลับนอนก็ขอให้พ้นภัย และ จงหัดที่จะไม่โกรธ จึงจะดี ทั้งนี้ก็เพราะคนไทยมีความเชื่อเรื่องเจ้าป่าเจ้าเขา

“แล้วกักราบบิดุราษมาตรงค์	ทั้งสององค์ลูบหลังแล้วสั่งสอน
จะเดินทางกลางป่าขนาดอน	จงผันผ่อนตริกจำคำโบราณ
จะพูดจาสารพัดบำหัดยั้ง	จนลุกนั่งน้ำท่ากระยาหาร
แม้หลับนอนผ่อนพันที่ภัยพาล	อดบันดาลโกรธซึ่งจึงสบาย”

(พระอภัยมณี หน้า ๒)

เมื่อนางสุวรรณมาลีไปเที่ยวทะเลกับพระราชบิดา ก็บังเกิดมีพายุใหญ่ถึง เจ็ดวันเจ็ดคืน สำเภาแล่นไปไม่รู้ว่าอยู่แห่งหนตำบลใด พวกกล้าดำตันหนเอาแผนที่มาทาง ดูก็ไม่รู้ว่าอยู่ที่ไหน จึงได้กราบทูลว่า เห็นสมควรจะตั้งเครื่องบูชาเพื่อถามทาง ดังความว่า

“พวกกล้าดำตันหนก็จนจิตต์	เป็นสุดคิดสาระพัดจะขัดขวาง
ต่างหยิบเอาแผนที่มาคลี่กาง	หาหนทางที่สำคัญก็พ้นเพื่อน
ต่างทูลว่ามานี้เห็นลี้กลับ	สิ้นตำหรับแผนที่ไม่มีเหมือน
ครั้นจะจำสำคัญวันเดือน	ก็กลบเกลื่อนมีดมาหลายราตรี
ซึ่งลำทรงหลงทางมากกลางสมุทร	ควรจะหยุดยั้งตั้งบายศรี
เครื่องบูชาสาระพัดทั้งบัตรพลี	จะบวงผีถามทางกลางคงคา”

(พระอภัยมณี หน้า ๑๖๒)

อีกตอนหนึ่งในพระอภัยมณีที่ปลุกฝังเรื่องความเชื่อสิ่งศักดิ์สิทธิ์ คือตอนที่พระอภัยมณีคร่ำครวญถึงนางสุวรรณมาลี ไม่รู้ว่าเป็นตายร้ายดีประการใด หมดหนทางเข้าจริง ๆ พระอภัยมณีจึงต้องฟังสิ่งศักดิ์สิทธิ์แล้วอธิษฐานว่า ถ้าแม่นว่านางสุวรรณมาลีเป็นคู่ครองแล้วไซ้ร ก็ขออย่าให้แคล้วคลาดกันเลย ดังความว่า

“แสนวิโยคโศกศัลย์ทุกวันคืน	ชบสอันอาลัยไม่”เสีย
จนยามดึกครึกครื้นเสียงกลืนซัด	พงศกษัตริย์เศร่าสร้อยละห้อยหา
ชลีหัตถ์อธิษฐานถึงเทวา	ฉ้อกามาเมืองสวรรคตถึงชั้นพรหม
แม่นสุวรรณมาลีศรีสมร	แต่ชาติก่อนได้เป็นคู่เคยสู่สม
อย่าคลายแคล้วแก้วตาเหมือนอารมณ์	ให้ได้ชมเชยนางเหมือนอย่างเคย”

(พระอภัยมณี หน้า ๒๖๗)

สี่แผ่นดินก็ได้ปลุกฝังเรื่องสิ่งศักดิ์สิทธิ์ไว้เช่นเดียวกัน ดังตอนที่คุณแปรมได้เล่าให้พลอยฟังถึงเรื่องของท่านท้าวหิรัญชอุว่า

“... ท้าวหิรัญชอุนั้นเป็นอมมนุษย์คนหนึ่ง สิงสู้อยู่ที่สุโขทัยอันเป็นราชธานีโบราณ เมื่อพระเจ้าอยู่หัวเสด็จสุโขทัย ครั้งเป็นสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช ท้าวหิรัญชอุก็มาปรากฏในพระสุบิน กราบทูลให้ทรงทราบชื่อเสียงและเรื่องราวของตน แล้วถวายตัวเป็นเทพารักษ์ประจำพระองค์ คอยคุ้มครองป้องกันอันตราย และจะตามเสด็จไปทุกแห่ง ครั้นบรรทมตื่นจากพระสุบินแล้ว จึงโปรดให้สร้างรูปท้าวหิรัญชอุตามที่ทรงจำได้ และเชิญรูปนั้นไปในทุกที่ที่เสด็จฯ ไปประทับ ที่พญาไทก็มีรูปใหญ่ โปรดให้ตั้งเครื่องเช่นเป็นนิศย์ และมีรูปเล็กอีกรูปหนึ่งติดรถยนต์พระที่นั่งส่วนพระองค์” (สี่แผ่นดิน เล่ม ๒ หน้า ๕๗๖)

ส่วนความเชื่อในเรื่องอำนาจลึกลับ เรื่องพระอภัยมณีได้ปลุกฝังความเชื่อเรื่องอำนาจลึกลับไว้หลายตอน ดังตอนที่พระอภัยมณีเห็นนางผีเสื้อ พระโยคีได้เสกทรายขว้างมากกลางคลื่น ซึ่งมีพิษเหมือนลูกปืนทำให้นางผีเสื้อกั้วจนตัวสั้น จนต้องหลบหนีไปในทะเล

“แล้วเสกทรายปรายขว้างมากกลางคลื่น	ดังลูกปืนยิงยักษ์ให้แตกไชย
ผีเสื้อกั้วตัวสั้นเพียงบรรลัย	ก็หลบไปตามมวลชลธาร”

(พระอภัยมณี หน้า ๑๕๑)

เมื่อนางลวงไป้อบาดหลวงเพื่อขอให้ช่วยให้ได้ตัวสินสมุทร สุดสาคร กลับมาอยู่กับนางยุพาผกา และนางสุลาสิวันอีกครั้ง บาดหลวงได้บอกให้เชือดเอาเลือดออกมาประสมน้ำมันกับฝิ่นเสก ถ้าใครได้กินแล้วจะต้องรักจนตาย ไม่จากไปไหนจะเหมือนเด็กอยากนม คอยหาแม่อย่างไรก็อย่างนั้นทีเดียว ดังความว่า

“จะต้องเชือดเลือดออกประสม กับน้ำมันฝิ่นเสกเมฆฉาย
แม้ใครกินโลหิตไม่คิดกาย รักจนตายทั้งชาติไม่คลาดคลา
ให้หอมเนื้อเหลืออดซึ่งรสราค เหมือนเด็กอยากนมแม่ชะง่างา”
(พระอภัยมณี หน้า ๘๐๗)

คนไทยมีความเชื่อเรื่องอำนาจลึกลับ ฉะนั้นเวลาจะทำสิ่งใดที่ต้องการให้เกิดผลดี ก็มักจะดูฤกษ์ดูยาม ดังตอนที่ศรีสุวรรณจะออกไปรบกับท้าวอุเทน ท้าวทศวงศ์ได้ตรัสว่า อย่าได้ประมาทอันการสงครามนั้นทั้งล่อแหลมและอันตราย ก่อนจะออกจงดูฤกษ์ยามให้จงดี

“อย่าประมาทอาจองในสงคราม ดูฤกษ์ยามยกออกนอกบุรี”
(พระอภัยมณี หน้า ๙๐)

สี่แผ่นดินก็ได้ปลุกฝังความเชื่อเรื่องอำนาจลึกลับไว้เช่นกัน ดังตอนหนึ่งที่กล่าวถึงเรื่องดาวหางขึ้นว่า

“รุ่งขึ้นก็มีข่าวโจษจันกันทั้งเมืองเรื่องดาวหางขึ้น ต่างคนต่างซุบซิบกันว่า ถ้าดาวหางขึ้นเช่นนี้ ผู้มีบุญคนใดคนหนึ่งก็ต้องสิ้นชีวิตลง หรือมีจะนั้น ก็ต้องมีเหตุอันเป็นวิฤต เช่น ข้าวยากหมากแพง หรือโรคระบาดในบ้านเมือง ทุกครั้งที่พูดกันถึงเรื่องดาวหาง ทุกคนก็มีสีหน้าแสดงความไม่สบายใจ แต่ก็ไม่มีใครสามารถพยากรณ์สิ่งใดได้แน่ชัด...” (สี่แผ่นดิน เล่ม ๑ หน้า ๔๐๔)

ร่มฉัตรก็ได้ปลุกฝังเรื่องอำนาจลึกลับไว้เช่นกันว่า

“ปรากฏการณ์ใหม่ ที่เป็นเรื่องซุบซิบอย่างหวาดหวั่นพรันพรึงกันทั่วไป คือในระยะเข้าใต้เข้าไฟ ขอบฟ้าจะปรากฏแสงสลัวคล้ายควันไฟกำลังลุกไหม้แดงฉาน และไม่ว่าจะอยู่ที่ใดย่อมเห็นเหมือนกันหมด คุณหยดบอกว่า โบราณเรียกว่า ทุมเกตุทุมเพลิง ซึ่งเขาวางกันว่า บ้านเมืองจะเกิดเรื่องยุ่ง” (ร่มฉัตร เล่ม ๓ หน้า ๗๕๔)

๖) วิธีคิดหรือความเชื่อเรื่องความฝัน

คนไทยเชื่อเรื่องความฝันมาแต่โบราณ และคนไทยก็มีวิธีคิดเกี่ยวกับเรื่องความฝันว่ามีสาเหตุได้หลายประการ คือ อาจเกิดจากร่างกายไม่ปกติ หรืออาจเกิดจากจิตประหวัดไปถึงเรื่องนั้นๆ หรืออาจเกิดจากเทวดาสั่งพรหมมาเข้านิมิตฝัน หรืออาจเกิดจากอำนาจแห่งบุญกุศลและอกุศลที่ตนได้สร้างสมไว้จึงบังเกิดบุพนิมิตเพื่อให้ทราบผลดีหรือร้ายซึ่งจะเกิดขึ้น

เรื่องพระอภัยมณีได้ปลุกฝังความเชื่อเรื่องความฝันไว้หลายตอน ซึ่งสาเหตุของความฝันมาจากเทวดาสั่งพรหม หรืออำนาจแห่งบุญกุศลและอกุศลที่ได้สร้างไว้ ดังเช่นเมื่อพระธิดาเกษราจะได้คู่ ก็ฝันว่ามีพญานาคมารีตรอบอกและได้เล่าความฝันให้พระพี่เลี้ยงฟัง พระพี่เลี้ยงก็ได้เปิดสมุดทำนายฝัน และทูลว่าจะได้คู่ ดังความว่า

“ฉันฝันว่าวาสุกรีอันเกรียงไกร	เข้ามาในแท่นสุวรรณอันบรรจง
เกี่ยวกระหวัดรีตรอบอรุณทอง	ฉันรำร้องอยู่บนเตียงจนเสียงหลง
ให้ร้อนรุ่มกลุ่มจิตพิชฌุขงค์	หมายว่าปลงชีวานิคาไลย...”

พระพี่เลี้ยงได้ทูลตอบว่า

“ทูลพลางทางพลิกสมุดถวาย	ถูกที่ท่ายงูขบสบกับฝัน
ยุพยงทรงอ่านอักษรพลัน	มีสำคัญว่างูหมุกุมภา
แม้न्छบกัตรีใดใครในนิมิต	จะได้ชมสมสนิทเสนาหา
แม้न्छูร้ายฝ่ายคู่ภิรมยา	วาสนาฟังเฟื่องเรื่องเจริญ”

(พระอภัยมณี หน้า ๓๕)

นางผีเสื้อเมื่อมีเคราะห์จะต้องจากลูกจากผิว คินนั้นก็นอนไม่หลับ กระสับกระส่ายอยู่จนไก่ขัน ครั้งมอยหลับไปก็ฝันว่าเทวดาที่อยู่บนเกาะมาสั่งหาร ถ้าที่อยู่อาศัยยับเยินไปหมด เท่านั้นยังไม่พอ เทวดายังเอาพะเนิ่นทูปนางเสียแทบตาย แล้วก็ควักเอาลูกตาทั้งสองไปเสียอีก เสร็จแล้วเทวดาก็เหาะหายไป พอตื่นขึ้นนางยักษ์ก็เล่าความฝันให้พระอภัยมณีฟัง พระอภัยมณีพอได้ยินฝันก็นึกว่า ที่นางผีเสื้อฝันร้าย ก็เพราะตัวเองคิดจะหนี และคราวนี้เห็นทีจะไปได้ตลอดรอดฝั่งเป็นแน่ ดังความว่า

“ฝ่ายผีเสื้อเมื่อจะจากพรากลูกผ้า
ให้หมกมุ่นชุ่นคล้ำในน้ำใจ
พอม่อยหลับกลับจิตต์นิมิตฝัน
มาสังหารผลาญถ้ำระยำเย็น
แล้วอาร์กษัควักล้างเอาดวงเนตร
ทั้งกายสันพรันตัวด้วยกลัวตาย
จึงก้มกราบบาทงษ์พระทรงศักดิ์
ไม่เคยเห็นเป็นวิบัติอัศจรรย์
พระฟังนางพลงนีกคหนึ่งหมาย
เห็นจะไปได้ตลอดรอดชีวี
(พระอภัยมณี หน้า ๑๓๖)

แต่พลิกตัวกลับไม่หลับไหล
จนเสียงไก่แก้วขันสนั่นเนิน
ว่าเทวีอยู่ทีเกาะนั้นเหาะเหิน
แกว่งพเนินทูปนางแทบวางวาย
สำแดงเดชเหาะกลับไปลับหาย
พอพีนกายก็พอแจ้งแสงตะวัน
แล้วนางยักษ์เล่าตามเนื้อความฝัน
เชิญทรงธรรมช่วยทำนายร้ายหรือดี
ซึ่งฝันร้ายก็เพราะจิตเราคิดหนี
แม่นางผีเสื้อนั้นจะอันตรายน”

คืนวันหนึ่ง นางสุวรรณมาลีนอนหลับอยู่ พอใกล้รุ่งก็ฝันว่า ได้ไปเที่ยวชมทะเลเห็นดวงแก้วแววสว่างอยู่กลางเกาะ นางก็เหาะลอยไปหยิบเอามาได้ พระราชบิดาจึงให้โทรทำนายฝัน โทรจับยามอยู่ครู่หนึ่งแล้วทูลว่า ฝันครั้งนี้ดีร้ายพอกัน ฝันว่าไปทะเลเร็วอนั้นเห็นว่าจะต้องจากไอศวรรย์ แล้วขึ้นเกาะเหาะเหินได้นั้นหมายถึงว่า จะมีชื่อเสียงเลื่องลือ ส่วนดวงแก้วนั้นได้แก่คู่สร้างของพระธิดา ทั้งสองจะได้ครองบุรีสืบไป ดังความว่า

“ปัจจุสมย์ไก่ขันนางบรรทม
เห็นดวงแก้วแววสว่างอยู่กลางเกาะ
“จอมกษัตริย์ตรัสแจ้งแถลงเล่า
อันนิมิตธิดาวิลาวรรณ
“ฝันว่าได้ไปทะเลเที่ยวเร็วอน
แล้วขึ้นเกาะเหาะเหินเจริญครัน
ซึ่งชูช่วงดวงแก้วแววสว่าง
จะได้ชมสมสองครองบุรี
(พระอภัยมณี หน้า ๑๕๗ และ ๑๕๘)

ฝันว่าได้ไปชมชมขลาไลอย
นางก็เหาะลอยลึบไปหยิบได้..”
ให้โทรเฒ่าทักทายทำนายฝัน
จะโศกศัลย์หรือจะสุขสนุกสบาย”
จำจะจรจากไกลไอศวรรย์
จะลือลั่นโลกาทั้งธานี
คือคู่สร้างพระธิดามารศรี
เป็นโมลีโลกาสถาพร”

เมื่อนางสุวรรณมาลีส่งสารมาเชิญสุดสาครไปช่วยพระอภัยมณี และศรีสุวรรณ ซึ่งหลงเสน่ห์อยู่ที่ลังกานั้น พอตกลงกลางคืนนอนหลับก็เกิดนิมิตร้ายขึ้นมาว่าว่ายลงไป ในกลางทะเลใหญ่ ไม่เห็นฝั่ง ใต้พบงูใหญ่ตัวหนึ่งได้รบกัน และงูใหญ่ก็พาจมลงไป ในทะเล แทบจะขาดใจก็พอดีผุดขึ้นมาได้ พบแม่มีจฉาได้ตีมนมแม่ พระโยคีก็มาด้วย พอรุ่งเช้า จึงให้โหรมาทำนายฝัน โหรบวกลบคุณหารแล้วก็ทูลว่าฝันว่าว่ายพระสมุทฺรจนสุดแรงนั้น จะต้องพลัดพรากจากบ้านเมือง และจะได้รับความเดือดร้อน ฝันว่างูขบจะได้คู่เป็นสตรี ผิวเหลือง ตามตำราว่าข้างต้นร้าย ข้างปลายดี ดังความว่า

“สุดสาครนอนวันนั้นก็ฝันร้าย	ว่าลงว่ายกลางมหาชลาไหล
ไม่เห็นฝั่งตั้งชีวันจะบรรลัย	ปะงูใหญ่ผุดขึ้นพบได้รบกัน
มันกอดเกี่ยวเกลียวกลมจมสมุทฺร	ถลิ่งผุดเพียงชีวาจะอาสัญ
แต่พอแม่มีจฉาว่ายมาทัน	ได้ตีมนมถลิ่งกลืนค่อยชื่นใจ
พระโยคีที่เป็นครูมาอยู่ด้วย	ที่เจ็บป่วยบาดแผลท่านแก้ไข
พอพลิกฟื้นตื่นตลิ่งคิ่งใน	จนรุ่งให้โหรทายให้หายแคลง
โหรชำระพระสุบินจนสิ้นเสร็จ	ไล่ฤกษ์เกร็ดคุณหารวิถารแถลง
ฝันว่าว่ายสายสมุทฺรจนสุดแรง	จะพลัดแพลงถิ่นฐานรำคาญเคือง
ซึ่งงูรัดกัดขบจะพบคู่	ได้สมสู่กับสตรีผิวเหลือง
ข้างต้นร้ายปลายมือรื้อประเทือง	จะรุ่งเรื่องฤทธิรงค์สีบวงศ์วาร”

(พระอภัยมณี หน้า ๗๑๑)

๗) วิธีคิดหรือความเชื่อเกี่ยวกับการมีบุตร

ร่มฉัตรได้ปลุกฝังความเชื่อเรื่องการมีบุตรตั้งแต่เริ่มตั้งครรภ์ ดังที่แม่ของวาด บอกกับวาดว่า

“ดอนท้องวาดกับแม่เขียนนะ แม่อยากกินแต่น้ำตาลสด จะต้องให้บ่าวไปหา ซื้อจากในสวนทุกวัน โบราณเชื่อว่าถ้าอยากกินน้ำผึ้ง น้ำอ้อย น้ำตาล วิญญาณจากสวรรค์ มาเกิด ถ้าอยากกินดินพรหมลงมาปฏิสนธิ อยากกินของสดของคาวสัตว์นรกมาเกิด อยากกินผลไม้เด็กรัจฉานมาเกิด ถ้าคนมาเกิดจะอยากกินแต่ของเผ็ดร้อน” (ร่มฉัตร หน้า ๓๕)

สังคมปัจจุบันพ่อแม่สามารถตรวจดูเพศของลูกได้ตั้งแต่อยู่ในท้อง แต่ในสังคม ประเพณีความเจริญทางเทคนิควิธีการยังไม่มากพอที่จะรู้เพศของลูกได้อย่างในปัจจุบัน แต่คนไทยก็มีวิธีคิดเรื่องเพศของลูกโดยดูจากสะดือของแม่ ดังตอนที่ยายทองหอมตำแย มาตรวจดูท้องแม่ของวาด และออกมาบอกพ่อของวาดว่า

“น่ากลัวจะเป็นผู้ชายเจ้าคะ เพราะสะดือหงาย” (ร่วมฉัตร เล่ม ๑ หน้า ๓๘)

คนไทยมีความเชื่อเรื่องการช่วยให้คลอดลูกง่ายอยู่หลายประการ ได้แก่ การทานยาครรภ์รักษา โดยใช้เกสรดอกบัวหลวงที่บูชาหน้าพระกับเทียนตำห่อผ้าต้มกับ น้ำมะพร้าวอ่อน นอกจากนี้ยังมีข้อแนะนำว่าไม่ให้ลูบตัวเวลากลางคืน เพราะจะทำให้ตอน คลอดปวดน้ำคร่ำมาก (ร่วมฉัตร เล่ม ๑ หน้า ๓๖ และ ๓๗)

ในสี่แผ่นดินก็ได้ปลุกฝังความเชื่อเรื่องการช่วยให้คลอดลูกง่ายไว้เช่นเดียวกัน ดังตอนที่นางพิศเตือนวาดว่า ถ้าอยากคลอดลูกง่าย ๆ ก็ให้เดินเหินให้มาก ๆ อย่างนั้นนอน อยู่กับที่หนึ่ง ๆ

“ผู้ที่ที่คลอดลูกกันยาก ก็เพราะท่านไม่ทำอะไร ได้แต่นั่งกับนอน คนที่บ้านของ บ่าวเขามีห้อง เขาก็ยังทำการงาน ตักน้ำตำข้าว เขาคลอดลูกง่ายกันทุกคน คุณพลอย ไม่ต้องทำการงานอะไรก็เดินเหินเสียบ้าง” (สี่แผ่นดิน เล่ม ๑ หน้า ๓๗๙)

ผู้หญิงในสังคมประเพณีเมื่อคลอดลูกแล้วก็ต้อง “อยู่ไฟ” ยายเทียบได้พูดถึง การคลอดลูกของพลอยว่า

“เรื่องของคุณก็สำคัญอิตรงอยู่ไฟ... หัวอกลูกผู้หญิงนี้จะดีไม่ตี ก็อยู่ที่ตรงอยู่ ไฟนี้เท่านั้น ต้องอยู่ไฟให้ได้ให้ดี ต้องนั่งห้องต้องประคบ ถ้าพลาดพลั้งลงไปละก็เลือด มันจะทำเอาที่หลัง ลำบากถึงเสียผู้เสียคนไปทีเดียว ...” (สี่แผ่นดิน เล่ม ๑ หน้า ๓๗๗)

ในร่วมฉัตร แม่ของวาดเมื่อคลอดน้องชายวาดแล้วก็ต้องอยู่ไฟ เช่นเดียวกัน ดังความว่า

“...เมื่อวาดได้รับอนุญาตให้เข้าไปหาแม่ได้นั้น แม่นอนอยู่บนกระดานไฟ ผ้าโจงกระเบนที่เคยนั่งห่มมิดชิดกลับกลายเป็นผ้าผืนนิตเดียว มองเห็นหน้าห้องซึ่งทา ปูนแดงกับขมื่นไว้หนา ภายในห้องค่อนข้างมืดเพราะปิดหน้าต่างมิดชิด มีแต่แสงไฟจาก เต้าไฟลูกแดงวางบนวาดรู้สึกร้อนผ่าว ห่างออกมามีกระโจมผ้าคลุมอยู่เหนือกระดั่งที่วาง คร่ำไว้... วาดเพิ่งมารู้ทีหลังว่า หากใครไปเอ่ยปากถามคนนอนกระดานไฟว่าร้อนไหม คนนั้นจะร้อนตามปากคนถามจริงๆ เสียด้วย” (ร่วมฉัตร เล่ม ๑ หน้า ๗๐)

คนไทยนิยมให้ลูกกินนมแม่มาแต่โบราณ และมักจะปลุกฝังกันว่า น้ามนคือเลือดในอกแม่แท้ๆ เรื่องนี้แม่ของวาดก็ได้บอกกับวาดว่า

“น้ามนี่นะเลือดในอกแม่แท้ๆ นะวาด ถ้าเอามะนาวบีบลงไปทิ้งไว้สักครู่ จะกลายเป็นสีแดงเหมือนสีเลือดที่เดียว แต่อย่าไปทำยังงั้นเข้า โบราณเขาจะทำให้แม่นมเสีย” (ร่มฉัตร เล่ม ๑ หน้า ๗๕)

ถ้าแม่ไม่สามารถให้นมลูกกินได้ ก็มักนิยมหา “แม่นม” ให้ลูก คนไทยมีวิธีคิดเรื่องการหาแม่นม ดังตอนที่วาดคิดจะหาแม่นมให้ลูก คุณอุษาได้แนะนำว่า

“เลือกให้ดีนะวาด คนขาวห้วนมยาวไม่ดี น้ามนใส คนอ้วนก็ไม่ดี เด็กอึดอัด ถ้าคนห้วนมดำน้ามนเย็น”

พ่อนวมก็ได้สนับสนุนความเชื่อของคุณอุษาว่า

“จริงของคุณอุษาเธอณาคุณวาด คนอกกว้างห้วนมโตดำกลม เขาว่าเป็นคนมีอำนาจวาสนา ถ้านมเล็กนมปัดครณีต้องอ้อๆ เขาวามีอายุสั้น อากัฟ ถ้าวางนมกว้างเป็นคนสุขุม ถ้าวางนมแดงเขาว่าโง่... ถ้าห้วนมมีขน โบราณเขาว่าเป็นคนไม่มีสติปัญญา” (ร่มฉัตร เล่ม ๓ หน้า ๘๙๒)

น้ามนแม่นอกจากจะให้ลูกกินแล้ว ยังอาจใช้เป็นยารักษาโรคตาได้อีกด้วย ดังในร่มฉัตรได้บรรยายไว้ว่า

“นอกจากน้ามนแม่จะใช้ให้น้องกินแล้ว วาดยังมารู้ทีหลังว่าใช้เป็นยารักษาโรคตาได้ด้วย สาเหตุทั้งนี้ทั้งนั้นก็เพราะพ่อนวมเป็นโรคตาแดง จะเป็นเพราะเล่นน้ำมากเกินไป หรือเล่นสกปรกแล้วใช้มือขยี้ตาก็ตามที ปรากฏว่าตาของพ่อนวมเริ่มแดงกำขื่นทีละน้อย มีน้ำตาไหลเป็นทาง เปลือกตาบนหรือปิดลงมาเกือบครึ่ง... แม่บีบน้ามนใสด้วยเล็กๆ ให้ยายทองหยดลงในลูกตาทีละข้าง แรกๆ พ่อนวมก็บ่นว่าแสบ แต่ชะรอยน้ามนของแม่จะมีสรรพคุณชะงัด วันต่อๆ มาพ่อนวมจึงคลานขึ้นมาขอหยอดตาเองถึงบนเรือนโดยไม่ต้องเรียกหา” (ร่มฉัตร เล่ม ๑ หน้า ๗๕, ๗๖, ๗๗)

๘) วิธีคิดหรือความเชื่อเรื่องความรู้และงานอาชีพ

คนไทยย่ำคุณค่าของวิชาความรู้มาแต่โบราณ ในพระอภัยมณีเมื่อท้าวสุทัศน์ โกรธพระอภัยมณีและศรีสุวรรณ ซึ่งไปเรียนวิชาปีและวิชากระบองมานั้น ก็ได้ไล่พระราชโอรสทั้งสองออกจากเมือง พระอภัยก็วิตกทุกข์ร้อน แต่ศรีสุวรรณได้ให้สติว่า คนเรามีวิชาความรู้อยู่กับตัวจะไปกลัวอะไร ถ้าไม่ตายเสียก่อนก็คงได้ดี ดังความว่า

“มีความรู้เกี่ยวกับตัวกลัวอะไร

ชีวิตไม่ปลดปลงคงได้ดี”

(พระอภัยมณี หน้า ๙)

เมื่อนางวาลีขอถวายตัวกับพระอภัยมณี นางได้กราบทูลว่า นางรู้ตัวว่านางรูปชั่ว แต่นางมีความรู้อยู่ในใจมากมาย ก็ยอมงามเหมือนเพชรไพฑูรย์ ดังความว่า

“นางทูลว่าข้าน้อยนี้รูปชั่ว

ก็รู้ตัวมันคงไม่สงสัย

แต่แสนงามความรู้อยู่ในใจ

เหมือนเพชรไพฑูรย์ฝ้าไม่ราศี”

(พระอภัยมณี หน้า ๓๓๙)

หลังจากที่ สุดสาครถูกชีเปลือยผลัดตกเหวแล้วไม่ตาย พระโยคีได้สอนสุดสาครว่า

“รู้สิ่งใดไม่สู้วิชา

รู้รักษาตัวรอดเป็นยอดดี”

(พระอภัยมณี หน้า ๓๘๑)

คนไทยในสังคมประเพณีจะนิยมอาชีพรับราชการ ที่เป็นเช่นนี้ก็เพราะสังคมไทยเป็นระบบสังคมเปิด ซึ่งเปิดโอกาสให้ทุกคนได้ใช้ความสามารถส่วนตัวในการแข่งขันเพื่อเปลี่ยนแปลงสถานภาพได้ เช่น คนที่เกิดมาเป็นไพร่ถือศักดินา ๒๕ ไร่ ก็สามารถเปลี่ยนแปลงสถานภาพเป็นผู้ดี ซึ่งถือศักดินา ๔๐๐ ไร่ได้ แต่วิธีการที่จะเปลี่ยนแปลงสถานภาพได้ จะต้องเข้ามารับราชการเท่านั้น คนไทยจึงนิยมรับราชการ ดังจะเห็นได้จากเรื่องสี่แผ่นดิน คุณแปรมได้พูดกับพลอยว่า

“สมัยนี้เขานิยมส่งลูกไปเรียนนอกกัน ฉันก็อยากส่งอันกับอ้อดไปเรียนนอกบ้าง กลับมาจะได้ช่องทางเข้ารับราชการ มีหน้ามีตากว่าคนที่ไม่ได้ไป” (สี่แผ่นดิน เล่ม ๒ หน้า ๔๕๒)

กับอีกตอนหนึ่งเมื่อพลอยบอกกับอ้อดว่า ถ้าอ้อดไม่อยากทำราชการจะค้าขายก็ได้ จะหาทุนให้เอง และอ้อดได้ตอบพลอยว่า

“คนอย่างลูกจะไปค้าขายได้อย่างไร เกิดมาก็ถูกเลี้ยงมาให้ป็นข้าราชการแต่หัวเท่ากำปั้น ใครใครก็สอนให้คิดอ่านทำราชการ จะได้เป็นเจ้าของคน...” (สี่แผ่นดิน เล่ม ๒ หน้า ๗๗๕)

คนไทยมีวิธีคิดเกี่ยวกับเรื่องงานอาชีพแต่ละอย่างแตกต่างกันไป อย่างเช่น อาชีพรับราชการต่อไปจะได้เป็นเจ้าของคนนายคน ส่วนอาชีพทนายความ จะถูกมองว่าเป็น การหากินตามตึนโรงตึนศาล ดังจะเห็นได้จากคำพูดของพลอยซึ่งพูดกับคุณเปรมว่า

“ตาอันแกบอกฉันว่า แกอยากเป็นหมอกความ ฉันก็ไม่อยากให้แก่ไปเที่ยวหา กินตามตึนโรงตึนศาล...” (สี่แผ่นดิน เล่ม ๒ หน้า ๔๕๑)

สำหรับอาชีพพ่อค้า คนไทยมีวิธีคิดเกี่ยวกับเรื่องนี้ว่า จะเป็นพ่อค้าต้องมีทุน ต้องแปดเหลี่ยมแปดคม ดังตอนที่พระยาอภิรักษ์ฯ พูดกับรัตนว่า

“เป็นพ่อค้าต้องมีทุน... นอกจากนั้นคนที่จะเป็นพ่อค้าต้องแปดเหลี่ยมแปดคม ฉันทมองดูแกไม่เห็นว่าจะเป็นคนอย่างนั้นได้” (สามชาย หน้า ๑๐๐)

ส่วนรัตนมีความคิดว่า สยามเป็นประเทศที่ไม่มีพ่อค้าเจ้าของถิ่นชนต่างชาติ กำการค้าขายไว้ในมือ ถ้ายเงินออกจากประเทศปีหนึ่งเป็นจำนวนมากหลาย นี่เป็นข้อหนึ่ง ที่รัตนได้จากการฟังคุณลุง (พระยาอภิรักษ์ฯ) พูดในคราวที่ท่านสนทนากับเพื่อนฝูง ตัวรัตนเองเป็นเผ่าพันธุ์ผู้ดีเลือดนักรบ ความรักชาติยอมจะร้อนแรงอยู่ในกาย อีกนัยหนึ่ง น้ำใสใจจริงของรัตนนั้น รักความเป็นอิสระ ไม่ชอบอยู่ใต้บังคับบัญชาของใครเป็นส่วนตัว... ด้วยเหตุนี้ ความมุ่งหมายในทางอาชีพภายหน้าของรัตน จึงปักแน่นอยู่กับการ ที่จะเป็พ่อค้าอย่างมั่นคง (สามชาย หน้า ๔๙)

๓.๒.๒ วรรณคดีที่เลือกมาศึกษาทั้งสี่เรื่องนี้ ได้ปลุกฝังแบบแผน พฤติกรรมในเรื่องใด

แบบแผนพฤติกรรม แยกได้เป็น

- ๑) ธรรมเนียมประเพณี หรือวิถีชาวบ้าน (Folkways)
- ๒) จารีตประเพณี (Mores)
- ๓) ขนบประเพณี หรือสถาบัน (Institution)

๑) วรรณคดีที่เลือกมาศึกษาทั้งสี่เรื่องนี้ ได้ปลุกฝังธรรมเนียมประเพณี ดังต่อไปนี้

ก. ธรรมเนียมประเพณีของชาววัง

เรื่องสี่แผ่นดิน ได้กล่าวถึง “วัง” ไว้ว่า

“ในวังนี้มีใช้บ้านคนอย่างธรรมดาเสียแล้ว แต่เป็นเมืองอีกเมืองหนึ่ง มีระเบียบแบบแผนและความเป็นอยู่ของตัวเอง ไม่เกี่ยวและไม่สนใจต่อโลกภายนอก และภายในเมืองที่พลอยกำลังเข้ามาอยู่ใหม่นี้พลเมืองทุกคนเป็นหญิง ไม่มีผู้ชายเข้ามาปะปนอยู่เลย... สตรีชาววังแต่งกายสะอาดสอาดเป็นแบบเดียวกัน ทุกคนนุ่งผ้าลายหมี่ผ้าแถบสีประจำวันอย่างเดียวกัน จะผัดกันก็ที่แหวนหรือสายสร้อยเครื่องประดับกาย ทุกคนหอมกรุ่นไปด้วยกลิ่นอบกลิ่นร่ำ นึ่งที่ไหนก็หอมติดกระดาน ผมใส่น้ำมันหวีเรียบ แต่ละคนขัดสีฉวีวรรณร่างกายตนมาแล้วอย่างยอดเยี่ยม” (สี่แผ่นดิน เล่ม ๑ หน้า ๑๗ และ หน้า ๒๒)

เรื่องรมฉัตร ได้กล่าวถึง “ชาววัง” ไว้ว่า

“พวก “ในกำแพง” นอกจากจะแบ่งชั้นกันตามศักดิ์ข้าราชการฝ่ายในแล้วยังแบ่งชั้นชอยลงไปถึงแต่ละตำหนัก ซึ่งมีข้าหลวงอยู่ไม่น้อย นับตั้งแต่ “คุณข้าหลวง” ซึ่งส่วนใหญ่เป็นผู้ที่ถูกนำเข้ามาถวายตัวตั้งแต่เล็ก อันล้วนแล้วแต่เป็นบุตรผู้มีบรรดาศักดิ์ทั้งสิ้น ถัดลงมาจึงถึงชั้นข้าหลวง ซึ่งหมายถึงผู้ที่เข้ามาถวายตัวรับใช้งาน อันดับสุดท้ายจึงถึงชั้น “บ่าว” ซึ่งมักจะเป็นพวก “ขัดดอก” ทั้งหมดนี้นับว่าเป็น “ข้าหลวงเรือนใน” อยู่ถวายการรับใช้โดยใกล้ชิด แต่ “ข้าหลวงเรือนนอก” เป็นเพียงผู้ที่ถูกนำเข้ามา “บอกกล่าว” ถวาย แต่มิได้อยู่ในกำแพง หากเมื่อใดมีงานหลวงจึงเข้าไปช่วยเหลือ ซึ่งดูคล้ายกับต้องการให้มีชื่อว่า “ข้ามีจ้าว บ่าวมีนาย” เท่านั้นเอง” (รมฉัตร เล่ม ๒ หน้า ๔๓๐)

สี่แผ่นดิน ได้ปลุกฝังเรื่องการแต่งตัวซึ่งเป็นธรรมเนียมประเพณีของชาววังดังที่แม่ของพลอยได้กล่าวว่า

“... คนข้างนอกเวลานี้เขาก็กแปลก นึกจะนุ่งสีอะไร หมี่สีอะไรเขาก็เอาใจเขาวางบางทีก็แต่งเป็นชุดผ้านุ่ง ผ้าหมี่สีเดียวกัน ไม่ตัดสีเหมือนอย่างพวกเราในนี้ ... พลอยดูให้ดีนะ แม่จะจัดผ้าหมี่สีประจำวันให้ดู อยู่ในวังโตขึ้นจะได้แต่งตัวถูก...”

สำหรับวันจันทร์ นุ่งเหลืองอ่อนหมี่น้ำเงินอ่อน หรือจะหมี่บานเย็นก็ได้ แต่ถ้าวันจันทร์จะนุ่งสีนี้ น้ำเงินนกกพิราบ ต้องหมี่จำปาแดง

วันอังคารนุ่งสีปูนหรือม่วงเม็ดมะปรางแล้วหมี่โตก หรือถ้านุ่งโตกหรือเขียวอ่อนต้องหมี่ม่วงอ่อน

วันพุธนุ่งสีถั่วก็ได้ สีเหล็กก็ได้แล้วหมี่จำปา

วันพฤหัสบดีนุ่งเขียวไปไม้ห่มแดงเลือดนก หรือนุ่งแสดห่มเขียวอ่อน

วันศุกร์นุ่งน้ำเงินแก่ห่มเหลือง

วันเสาร์นุ่งเม็ดมะปรางห่มโศก หรือนุ่งผ้าลายพื้นม่วงก็ห่มโศกเหมือนกัน

เวลาไว้ทุกข์ก็นุ่งผ้าลายพื้นม่วงนี้เหมือนกัน แต่ต้องห่มสีนวล

วันอาทิตย์ จะแต่งเหมือนวันพฤหัสบดี ก็ได้ คือนุ่งเขียวห่มแดง หรือไม่ยั้งนั้นก็ นุ่งผ้าลายพื้นสีลิ้นจี่ หรือสีเลือดหมูแล้วห่มโศก" (สี่แผ่นดิน เล่ม ๑ หน้า ๔๒)

ร่มฉัตร ก็ได้ปลูกฝังเรื่องการแต่งตัวของชาววังไว้เช่นกัน ดังตอนหนึ่งซึ่งวาด กำหนดไว้ในใจว่า

"ถ้าคุณหยดนุ่งน้ำเงินจะต้องห่มสีจันทน์ แต่พอนุ่งเหลืองเข้าแทนที่จะห่ม น้ำเงิน คุณหยดก็ลงไปห่มสีม่วงดอกตะแบก ครั้นนุ่งสีม่วงเม็ดมะปราง ผ้าห่มต้องเป็นสี ดองอ่อน... มียกเว้นอยู่วันเดียวคือวันพระ พวกชาววังเขาจะไม่นุ่งแดงกัน เพราะวันนั้น เจ้านายท่านจะทรงพระกรุณาแดงเป็นส่วนใหญ่... สมัยของวาดเป็นสมัยที่ต้องระมัดระวังใน การนุ่งห่มนักหนา มิให้ "เห็นร่องเห็นรอย" มิฉะนั้นเป็นต้องถูกเปรียบเปรยว่า "ทำเดิน กรายย้ายออกยกผ้าห่ม" ฉะนั้นแม้จะสวมเสื้อแล้ว ส่วนใหญ่ก็ต้องห่มผ้าทับเพื่อกันมิให้ เห็น "ร่องรอย" อยู่นั่นเอง" (ร่มฉัตร เล่ม ๑ หน้า ๙๔ และเล่ม ๒ หน้า ๓๓๖)

ร่มฉัตร ได้ปลูกฝังเรื่องเครื่องสำอางแบบไทยโบราณไว้ว่า

"เครื่องสำอางในรุ่นของวาด ใช้ของที่มีอยู่เป็นพื้นๆ นอกจากจะลงขมิ้นส้ม มะขามแล้ว ยาบำรุงผิวคือ น้ำผึ้งหรือไม้ก็แดงกว่า ซึ่งกล่าวกันว่าจะทำให้ผิวตึงและ หน้านวล ส่วนผมใช้น้ำมะกรูดลงเพื่อให้มันและดำเป็นเงา... เมื่อขึ้นจากน้ำ นอกจากจะลง น้ำอบไทยสามครั้งสามตลบ ยังต้องฝนแก่นจันทร์ลูปไล่ชโลมให้ทั่ว เพราะใช้ได้ทั้งรักษา ผิวและช่วยให้เหลืองล่อหอมกรุ่นตลอดตัว" (ร่มฉัตร เล่ม ๒ หน้า ๕๓๒ และ ๕๓๓)

เรื่องพระอภัยมณี ตอนศรีสุวรรณพบนางเกษรา ก็ได้กล่าวถึงสาวชาววังไว้ว่า

"... พราหมณ์พี่เลี้ยงแลลอดสอดนัยนา ดูบรรดาสาวสาวนางชาววัง
ล้วนลอยชายกรายกริดทำติดดิน ชัดขมื่นเหลืองเหลืองในเนื้อหนัง..."
(พระอภัยมณี หน้า ๔๗)

สตรีที่เข้ามาถวายตัวเป็นคุณข้าหลวง และข้าหลวงอยู่ในวังก็จะมีหน้าที่ที่ต้องทำ ดังเช่น พลอยมีหน้าที่ขึ้นเฝ้าเสด็จคอยรับใช้หรือถวายอยู่งานพัดในเวลาเสวย ซึ่งทำให้พลอยได้รู้เหตุการณ์หลายอย่างทั้งในวังและนอกวังเพราะเสด็จรับสั่งถึง ส่วนการฝีมือ การทำดอกไม้ ทำกับข้าว ทำขนม พลอยก็ได้รับการอบรมสั่งสอนโดยไม่รู้ตัว เพราะอาศัยผู้ใหญ่มากทำหรือถูกเรียกให้ช่วยทำ... (สี่แผ่นดิน เล่ม ๑ หน้า ๖๕)

ในรมฉัตรก็ได้กล่าวถึงลักษณะขนมในวังว่า ตะโก้กระทงเล็กเท่าหัวแม่มือ หอมกลิ่นใบเตยกรุ่น ถั่วกวนอยู่ในถาดสี่เหลี่ยมแคคียบ ขนมเรไรอบควันเทียนเสวยหอมฟุ้งแบบฉบับเหล่านี้เป็นแบบฉบับที่หล่อหลอมให้สตรีในวังละม้ายคล้ายคลึงกันได้อย่างอัศจรรย์ (รมฉัตร เล่ม ๑ หน้า ๒๒๖)

ชีวิตสตรีที่เข้ามาอยู่ในวังใหม่ๆ ดังเช่นพลอย ก็จะได้รับ การปลูกฝังให้รู้จักธรรมเนียมประเพณีต่างๆ ตั้งแต่เรื่องธรรมเนียมประตุ ซึ่งแม่ของพลอยได้สอนพลอยว่า

“เวลาเข้าประตูละก้อ ต้องข้ามธรรมเนียมประตุให้พ้นเทียนนะ อย่าไปเหยียบหรือเอาเท้าไปแตะเข้า เดี่ยวจะเกิดเรื่อง” (สี่แผ่นดิน เล่ม ๑ หน้า ๑๓)

แต่พอถึงประตู พลอยก็ก้าวไม่พ้นธรรมเนียมประตุจึงถูกโขนเรียกแม่จึงบอกพลอยว่า

“ไปเกิดลูก แม่จะไปด้วย ไปกราบธรรมเนียมประตุเสียก็หมดเรื่องไม่มีใครเขาทำอะไรหรอก” (สี่แผ่นดิน เล่ม ๑ หน้า ๑๕)

เรื่องธรรมเนียมประตุนี้ ในรมฉัตร แม่กลิ่นก็ได้เล่าให้วาดฟังว่า

“ฉันไปใหม่ๆ ก็ไม่รู้เรื่อง พอเข้าประตูวังปุ๊บเหยียบธรรมเนียมปั๊บ ต้องกลับมาไหว้ปลุกๆ เสียหลายที...” (รมฉัตร เล่ม ๑ หน้า ๑๙๑)

นอกจากเรื่องห้ามเหยียบธรรมเนียมประตุแล้ว ซ้อยยังได้บอกพลอยว่า “เดินในวังกลางคืน ต้องจุดไฟ จำไว้นะพลอย เดินมืดๆ เป็นเกิดเรื่อง... ผู้ใดเดินตามถนนหนทางในวังในเวลาค่ำคืนจะต้องถือไฟ ถ้าใครไม่ถือเทียนหรือโคมเวลาไปไหนมาไหนกลางคืนเป็นต้องถูกโขนจับ” (สี่แผ่นดิน เล่ม ๑ หน้า ๔๐ และ ๔๑)

หน้าที่อย่างหนึ่งของข้าหลวงก็คือการถวายอยู่งานพัดเจ้านาย เรื่องนี้พลอยก็ได้รับการปลูกฝังจากคุณสาย พร้อมกับบ่นให้ฟังว่า

“คนเตี้ยนี่พัดไม่เป็น พัดคนเหมือนพัดไฟ ดังนั้นคุณสายจึงมีวิธีพัดให้พลอยพัด โดยเอาแพรบางๆ ยาวประมาณสักศอกหนึ่งมาผูกไว้กับพนักเก้าอี้ ให้พลอยถือตามพัดชนกใหญ่ๆ แล้วพัดเข้าไปที่แพร การพัดนั้นให้พัดเบาๆ แล้วตวัดข้อมือ ดูอย่าให้ลมขาดสาย เวลาแพรที่ผูกไว้ นั้นถูกลมจากพัด แพร่ก็จะปลิวออกไป พลอยต้องคอยดูอย่าให้แพรนั้นตกนาน ถ้าทำอย่างไรไม่ให้ตกได้เลยก็เป็นเก่ง” (สี่แผ่นดิน เล่ม ๑ หน้า ๕๐)

ธรรมเนียมประเพณีอีกอย่างหนึ่งของชาววังคือ ต้องกลานให้เป็นเมื่อวาดเข้ามาอยู่ในวัง คุณหยดได้พูดกับวาดว่า

“วาดลองกลานให้ดูหน่อยซิลูก เรามันคนมีเชื้อมีสายถ้าไปผิตพลาดไม่งามเข้าเขาจะก่อนเอาได้... เกือบงามแล้วแต่หุบๆ แขนเข้าไปอีกหน่อย ถ้าเป็นสาวเป็นนางห่มผ้ากลานแขนกางเป็นได้เห็นถึงสะดือแน่... ลากขาตามอย่าให้เร็วนักหรือทอดขาออกไปนักจะเก้งก้าง” (ร่มฉัตร เล่ม ๑ หน้า ๒๓๗)

โดยปรกติชีวิตของ “ชาววัง” มักจะใช้เวลากลางคืนเป็นกลางวันผิตกว่าคนอื่น ฉะนั้นในยามดึกจึงมีของว่างแก้หิวพลิกแพลงไปต่างๆ นานา นับตั้งแต่ “น้ำข้าวตัง” ซึ่งใช้ข้าวตังปิ้งไฟจนไหม้เกรียมใส่ลงในกาน้ำเดือด ผสมน้ำตาลกวาดรสหวานๆ หอมๆ ข้าวใหม่ “น้ำพุทรา” ซึ่งใช้พุทราแผ่นปิ้งไฟ แขน้ำเดือดทิ้งไว้จนออกรสเปรี้ยวแล้วผสมน้ำตาลเกลือพอออกสามารถ และยังมือน้ำมะตูม น้ำมะขาม แล้วแต่จะเสกสรรทำ..(ร่มฉัตร เล่ม ๒ หน้า ๓๘๗ และ ๓๘๘)

สำหรับเรื่องเมื่อเจ้านายเสวยแล้วจะเลื่อนลงมาสำหรับชั้น “ต้นตำหนัก” ถัดลงไปจึงถึงชั้นป่าว ส่วนใหญ่คุณข้าหลวงทุกคนมักมีสำรับเล็กๆ ของตนต่างหาก ลักษณะการเลื่อนกับข้าวเป็นทอดๆ นี้ ก่อให้เกิดความรู้สึกในใจอยู่ตลอดเวลาว่า คนข้างหลังยังมี... เสด็จฯ ของวาดนั้นแม้จะทรงโปรดเครื่องชนิดใดนักหนา ก็ไม่เคยทรงดักเข้าถึงสามครั้ง ทรงรับสั่งว่า

“เรายังกินอ่อย คนอื่นเขาก็ต้องอ่อยเหมือนกัน กับข้าวเขามีมาให้ตั้งหลายอย่าง ต้องดักชิมให้ทั่ว กินหมดเป็นอย่างไร มันไม่งาม” (ร่มฉัตร เล่ม ๒ หน้า ๔๓๑)

วาดก็ได้รับการอบรมมาว่า

“ดักข้าวตักของอย่ากระโจมกลางมันและเทอะ คนข้างหลังเขาจะกินยังไง... ลักษณะกับข้าวที่เลื่อนลงจึงถูกปาดปากถ้วยปากชามสะอาดเรียบร้อย...” (ร่มฉัตร เล่ม ๒ หน้า ๔๓๑)

เมื่อพลอยได้เข้ามาถวายตัวเป็นคุณข้าหลวงอยู่ในวังนั้น นอกจากจะได้เรียนรู้เรื่องการฝีมือ การทำดอกไม้ ทำกับข้าว ทำขนมแล้วพลอยยังได้เรียนหนังสือพร้อมกับซ้อย โดยคุณสายเป็นผู้สอนให้หัดอ่านจากหนังสือมูลบทบรรพกิจ และเมื่อหมดเวลาเรียนแล้ว คุณสายก็สั่งให้กราบหนังสือ การกราบหนังสือเมื่อเรียนเสร็จแล้วเป็นธรรมเนียมประเพณีของคนไทยในสังคมประเพณี เพราะถือว่าหนังสือเป็นครูของผู้เรียนด้วยเช่นกัน (สี่แผ่นดิน เล่ม ๑ หน้า ๔๙)

มีธรรมเนียมประเพณีอย่างหนึ่ง ซึ่งชาววังจำเป็นต้องทราบนั้นก็คือ โดยปกติเจ้านายที่จะสิ้นพระชนม์ในพระบรมมหาราชวังได้นั้นต้องดำรงพระยศตั้งแต่พระองค์เจ้าขึ้นไป นอกนั้นหากผู้ใดเจ็บหนักจะต้องหามออกนอกเขตพระราชฐานทั้งสิ้น ยกเว้นกรณีพิเศษที่ห้ามออกไปไม่ทันจริงๆ ผู้เป็นเจ้าของตำหนักจะต้องกลบบัตรสุมเพลิงมีฉลองประตู่ทั้งสี่ทิศ มีพิธีสวดมนต์ปิดรังควานไล่ผีให้เตลิดไป และเมื่อเจ้านายพระองค์ใดสิ้นพระชนม์ จะนำพระศพออกนอกพระบรมมหาราชวัง ก็ต้องเชิญออกทางประตู่ “วิจิตรบรรจง” (ร่มฉัตร เล่ม ๒ หน้า ๕๔๐)

ประตู่ของพระบรมมหาราชวังมีทั้งหมด ๑๓ ประตู่ ดังนี้

“รัตนพิศาล

พิมานเทเวศร์

วิเศษไชยศรี

มณีนพรัตน์

สวัสดีโสภာ

เทวาพิทักษ์

ศกดิ์ไชยสิทธิ์

วิจิตรบรรจง

อนงคารักษ์

พิทักษ์บวร

สุนทรทิตา

เทวาภิรมย์

อุดมสุदारักษ์

ประตูละลานี้ ชาววังมักจะมีคำเรียกเป็นสามัญออกไปอีกอย่างหนึ่งเช่น “ประตูรัตนพิศาล” เรียกกันว่า “ประตูชนะยี่สถาน”

ประตู “มณีนพรัตน์” เรียกประตู “ฉนวนวัดพระแก้ว”

ประตู “สวัสดิโสภาน” ตรงวัดพระศรีรัตนศาสดาราม เรียกว่า “ประตูทอง” เนื่องจากมีผู้นำทองคำเปลวมาปิดบูชาพระแก้วเป็นประจำ

ประตู “อนนการักษ์” เรียก “ประตูผีชั้นนอก” ตรงกับประตู “กัลยาดี” ชั้นใน ซึ่งเรียกว่า “ประตูผีชั้นใน”

ส่วนประตู “พิทักษ์บวร” มีชื่อเรียกกันว่า “ประตูแดงท้ายสนาม”

ประตู “เทวาริรมย์” ตรงกับตำราชวรดิษฐ์ ส่วนใหญ่เรียกกันว่า “ประตูท่าขุนนาง” เพราะตำราชวรดิษฐ์เดิมใช้เป็นที่สำหรับขุนนางลงเรือเก๋งมาขึ้นที่ท่าเข้าเฝ้าตามปรกติ...” (ร่มฉัตร เล่ม ๒ หน้า ๕๓๙)

ธรรมเนียมประเพณีอีกอย่างหนึ่ง ซึ่งเป็นงานจร คือ มิใช่ว่าจะมีทุกปี นั่นคืองานโสกันต์ทูลกระหม่อมฟ้า และเจ้านายลูกเธอ งานโสกันต์เป็นงานที่ชาววังเห็นว่าสนุกหนักหนา ในสี่แผ่นดินได้ปลุกฝังเกี่ยวกับงานนี้ไว้ว่า

“... งานที่พลอยเห็นว่าสนุกเป็นหนักหนา และอีกหลายสิบปีต่อมาถึงแม้ว่าพลอยจะมีอายุมากแล้ว แต่เมื่อนึกถึงก็ยังอดใจเต้นไม่ได้ก็คือ งานโสกันต์ทูลกระหม่อมฟ้า และเจ้านายลูกเธอ ก่อนจะถึงกำหนดที่จะมีงานโสกันต์ ชาวสื่อก็มักจะผ่านมาจากปากผู้ใหญ่ว่าจะมีอะไรบ้าง ใครจะได้เป็นนางสระเข้ากระบวนแห่ ใครจะถือมยุรฉัตร ใครจะได้เป็นนางเชิญเครื่องและนางพัด ท่านกำหนดให้แต่งตัวอย่างไร จะสวยหรือไม่ ต่อไปก็ถึงเรื่องทูลกระหม่อมที่จะโสกันต์นั้น จะทรงเครื่องอย่างไรบ้างในวันฟังสวดทั้งสาม และในวันโสกันต์หรือวันสมโภช เขาไกรลาสที่จะมีในงานโสกันต์นั้น จะตบแต่งงดงามและน่าสนุกสักเพียงใด... ในเทศกาลเช่นนี้ ก็เป็นเวลาที่ชาววังจะต้องเตรียมเครื่องแต่งตัวข้าวของเครื่องประดับ ของบางรายที่เหี่ยวจำนำไว้ ก็ต้องหาหนทางไถ่ถอนเอามาแต่งตัวให้ได้

ยิ่งใกล้วันมีงาน ทั้งพลอยและช้อยก็ชวนกันออกทางประตูย่ำค่าไปดูการสร้างเขาไกรลาสที่ข้างๆ พระที่นั่งอัมรินทร์ เริ่มดูตั้งแต่เขาไกรลาสนั้นยังเป็นโครงไม้ไผ่สานจนถึงเวลาที่เขาเอาแผ่นดินบุกหุ้มแล้วทาสีให้เหมือนศิลาจริงๆ ทุกครั้งที่ไปดูก็จะเห็นเขาไกรลาสอันเป็นที่สงวนน้ำหลังโสกันต์นั้นผิดตาไปทุกครั้ง จนในที่สุดเมื่อใกล้วันงานเข้ามณฑปใหญ่ยอดเขาก็สร้างเสร็จ บุษบกที่สงวนก็เสร็จลงข้างๆ กัน เจ้าพนักงานเริ่มใส่ต้นไม้ต่างๆ และต่อท่อน้ำพุในเขา และกั้นราชวัตรปักฉัตรโดยรอบบริเวณเขาไกรลาส...

เมื่อถึงวันที่เจ้านายซึ่งจะโสกันต์เสด็จออกฟังสวดวันแรก ซ้อยและพลอยไปคอยดูแห่อยู่ตั้งแต่กลางวัน จนตกบ่ายจึงได้เห็นกระบวนแห่ผ่านจากพระราชฐานชั้นใน ออกมายังเขตพระราชฐานชั้นนอก ...ต้นกระบวนแห่นั้นเป็นทหารเดินแถวเป่าแตรวง มีทหารแบกปิ่นเดินก้าวเท้าพร้อมกันได้จังหวะ เดินผ่านไปกองร้อยหนึ่งก่อน เสียงกลองใหญ่แตรวงตีเป็นจังหวะเร้าใจ พอเสียงกลองแตรวงไกลออกไป เสียงกลองแขกคู่หนึ่งที่นำกระบวนหลังก็ดังใกล้เข้ามาและเสียงปี่ชวาเจี๊ยบแจ้วก็ดังขึ้นแทนเสียงแตรฝรั่งที่ค่อยๆ เบาลง มีขุนนางเดินประนมมือเป็นคู่ๆ ถัดจากนั้นไปถึงคู่แห่มหาดเล็กเดินเป็นคู่ๆ เช่นเดียวกัน แล้วจึงถึงกระบวนเด็กๆ ที่มาเข้ากระบวนแห่ตามติดๆ มาด้วยหมวดกลองชนะและแตรสังข์ ซึ่งเป่าเป็นระยะๆ สองข้างเป็นพวกเครื่องสูง มีคนแต่งเป็นอินทร์พรหม เดินถือเครื่องสูงพวกฉัตรและบังแทรก แลดูสล้างเหมือนกับต้นไม้ที่เดินได้ จากนั้นก็ถึงพวกพราหมณ์ที่เข้ากระบวน มีทั้งพราหมณ์เป่าสังข์และแกว่งกลองเล็กๆ สองหน้า มีเสาบักกลาง มีลูกตุ้มแขวน ที่เรียกว่าไม้บัณเฑาะว์ เสียงดังปังปัง และมีพราหมณ์โปรยข้าวตอกในระหว่างเครื่องสูงที่เชิญมาสลับสอลอนนั้น มีมหาดเล็กถือพระแสงเดินแซงอยู่ด้วย ต่อจากนั้นไปจุดที่สนใจก็คือเด็กผู้ชายเล็กๆ สองคน แต่งตัวสวยงามถือขนนกการเวกแล้ว จึงถึงนางมยุระฉัตรอีกคู่หนึ่งแต่งกายนุ่งยกจีบห่มผ้านางประดับอารมณ์เครื่องทองของจริง เดินถือหางนกยูงตามติดๆ มาด้วยเด็กผู้หญิงอีกคู่หนึ่งแต่งกายคล้ายๆ กัน แต่ในมือถือกิ่งไม้เงินทองแล้วจึงถึงพระยานมาศอันมีทูลกระหม่อมประทับอยู่ แต่งองค์ด้วยเครื่องเพชรล้วน ถัดจากนั้นไป ก็เป็นกระบวนขุนนางตามเสด็จและนางเชิญเครื่อง และนางพัดอีกเจ็ดคน แล้วจึงถึงพวกนางสระ และพวกข้าหลวงตามเสด็จ...

...ในเวลากลางคืน แสงไฟที่ประดับประดาไว้ได้เปลี่ยนสภาพเขาไกรลาสที่ทำด้วยไม้ไผ่และตึก ให้นำกลายเป็นเขาไกรลาสในเทพนิยายไปจริงๆ ต้นไม้ต่างๆ ที่ปลูกไว้บนเขาตราบระยับไปด้วยดอกไม้ที่ถูกแสงไฟและลูกแก้วสีต่างๆ ที่แขวนไว้ รูปร่างต่างๆ ถูกแสงไฟเข้าก็กลับมีชีวิต ไม่ว่าจะเป็นรูปเทวดาหรือรูปสัตว์ที่เรียงรายอยู่ทั่วไป ตามเชิงเขาไกรลาสนั้นทำเป็นคูลา แต่ละคูลาก็ตั้งตุ๊กตาไขกกลกระดิกตัวเคลื่อนไหวได้เหมือนคนจริงๆ แต่ละคูลาก็แสดงเรื่องต่างๆ มีรามเกียรติ์บ้าง อิเหนาบ้าง สังข์ทองบ้าง จับเอาตอนใดตอนหนึ่งมาแสดง ซึ่งแสดงเป็นภาพด้วยตุ๊กตากลข้าอยู่ไม่รู้จบ... (สี่แผ่นดิน เล่ม ๑ หน้า ๗๔ ถึง ๗๗)

ข. ธรรมเนียมประเพณีโกนผมไฟและโกนจุก

ร่วมฉัตรได้ปลูกฝังธรรมเนียมประเพณีโกนผมไฟโดยवादได้เล่าไว้ว่า

“พอน้องอายุได้ครบเดือนพ่อก็กะจะทำขวัญเดือนกันเป็นการใหญ่ งานคราวนี้พ่อนวมซึ่งมีวีแววทางการช่างดี ถูกพ่อเรียกหาตัวเข้ามาสั่งให้ทำรูป กุ้ง ปลา ปู ด้วยไม้ระกำปิดด้วยกระดาษอังกฤษสีเงิน สีทองอย่างละคู่... แต่ที่วุ่นวายที่สุดคือการหาแมวคราวมาร่วมพิธี แมวคราวต้องเป็นแมวตัวผู้ไม่ใช่แมวตัวเมีย...เปลงที่จะใช้ในพิธีวันนั้น ตัวเปลงเป็นหวายสานมีระบुरบายด้วยผ้าแพรตัวเสากัลเม็ด มีตีนสำหรับตั้งทาสีแดงชาด แต่คานกลางระหว่างเสาทั้งสองสำหรับแขวนเปลงแกะสลักเป็นลวดลายกระจ่างอย่างงดงาม..

วันที่พระมาสวดมนต์เย็น หลังจากที่พระสวดเสร็จแล้วก็มีการเชิญสำหรับกับข้าวออกไปเลี้ยงแขก ครั้นตกค่ำก็เริ่มตั้งวงมโหรี วันรุ่งขึ้นเป็นวันทำพิธีโกนผมไฟน้องคนเล็ก พอพระเริ่มสวดชยันโต ผู้ใหญ่ก็เริ่มจรดมีดโกน โกนผมน้องคนเล็กคนละนิดหน่อย จนกระทั่งเหลือผมไว้กลางกระหม่อมกระจุกเดียว... ตอนเริ่มพิธีพราหมณ์ นับตั้งแต่จับน้องจุ่มลงไปอ่างแก้ว อาบน้ำแต่งตัวให้ใหม่แล้วจึงเริ่มพิธีลงอุ้ม ด้วยการเอาฟักเขียวที่แม่ทาแป้งไว้ขาว หินบดยา ลูกหิน และถุงถั่วรวมทั้งห่อข้าวของอื่นๆ ใส่ลงในเปลงพร้อม กับเจ้าแมวคราว พราหมณ์เริ่มไกวเปลงช้าๆ ราวกับจะกลัวเจ้าแมวตัวนั้นกระโดดหนีออกมา ต่อมาก็รีบกระตุกให้เร็วขึ้นเพื่อให้ครบสามครั้งตามธรรมเนียม จนกระทั่งเสร็จพิธีจึงอุ้มคลานกลับออกมา ในขณะที่ผู้ทำพิธีเปลี่ยนเป็นอุ้มเบาะน้องลงนอนแทน แล้วไกวอีกสามครั้งเช่นกัน วาดยังจำคำอวยพรนั้นติดหู ให้เย็นเหมือนฟักให้หนักเหมือนแพง ให้อยู่เรือนเหมือนก้อนเส้า ให้เฝ้าเรือนเหมือนแมวคราว” (ร่วมฉัตร เล่ม ๑ หน้า ๘๓-๑๑๘)

สำหรับธรรมเนียมประเพณีโกนจุกนั้น ในสี่แผ่นดินได้ปลูกฝังไว้ว่า

“ที่พลอยดีใจว่าจะได้โกนจุกนั้นก็เพราะจะได้หมดจุก อันเป็นภาระที่ต้องเกล้าวันละหลายหนนั้นเป็นประการหนึ่ง เมื่อโกนแล้วก็จะได้พ้นการทรมานจากการโกนศีรษะส่วนอื่นด้วยมีดโกนที่อ้อๆ ซึ่งทำให้ต้องเจ็บและการถอนไรจุกบางครั้งซึ่งเจ็บไปกว่าเป็นประการที่สอง และประการที่สามที่ออกจะสำคัญมากก็คือ ผู้ที่โกนจุกแล้วนั้นนับว่าได้ก้าวอย่างพ้นความเป็นเด็กออกไปอีกขั้นหนึ่ง ซึ่งเป็นสิ่งที่ควรจะสบายใจเพราะการพ้นจากภาวะที่เป็นเด็กต้องถูกดูถูกว่าอยู่เป็นนิตย์แล้ว ได้เป็นผู้ใหญ่ที่อิสระแก่ตัว ทำอะไรทำได้ นั้นเป็นของที่พลอยเร่งวันเร่งคืนให้ถึงเร็วๆ อยู่ไม่น้อย...

ความสนใจของพลอยเกี่ยวกับการโกนจุกมาเพิ่มขึ้นตอนที่เสด็จเริ่มทรงจัดของแต่งตัวประทาน ความตื่นเต้นของพลอยเริ่มมีขึ้นเมื่อเห็นของแต่งตัวที่ถูกเตรียมไว้สองชุด เกี่ยวกับทำด้วยทองคำประดับเพชรพลอยแวววาม ผ้ายกทองสีสดที่พลอยจะได้นุ่งครั้งแล้วก็ถึงตอนปักนวม ซึ่งทั้งสองคนจะต้องสวมรอบคอในงานนั้น ในขั้นแรก คุณสาย

เรียกพลอยและช้อยไปวัดค้อ และส่วนกว้างของไหล่ให้ได้ขนาดที่จะเย็บนวมนั้นด้วยผ้า ต่อจากนั้นไปก็เป็นเวลาที่จะต้องตรึงเครื่องเพชรต่างๆ เข้าไปกับนวมที่เย็บไว้แล้ว มีแหวน สายสร้อย จี้ ตลอดจนของอื่นๆ อีกเป็นอันมาก ซึ่งมารวมกันเข้า ทำให้นวมนั้นกลายเป็น ภาภรณ์ที่แพรวพราวไปด้วยเพชรนิลจินดา...

วันฟังพระสวดมนต์นั้น พอตกสายหน้อย พลอยและช้อยก็ถูกเรียกตัวมา อาบน้ำครั้งใหญ่ที่สุด ชัดสีฉวีวรรณ ภูตัวแล้วก็ทาขมิ้น พลิกหน้าพลิกหลังดูว่าสะอาดแน่ แล้วจึงให้ขึ้นจากน้ำ หลังจากนั้นก็มีการแต่งตัวเริ่มด้วยการปิดฝุ่นเขียนคิ้วอย่างละครรำ เมื่อแต่งตัวเสร็จแล้วสักครู่ เสียงปี่พาทย์ที่นอกชานก็ดังขึ้น แสดงว่าพระที่จะสวดมนต์ มาถึงและกำลังขึ้นเรือน พลอยและช้อยก็ถูกต้อนให้ไปฟังสวด เมื่อพระสวดเสร็จถวายของ พระและอนุโมทนาแล้วก็ป็นอันเสร็จพิธีในวันนี้... รุ่งขึ้นอีกวันหนึ่งเป็นวันโกนจุกและ ทำขวัญ พลอยและช้อยต้องเปลี่ยนเครื่องแต่งตัวถึงสองครั้ง แต่งเครื่องขาวโกนจุก ครั้งหนึ่ง และผลัดเป็นเครื่องแต่งตัวทำขวัญอีกครั้งหนึ่ง ..." (สี่แผ่นดิน เล่ม ๑ หน้า ๙๔ ถึง ๑๑๔)

ในร่มฉัตรได้กล่าวถึงวันโกนจุกและทำขวัญไว้ว่า

"พระสงฆ์มาฉันเช้าแล้วตัดจุก ซึ่งถูกแยกไว้เป็นสามปอยผูกโบเงิน โบทอง หน้าแพรก และแก้วแหวนเงินทอง พอพระสวดขยันโถลงบทที่ว่า "สี่เสปฐวิโปกขเร" ก็เริ่ม ขลิบจุกทันที... หลังจากโกนผมแล้วก็ขึ้นไปอาบน้ำมนต์บนแท่นเบญจา... ตอนทำขวัญ เสียงคนอ่านบทเรียกขวัญเป็นทำนองค่อนข้างช้า "พระขวัญเอ๋ย อย่าหลีกหนีอยู่ในน้ำ แถวเถื่อนถ้าพื้นพสุธา ชมพฤษษาและป่าชฎู ชมสิงห์สัตว์จตุบาทหมู่ทิวาชาติ..." (ร่มฉัตร เล่ม ๒ หน้า ๓๓๐)

ค. สมัยนิยม ซึ่งจัดว่าเป็นธรรมเนียมประเพณีอย่างหนึ่ง ในทางสังคม วิทยาจัดสมัยนิยมอยู่ในธรรมเนียมประเพณี ถึงแม้ว่าสมัยนิยมจะเกิดขึ้นชั่วคราว แล้วก็หมดไป แต่สมัยนิยมก็ช่วยให้คนเราได้หลุดพ้นจากความจำเจในชีวิตประจำวัน

ในร่มฉัตรได้ปลุกฝั่งสมัยนิยม อันได้แก่ การเล่นที่จัดว่าเป็นงานอดิเรกของคน โบราณ ซึ่งดูเหมือนจะแตกต่างจากสมัยใหม่อย่างสิ้นเชิง เพราะในยุคหลังการเล่นที่นิยม มักหันเหออกนอกบ้านให้มากที่สุดเท่าที่จะมากได้ แต่ในสมัยของวาดไม่ว่าจะเล่นอะไร ก็ตาม ส่วนใหญ่จะเป็นการสะสมนับตั้งแต่เครื่องลายคราม ดินไม้ ตลับงา หรือนกเขา ไม้เท้า ความสุขของผู้เล่นสมัยนั้นอยู่ที่การได้เสาะแสวงหาของมาให้ครบชุดเฝ้าเซ็ดถู ลูบ กล้า และอวดแก่กันอย่างปลื้มเปรม (ร่มฉัตร เล่ม ๒ หน้า ๕๓๖)

वादได้เล่าถึงปีที่นิยมเล่นกันในสมัยนั้นว่า

“เดิมทีเดิยวทำด้วยกระเบื้องถ้วย ครั่ง ประทับตรา ใช้เป็นเครื่องหมาย
ผูกข้อมือจีน แสดงว่าได้เสียเงินค่ารัฐูปการแล้ว ต่อมาได้ใช้แทนเงินสดในบ่อนเบี้ย
โดยเฉพาะภายหลังได้แยกเป็นสามประเภทด้วยกัน คือ ปีกระเบื้อง ปีทองเหลือง
และปีแก้ว

ปีทองเหลืองส่วนใหญ่ทำเป็นรูปยักษ์ ลิง ตามเรื่องรามเกียรติ์ หรือรูปสัตว์
รูปดอกไม้ในวรรณคดีไทย ราคาหนึ่งเฟื้องและหนึ่งสลึง...

ต่อมาภายหลังได้มีการจัดทำปีแก้วรูปสัตว์ยี่หื้อหนังสือจีนมีสีต่างๆ กัน
นับตั้งแต่ ทับทิม มรกต นิล เพทาย เรียกได้ว่าครบชุด นพเก้า.

ชุดสุดท้ายคือ ปีกระเบื้องลายคราม มีทั้งรูปตุ๊กตา และสัตว์ระบายสี
การสะสมปีให้ครบชุดซึ่งมีตั้งแต่สี่พันสองร้อยอย่างถึงห้าพันอย่าง จึงนับได้ว่าหายากเต็มที่
แต่ถึงกระนั้นผู้ที่นิยมเล่นปีก็อดที่จะเสาะแสวงหากันไม่ได้ บางคนถึงกับเอามาเจาะร้อย
ผูกข้อมือทำเทียมสายสร้อย... แหล่งที่นิยมซื้อ-ขาย แลกเปลี่ยนปีคือบริเวณวัดโพธิ์
เหมือนกับที่วัดมหาธาตุฯ กลายเป็นแหล่งให้เช่าพระ... (ร่วมฉัตร เล่ม ๒ หน้า ๕๓๗)

สี่แผ่นดินก็ได้ปลุกฝังเรื่องสมัยนิยมไว้เช่นกัน ดังความตอนหนึ่งว่า

“...ของที่ทำให้ คลั่งกันไปอีกพักใหญ่ ก็คือตลับงาสำหรับใส่ขี้ผึ้งสีปาก
ความจริงนั้นตลับงาใส่ขี้ผึ้งสีปากเป็นของจำเป็นสำหรับชาววังทุกรูปทุกนามอยู่นาน
มาแล้ว แต่ต้นเหตุที่จะเริ่มเล่นตลับงากันเป็นการใหญ่ นั้น เกิดจากพระราชนิยม เล่ากันว่า
วันหนึ่งพระเจ้าอยู่หัวทอดพระเนตรเห็นตลับงาใบเล็กของเสด็จอริบดี ที่ทรงใช้มานาน
จนงาแน่นแดงเป็นมันดูงามดี จึงมีพระราชดำรัสว่า ตลับงานี้ใช้นานไปก็งามเป็นสีแดง
พอจะเล่นกันได้อย่างฝรั่งเล่นกลองสุบบุหรีทำด้วยดินขาวเรียกว่ากลองเมียร์ชอม ตั้งแต่
นั้นมาก็เล่นตลับงากันทั่วไป ของใครใครก็ซัดอย่างประณีตบรรจง เพื่อให้ขึ้นสีแดงสวยงาม
ตามปกติแต่ก่อนตลับงาทัวไปนั้นทำเป็นทรงลูกพลับ แต่พอเริ่มเล่นกันขึ้นก็มีผู้คิดทรง
แปลกๆ ออกไปอีกมาก ทรงของใครคิดขึ้นผู้นั้นก็สงวน มิให้ใครลอกแบบ จนถึงต้องมี
เจ้าพนักงานจดทะเบียนตลับทรงต่างๆ ว่าทรงนั้นทรงนี้เป็นของใคร ตลับทรงลูกพลับแห่ง
คือ แบนกว่าลูกพลับธรรมดาหน่อยหนึ่ง ตลับทรงจระกาคือทรงลูกพลับแต่กดลงไปจนแบน
มาก และทรงลูกกรอกข้างแข็งนั้นจดทะเบียนเป็นทรงของหลวงโดยเฉพาะ นอกจากนั้นก็
มีทรงสกา ทรงรำมะนา ทรงกลอง และทรงหมากดิบสด ตลอดจนตลับรูปร่างอื่นๆ อีกเป็น
อันมาก

ความนิยมเล่นตลับงาแพร่หลายออกไปทั่ว จนถึงเมื่องานฉลองตั้งกรมพระเจ้า ลูกเชอกรมขุนสุพรรณภาคยวดี ได้มีการประกวดตลับงาซึ่งรางวัลขึ้น รางวัลนั้นเป็น เหรียญพระราชทานมีเหรียญทอง เหรียญเงิน และเหรียญทองแดงตามลำดับชั้น ตลับงา ของเจ้านายและเจ้าจอมที่ขัดดีแล้ว มีสีขึ้นงดงาม เจ้าของก็นำขึ้นถวายตัวเหมือนกับถวาย ตัวบุตรหลาน และขอพระราชทานชื่อ และชื่อพระราชทานสำหรับตลับงานั้นเป็นชื่อ ไพเราะคล้องจอง พลอยท่องจำไว้ได้หลายชุด

ตลับงาทรงลูกพลับเตี้ยชุดของหลวง ตั้งแต่ใบใหญ่โป่งที่สุดแล้วเรียวลีกลงไป ตามลำดับจนถึงปลายเถา ใบเล็กเท่าปลายนิ้วก้อยนั้นมีชื่อคล้องกันตลอด เป็นเครื่องต้น เครื่องทรง และเครื่องต้นราชูปโภคว่า "ชฎาเดินหน กุณฑลไพโรจน์ กรรเจียกโชติฉายฉัน สุวรรณมาลัย ดอกไม้ไหวเรืองรอง ฉลองศอประดับ ทับทรวงพืงพิศ ตาบทิศพิศดาร สังวาลย์เพริศพริ้ง สะอึ้งเพชรจรัส พาหุรัตบวร ต้นพระกรจำรูญ แก้วเกยรสรวมหัตถ์ รัตพัสตร์บรรจง รัตองค์งามประกอบ ครรถอบพรายแสง ชายแครงใจไล ชายไหวเถือก เถกิง กรองเชิงชมกฤษณา เรือนครุฑธารงค์ ฉลององค์พระกรน้อย กันจุกร้อยเพชรรัตน์ เชิงอนขัดสนับเพลา พรายเพราภุษา กฤษชวาสุวรรณ สุพรรณปาทุกา พระล่วมราชาวดี จอกพระศรีสมทรง ผอบคงเคียงคู่ ตลับภูทรวงศรี ชองมณีศรีสลา ชองจินดาบุหรี สุพรรณศรีกุดั่น พระเต้าสรรพางค์จำหลัก ชันสรงพักตร์สุคนธ์ โต๊ะชุดสนหลอดทอง พระกล่องไม้ราชวัง กรันด์ฝั่งเพชรประดับ เครื่องชาสรรพถ้วยถาด สุพรรณราชปากผาย กาเวียนรายรูปจีว"

ชื่อตลับที่ท่องจำกันได้ทั้งวันมีอีกหลายชุด ชุดของสมเด็จพระตำหนักนั้น เป็นชื่อปลาล้วนๆ เป็นพระราชนิพนธ์เช่นเดียวกัน คือ

"อานนท์หนูนพสุธา ปลาวาฬวายเทิ่ง โลมาระเริงสินธุ์ กระเบนบินหลังคลื่น ฉลามตีนชายหาด ฉนากฟาดชลฉนำ กะให้อ้าเห็นเพดาน ปลาบึกผ่านแม่โขง ปลากระพง พ่วงพี สีเสียดแทรกข้างสำเภา กุเรงามสมส่วน ยี่สนอ้วนตอนหน้า อินทรีผ่าสายสมุทร ทูกังผุดพ่นน้ำ นวลจันทร์ลำลากสี พิมทองมีชื่อโต่ง ชะโดโพล่งโตดลอย เทโพด้อย แฝงฝั่ง สวายวังเล่ห์แหวด ปลาแรดพักตร์เสยะ ปลาม้าแบะโอษฐ์อ้า ปลาหมาฟุบแฝงดม กรายงามสมส่อชื่อ ตะเพียนคือสีระบาย น้ำเงินคล้ายเงินยวง เนื้ออ่อนช่วงชูสี คางเบือนที เบือนคาง แบนอล่างฉ่างจะละเมียด ปลาแป้นเล็ดลอดกระแเส ปลาทองแผ่หางกระจาย ปลาเงินว้ายหูกระหวัด ปลากัดหูสีหรั่ม เข็มน้อยตามต่อเพื่อน"

ตลับงาชุดของสมเด็จพระที่บน มีชื่อพระราชทานตลอดเถา เช่นเดียวกัน เป็นชื่อ ดอกไม้ล้วนๆ คือ

“ดวงทิพย์มณฑา อัคราดี วารีปุกนทริก บัววิกตอเรีย พะเยาโกมูท บุษปะประทุม โกสุมอุบลจงกลณี มาลีลำเจียก ไม้เรียกการะเกด กุหลาบเทศกลั่นกล้า กระดังงาหอมตระหลบ อวลอบจำปี สุกสีจำปา ระย้าพวงพยอม เครือค้อมสายหยุด บานบุศปบุณนาค หอมหลากลำดวน ผิวนวนนวนแปง บานแบ่งสารภี ดกดีเทียนกิ่ง ยงยี่งนมแมว แก้วแชมซ้อนซ้อ จันกะพ้อพืงสมร ขจรจรุงรีน ชูชื่นกรรณิการ์ มะลิลาลานสวรรค์ ชำมะนาดตระการ เกลือณก้านพิกุล หอมกรุ่นพุทธชาติ ชะลูดตาชดกจริง หอมยี่งผอยผา”

ส่วนดัลบเถาของพระนางนั้น ทรงพระราชนิพนธ์ชื่อพระราชทานเป็นชื่อนก ทั้งเถา ถึงจะมีน้อยใบก็ยังไม่เพราะคือ

“มยุเรศร่อนรา สัตวาเสห์वाद ฉานฉาดโนรี ผ่องศรีกระต้ว หม่นมัวสาริกา ไก่ฟ้าหางเพ็ชร์ ละเลื้อยหางหว่า การเวก้วยหาว กระทุงขาวขนล่อ พญาอลลายพร้อย พุดพล้อยขุนทอง เสนาะก้องกาเหว่า แยกเต้าตัวขจี ประสานสีเบญจวรรณ พรายพรรณ ไก่แจ้ เพรศท์แท้เปิดหงส์ กรุ่นกรงนกกระทา เขาชวาขันคุ่น คิริบูนพุดจ้อย นกน้อยสีชมพู”

การเล่นดัลบงาแพร่หลายออกไปโดยเร็ว เริ่มตั้งแต่เจ้านายลงมาถึงคนในวังทั่วไป และลูกหลานออกไปถึงข้างนอก ใครมีฐานะพอจะมีดัลบงาได้ก็ต้องประกวดประชันกัน จุดดัลบงานั้นก็แสดงฐานะของเจ้าของอีกอย่างหนึ่ง เพราะมีตั้งแต่เสียมากไปจนถึงจุกทำด้วยทอง ทองลงยา และประดับเพชรพลอยเป็นรูปต่างๆ ...” (สี่แผ่นดิน เล่ม ๑ หน้า ๒๖๘ ถึง ๒๗๐)

นอกจากดัลบงาแล้ว สมัยนิยมอีกอย่างหนึ่งก็คือ ไม้เท้า ในสี่แผ่นดิน พลอยได้เล่าถึงเรื่องไม้เท้าไว้ว่า

“... ความสนใจอันแท้จริงของคุณแปรมไปตกอยู่ที่ไม้เท้าที่ถือ อันเป็นไม้เท้าซึ่งกำลังเล่นกันอยู่ชุกชุมในสมัยนั้น และซื้อขายกันด้วยราคาแพง คุณแปรมคลั่งไม้เท้าอยู่นาน เริ่มสะสมไม้เท้าต่างๆ เป็นอันมาก แต่ที่ตื่นเต้นที่สุด ประรณนาเป็นที่สุดก็คือไม้เท้า... ไม้เท้าทุกอันที่คุณแปรมซื้อมาด้วยราคาแพงนั้นเมื่อได้มาแล้ว จะได้เอาออกถือเพื่อให้เบิกบานใจสมกับความอยากได้ก็เปล่า แต่คุณแปรมกลับให้ต่อสังกะสีเป็นหลอดขนาดใหญ่กว่าไม้เท้าแต่ละอันนั้นเล็กน้อย เอาน้ำมันใส่ในหลอดสังกะสีนั้นจนเต็ม แล้วก็เอาไม้เท้าลงแช่ทิ้งไว้ ทุกครั้งที่มีเวลาวางอยู่กับบ้าน คุณแปรมก็เอาไม้เท้าอันโน้นบ้างอันนี้บ้างขึ้นมาขัดด้วยผ้าหรือหนังนุ่มๆ ตั้งใจขัดไม้เท้าเหล่านั้นด้วยความประณีตบรรจง ไม่ยอมให้คนอื่นมาแตะต้อง และเมื่อได้ขัดจนเป็นที่พอใจแล้วก็เอาลงแช่น้ำมันต่อไปอีก เพื่อนฝูงที่มาหาเพื่อขอดูไม้เท้าานั้น คุณแปรมดีใจต้อนรับเป็นพิเศษ รู้สึกว่าจะมีความสุขเหลือล้น... (สี่แผ่นดิน เล่ม ๒ หน้า ๕๓๒)

เรื่องการเล่นไม้เท้านี้ พลอยได้ถามพ่อเพิ่มว่าทำไมพ่อเพิ่มไม่เล่นไม้เท้าบ้าง พ่อเพิ่มได้ตอบพลอยว่า

“ฉันเล่นแต่ของที่มีชีวิตชีวา นกเขาบ้าง ต้นไม้บ้าง ตูม้นเต็บโต แล้วก็เรียนนิสัยใจคอจากมัน บางทีมันก็ให้ความสบายใจได้ แต่ไม้เท้ามันเป็นของตาย วางไว้มันก็อยู่เฉยๆ ถือไปถือมามันก็เท่านั้น... มันก็เหมือนพวกเครื่องลายคราม หรือตลับงานั้นแหละ คนเรานั้นชอบประกวดประชันแข่งดิบแข่งดีกัน แข่งดีกันทางอื่นไม่พอก็ต้องแข่งดีกันด้วยของ คอยประกวดกันว่าใครจะมีของดีกว่ากัน ถ้าไม่ใช่กระเบื้องถ้วยกะลาแตก ก็ต้องเป็นไม้เท้า ต่อไปก็คงเป็นอื่น แต่ก่อนนั้นเล่นลายครามกันอยู่พักหนึ่ง ทุ่มเทเงินทองเที่ยวหาซื้อมาให้เข้าชุดไว้แข่งกันว่าของใครจะดีกว่าของใคร แล้วอยู่มากก็มีคนสั่งเข้ามาจากเมืองจีนออกขายเป็นชุดๆ ดาษดื่นเข้าก็จืดไปเอง เดี่ยวนี้กลายเป็นไม้แก้ว แล้วอีกหน่อยก็คงจืดไปอีก...” (สี่แผ่นดิน เล่ม ๒ หน้า ๕๓๓)

ง. ภาษาและสำนวนไทย

ในวิชาสังคมวิทยาจำแนกภาษาทั้งพูดและเขียนอยู่ในวิถีชาวบ้านหรือธรรมเนียมประเพณีนั่นเอง วรรณคดีที่เลือกมาศึกษาทั้งสี่เรื่องได้ปลูกฝังเกี่ยวกับภาษาและสำนวนไทยไว้ดังนี้

◆ การใช้คำนำหน้าชื่อว่า “คุณ” “แม่” “พ่อ”

ในร่มฉัตร วาดได้พูดกับพ่อนวมว่า “ใครจะไปรู้อีกหน่อยใครๆ อาจจะต้องเรียกพ่อนวมว่าคุณนวมก็ได้” และพ่อนวมได้ตอบวาดว่า “อย่าเลยคุณวาด ขี้เกียจทายาฆ่าเหา” ทั้งนี้เพราะสมัยก่อนคำว่า “คุณ” มักใช้เฉพาะกับบุตรผู้มีบรรดาศักดิ์ นอกนั้น “แม่” หรือ “พ่อ” ทั้งสิ้น (ร่มฉัตร เล่ม ๓ หน้า ๘๘๙)

ในสามชายก็ได้กล่าวถึงเรื่องนี้ไว้ว่า

“ในจำนวนบริวารเหล่านี้ มีบุคคลสำคัญอยู่ ๓ คนคือเด็กหญิงแป้วอายุ ๑๒ ปี เป็นหลานสาวนางย้อย กำพร้าบิดามารดามาแต่年幼 เด็กหญิงบุญชูอายุ ๘ ปี เป็นลูกแม่ครัว สองคนนี้เป็นคนโปรดของคุณหนู ส่วนคนที่สามเป็นคนโปรดของคุณอนุวัตร ชื่อเด็กชายเพิ่มอายุ ๑๐ ปีเป็นบุตรสาวของคุณพระนาย เด็กทั้งสามที่กล่าวมานี้ ได้รับเกียรติยศเป็นพิเศษ คือ คนทั้งหลายในบ้านให้คำนำหน้าว่า “แม่” และ “พ่อ” ส่วนเด็กอื่นๆ นอกจากนั้น มักจะถูกเรียกว่า “ไอ้” หรือ “อี” หรือ “เจ้า” หรือ “นัง” ทั้งสิ้น.... คุณหนูมีความรู้สึกอยู่ในใจว่า ตนเป็นนายของเด็กทุกคนในบ้าน แต่คุณหนูมิได้รับอนุญาตให้เรียกวาดคนใดว่า “ไอ้” หรือ “อี” ... ทั้งนี้เพราะคุณย่าเคยบอกเสมอว่า ไอ้ กับ อี เป็นคำไพร่ ผู้ดีเขาไม่กล่าว” (สามชาย หน้า ๑๓)

ในตอนเช้าวันแต่งงานของวาด เมื่อวาดได้เข้าไปทูลลาเสด็จฯ เสด็จฯ ได้ทรงมีรับสั่งกับวาดว่า

“เดินเข้าเข้ามาเถอะวาด อย่ากลานเลย เตี่ยวเครื่องแต่งตัวจะยับหมด “งามจับตาจริง” (ร่วมฉัตร เล่ม ๓ หน้า ๖๕๙)

ศัพท์ “จำนำ” ในสมัยนั้นไม่นิยมพูดกันตรงๆ หากจะใช้คำว่า “ไขว้ไขว” หรือ “แปลงไฟล” แทน ดังความตอนหนึ่งหลังจากที่วาดแต่งงานแล้ว วาดได้นำผ้ายกที่นิยมกันว่าเลิศคือ “ยกจ้าวทอ” อันเป็นของสิ่งพิเศษมาจากเมืองเหนือมาไหว้คุณหยด คุณหยดได้พูดกับวาดว่า

“จะให้ป้าเป็นสาวหรือยังเง ถึงจะให้นุ่งซิ่น ป้านะนุ่งโจงเสียเคยตัวแล้ว” แม่มกิ่นรีบบอกอย่างหน้าตาเฉยว่า “ไม่เป็นไรหรอกคะคุณป้า ให้ฉันยืมก็ได้” คุณหยดจึงค่อนข้างขบขันพร้อมกับกล่าวว่า “นี่ละเข้าตำราที่เหวหยิบยืม แปลงไฟลไปทุกสิ่ง” แม่มกิ่นทำตาโตร้องเสียงแหลมว่า “ต้ายคุณป้าเคยเห็นฉันไปไขว้ไขวอะไรคะ ?” (ร่วมฉัตร เล่ม ๓ หน้า ๖๕๖)

ศัพท์ “โตดรัม” ในระยะนั้นยังไม่มีใครรู้จัก มีแต่คำว่า “ซักรอก” ซึ่งเอามาจากไซน ที่ใช้รอกเวลาเหาะเช็ดเท่านั้น ดังความตอนหนึ่งที่พ่อนวมมาเยี่ยมวาดเมื่อรู้ว่าวาดไม่ค่อยสบาย วาดได้ถามพ่อนวมว่า

“อ้าว...พ่อนวม ไม่ไปทำงานเหอะ ?” พ่อนวมได้ตอบวาดว่า “วันนี้ซักรอก” (ร่วมฉัตร เล่ม ๓ หน้า ๗๔๗)

ในยุคคนนั้นมีคำหลายคำที่ต้องถูกตัดแปลงเรียกเสียใหม่ นับตั้งแต่ฟักทองซึ่งต้องเรียกว่า ฟักเหลือง ดอกชอนชู เรียกดอกชอนกลิ้ง ถังอกใช้คำว่า เพาะถั่วแทน (ร่วมฉัตร เล่ม ๒ หน้า ๔๔๑)

ในสมัยก่อนหนุ่มสาวที่ชอบพอกันมักถูกเรียกว่า “ซิ่น” หรือ “ซิ่นเซ้” จนกระทั่งยุคภาษา “ผ่าหรั่ง” แพร่หลายจึงกลายเป็น “แพร่่น” แล้วต่อมาจึงเรียก “คู่รัก” ดังความตอนหนึ่งที่พ่อนวมพูดกับแม่มกิ่นว่า

“ได้ข่าวว่าเตี่ยวนี้มีซิ่นเซ้แล้วหรือ ?” (ร่วมฉัตร เล่ม ๓ หน้า ๗๘๘)

ในปทานุกรมของชาววังนั้น คำว่า “เพื่อน” ไม่มีปรากฏถ้าจะมีก็ต้องบอกให้ชัดว่าเพื่อนอะไร เป็นต้นว่า เพื่อนเล่น เพื่อนคุย ถ้าบอกว่าใครเป็น “เพื่อน” กับใครๆ เป็น

เกิดเหตุ ฉะนั้นพลอยกับซ้อยจึงเป็น “คนรู้จักชอบพอกันมาแต่เด็ก ๆ” ไม่ยอมพูดว่าเป็นเพื่อนกันเป็นอันขาด สำหรับพลอยนั้น ถ้าใครมาทอตสะพานชวนเป็นเพื่อน พลอยก็วิ่งหนีทุกครั้งไป ส่วนซ้อยนั้นใครขึ้นมาทำนั้นเป็นเจ็บตัว เพราะซ้อยทำให้เจ็บๆ ไข้ถ้อยคำหยาบคายชนิดที่พลอยทงฟังไม่ไหว... (สี่แผ่นดิน เล่ม ๑ หน้า ๑๓๓)

ในร่มฉัตรก็ได้กล่าวถึงเรื่องนี้ไว้ในตอนหนึ่ง ความว่า

“พอมาถึงตีนบันได แม่กลิ่นก็ปล่อยแขนวาด แต่สมองของวาดในขณะนั้นค่อนข้างงุนงงเต็มที จึงยืนค้ำงทำอะไรไม่ถูก แม่กลิ่นจึงตะคอกเสียงแหวว่า

อย่ามาทำตัจจริตกลัวไปหน่อยเลย ฉันไม่พาหล่อนไปเล่นเพื่อนทรอกยะ

วาดมองคนพูดอย่างไม่เข้าใจ แม่กลิ่นเองก็มองท่าทางของวาดอยู่ชั่วครู่แล้วก็หัวเราะหึๆ

ไม่เข้าใจก็ดีแล้ว เรายังงี้... เราไปหาที่นั่งกินขนมกันให้หมดจานแล้วค่อยมาหยิบอะไรๆ ไปใหม่” (ร่มฉัตร เล่ม ๑ หน้า ๑๖๗)

◆ สำนวนไทย

สำนวนไทย คือ การพูดเป็นชั้นเชิงไม่ตรงไปตรงมา แต่มีความหมายในคำพูดนั้นๆ คนฟังอาจเข้าใจความหมายทันทีถ้าคำพูดนั้นใช้กันแพร่หลายทั่วไปจนอยู่ตัวแล้ว แต่ถ้าไม่แพร่หลายคนฟังก็ไม่อาจเข้าใจได้ทันที ต้องคิดจึงเข้าใจ หรือบางทีคิดแล้วเข้าใจเป็นอย่างอื่นก็ได้ หรือไม่เข้าใจเอาเลยก็ได้ (กาญจนาคพันธุ์, ๒๕๑๓ : ๑) ในวรรณคดีที่เลือกมาศึกษาทั้งสี่เรื่องได้ปลุกฝังเกี่ยวกับสำนวนไทยไว้ โดยเฉพาะร่มฉัตรกับพระอภัยมณีได้ยกเอาสำนวนไทยขึ้นมากล่าวมากกว่าสี่แผ่นดินและสามชาย

สำนวนไทยที่จะนำมากล่าวต่อไปนี้จะจำแนกตามมูลเหตุที่เกิดสำนวนนั้นๆ ซึ่งท่านกาญจนาคพันธุ์ (กาญจนาคพันธุ์, ๒๕๑๓ : ๒) ได้กล่าวถึงมูลเหตุที่มาของสำนวนต่างๆ ว่า เกิดจากระเบียบแบบแผนประเพณี เกิดจากธรรมชาติ เกิดจากการกระทำ เกิดจากตำนาน นิยาย นิทาน ตลอดจนพงศาวดารและประวัติศาสตร์ เกิดจากความประพฤติ เกิดจากอุบัติเหตุ เป็นต้น

๑) สำนวนไทยที่มีมูลเหตุเกิดจากระเบียบแบบแผนประเพณี

“คอยหยักๆ สักแต่ว่าคน” เป็นสำนวน หมายความว่า ไม่มีความคิด คือรูปร่างเหมือนคนไปกระนั้นเอง แต่ความคิดความรู้จักผิดชอบอย่างที่คนธรรมดาเขามีกันนั้นไม่มี

เป็นคนเสียเปล่า (ในอักษรไทย มีตัว ค หัก อ่านว่า ค คน สมัยก่อนใช้เขียนกัน แต่ปัจจุบันเลิกใช้) ส่วน “คอหยักๆ สักแต่ว่าคน” จึงมาพัวพันกับ ค หัก ซึ่งเป็น ค คน ด้วย) (กาญจนาคพันธุ์, ๒๕๑๓ : ๑๗๑)

ในร่มฉัตรได้กล่าวถึง ส่วน “คอหยักๆ สักแต่ว่าคน” ไว้ดังนี้

“... ถูพวกนี้เขาใส่ถั่วทอง เงินทองจะไต่อกไต่ยามขึ้นมากๆ แล้วก็เม็ดถั่วฝักยาว ชีวิตข้างหน้าจะได้เจริญยืดยาวต่อไป ... แต่ไม่ว่าจะใส่ถั่วหรือใส่อะไรลงไปสักเท่าไร บางทีมันก็ช่วยอะไรไม่ได้หรอก มันต้องแล้วแต่คนด้วย ถ้าคนทำไม่ดีแล้วไอ้ถั่วไ้งามันก็ช่วยอะไรเราไม่ได้ ที่ทำนี่ก็เพื่อแสดงให้เห็นว่า การเกิดเป็นคนนะมันยาก ยิ่งโตขึ้นเท่าไรมันก็ยิ่งยากมากขึ้นเท่านั้น เมื่อเกิดมายากโตขึ้นก็ยาก จึงต้องทำความดีเสียให้สมกับที่ได้เกิดมาเป็นคน อย่าให้ใครเขาตำหนิเราได้ว่า “คอหยักๆ สักแต่ว่าคน” ... วาดยังจำคำว่า คอหยักๆ สักแต่ว่าคน มาได้จนถึงยามมีอายุมากๆ และได้วิสาสะกับ “คน” มาหลายชั้นหลายวรรณะ หลายครั้งที่บางคนทำให้วาดนึกถึงคำพูดของคุณหยด ทำให้ปลงเสียได้ วาดจึงสามารถรักษาระดับของอารมณ์ให้คงเส้นคงวาอยู่ได้ เพราะวาดสามารถแยกได้เสียแล้วว่าใครบ้างที่เป็น “คน” โดยสมบูรณ์ หรือเป็นคนตามความหมายที่คุณหยดเคยเปรียบเทียบให้ฟังไว้” (ร่มฉัตร เล่ม ๑ หน้า ๑๐๙)

๒) ส่วนของไทย ที่มีมูลเหตุเกิดจากธรรมชาติ

“กินบนเรือนชื่บนหลังคา” ส่วนนี้ หมายถึง อាកารของแมวที่ไม่ดี กินแล้วไม่ชี้ตามธรรมดา กลับไปชื่บนหลังคา เราจึงนำเอามาเปรียบเทียบกับคนที่อาศัยคนอื่นอยู่ในบ้าน แล้วทำอะไรอย่างใดอย่างหนึ่งให้เกิดเรื่องไม่ดีขึ้นในบ้าน ทำให้เจ้าของบ้านต้องเดือดร้อนเสื่อมเสีย คือ เนรคุณเจ้าของบ้านเรียกเป็นส่วนว่า “กินบนเรือนชื่บนหลังคา” (กาญจนาคพันธุ์, ๒๕๑๓ : ๙๕)

ในร่มฉัตร ได้กล่าวถึงส่วนกินบนเรือนชื่บนหลังคาไว้ดังนี้คือ เมื่อคุณหลวงวิจิตรวรลักษณ์มาทาบถามขอบังเอิญ หลานสาวที่วาดเลี้ยงไว้ ทำให้คุณอุษาและอารีย์ลูกสาวของวาดไม่พอใจเป็นอย่างมาก คุณอุษาเป็นเด็อดเป็นแก่นแทนหลานสาวถึงกับลงมาต่อว่าวาดว่า

“แม้วาดต้องจัดการนะ อย่างนี้เลี้ยงไม่ได้ เขาเรียกกินบนเรือนชื่บนหลังคา สัญชาติชื่ข่าทำเทียมนาย” (ร่มฉัตร เล่ม ๔ หน้า ๑๐๗๙)

ชาติจะดีไม่ต้องทาสีก็แดง เป็นสำนวนมีความหมายดังนี้คือ ชาติเป็นชื่อของอย่างหนึ่งซึ่งมีสีแดงสด เอามาใช้เป็นสำนวน หมายถึง นิสัยสันดานคนถ้าดีแล้วก็ย่อมดีอยู่เสมอ ไม่ว่าจะอยู่ในสภาพแวดล้อมแบบใดเหมือนดังชาติดี ก็ย่อมมีสีแดงสด ไม่จำเป็นต้องไปทาสีให้ (กาญจนาคพันธุ์, ๒๕๑๓ : ๒๗๕)

ในร่มฉัตรได้กล่าวถึงสำนวน ชาติจะดีไม่ต้องทาสีก็แดงไว้ในตอนที่คุณอรรถปรารภกับวาดเรื่องอารีย์ว่า

“ยายอารีย์นี่เห็นจะเสียเด็กเพราะอา... แต่ถ้าใครขึ้นพูดอย่างนี้ให้เข้าหูคุณอุษา คุณอุษาจะเกรี้ยวกราดให้ว่า...จะเสียได้ยังไง เห็นฉันเป็นคนไม่มีสกุลรุนชาติอะไรจะได้เลี้ยงคนไม่เป็น... วาดจึงได้แต่ปลอบใจตัวเองและปลอบคุณอรรถไปพร้อมกันว่า ชาติจะดีไม่ต้องทาสีก็แดงล่ะ...” (ร่มฉัตร เล่ม ๔ หน้า ๙๑๙)

วันเห็นแก่หญ้า ชี้อเห็นแก่กิน เป็นสำนวนมีความหมายว่า โลกอาหาร หรือโลกที่จะได้อะไรๆ ต่างๆ ก็ได้อีก (กาญจนาคพันธุ์, ๒๕๑๓ : ๓๔๐)

ในร่มฉัตรได้กล่าวถึงสำนวนนี้ไว้ในตอนที่บ่าวคนหนึ่งคลานเอาน้ำมาตั้ง และแม่กลืนทักอย่างดีใจว่า

“เฮ้อ... ค่อยยังชั่ว ยังกับรู้ใจกัน... คุณท่านให้ยกมาเจ้าคะ... คุณท่านคนไหนคนถูกถามทำหน้าที่มึ่มๆ แล้วก็คลานกลับออกไป...คุณหยดคือนแม่กลืนวงใหญ่ หล่อนคงร้องโวยวายจนใครเขาได้ยินนะซี ทำเป็นวัวเห็นแก่หญ้า ชี้อเห็นแก่กินไปได้” (ร่มฉัตร เล่ม ๒ หน้า ๕๕๙)

วัวใครเข้าคอกใคร หรือวัวของผู้ใดย่อมเข้าคอกผู้นั้น เป็นสำนวนหมายความว่า ของใครก็ของใคร เรื่องของเขาก็ของเขา ของเราก็ของเรา เป็นคนละส่วนไม่เกี่ยวข้องกัน หมายความว่าไปในทางที่ว่า ใครทำอะไรว่าอย่างไร ก็เป็นเรื่องที่เขาต้องรับผิดชอบไปเอง (กาญจนาคพันธุ์, ๒๕๑๓ : ๒๓๙)

ในร่มฉัตร ได้กล่าวถึงสำนวนนี้ไว้ในตอนที่บรรยายถึงวาดว่า

“สูงกว่าอิทธิฤทธิ์ใดๆ ในโลกนี้ คือผลบุญผลกรรมของตัวนั่นเอง ดูกดิ่งคำสอนที่ว่า “วัวของผู้ใด ย่อมเข้าคอกผู้นั้น” วาดจึงฝากชีวิตทั้งหมดไว้กับ “บุญทำกรรมแต่ง” โดยไม่ปรารถนาจะดิ้นรนหลบหลีก หรือเป็นทุกข์ให้มากเกินกว่าเหตุ” (ร่มฉัตร เล่ม ๒ หน้า ๓๖๙)

“ดูวัวให้ดูหาง ดูนางให้ดูแม่” สำนวนนี้หมายความว่า วัวที่มีลักษณะดีนั้น ขนปลายหางจะเป็นพู่เหมือนรูปใบโพธิ์ (กาญจนาคพันธ์, ๒๕๑๓ : ๓๐๑) ส่วนผู้หญิงนั้น ถ้าอยากรู้ว่าเป็นอย่างไรก็ต้องดูแม่เป็นตัวอย่าง

ในพระอภัยมณีก็ได้กล่าวถึงสำนวนนี้ไว้ ในตอนที่พระอภัยมณีจะเสด็จไปทำศพท้าวสุทนต์ ได้ตรัสให้นางสุวรรณมาลีอยู่รักษาเมือง และดูแลพระธิดาทั้งสอง นางสุวรรณมาลีได้ทูลว่า เสด็จพี่ทรงทราบอยู่แล้วว่าน้องได้ยกให้หัสไชยตั้งแต่ครั้งกรุงลังกา ครั้งนั้นพ่อหัสไชยก็จงรักภักดีหนักหนาอยู่ ถ้าหาไม่แล้วที่ไหนพระพี่น้องสองธิดาจะรอดมาได้เพียงนี้ อื่นเจ้าเมืองการเวกก็ทรงทราบ น้องจึงไม่หวงห้าม ทั้งพ่อหัสไชยเล่า ดูท่วงทีก็ริยามารยาทก็สงบเสงี่ยมเจียมตัวกลัวอยู่ ทั้งลูกน้อยสร้อยสุวรรณจันทร์สุดาจะผ่าเหล่าไป เห็นจะไม่เป็นหрокเพคะ โบราณว่า

“จะดูวัวชั่วดีก็ดูหาง	จะดูนางดูแม่เหมือนแลเห็น
แม่ลูกห่างห่างต้นหล่นกระเด็น	ก็จะเป็นเช่นเหล่าตามเผ่าพันธุ์”

(พระอภัยมณี หน้า ๑๐๒๑)

“ทะเลกลางปล้อง” สำนวนนี้หมายความว่าเวลาที่ใครกำลังพูดเรื่องหนึ่งเรื่องใดกันอยู่ มีผู้นำเรื่องอื่นขึ้นมาพูดแทรกขึ้นมากลางเรื่อง การทำเช่นนี้ก็เหมือนไม้ไผ่ซึ่งจะทะเลกลางปล้องขึ้นมา

ในร่มฉัตรได้กล่าวถึงสำนวนนี้ไว้ ตอนที่คุณหยดได้พูดกับवादว่า

“... ของอย่างนี้มีนงงานของลูกผู้หญิง หัดๆ ทำๆ ไว้ละดี ค่าตัวเราจะได้สูงขึ้น เป็นผู้หญิงยิ่งเร็วไม่มีความรู้การบ้านการเรือนใครเขาจะมาสู้ขอ...”

“ฉันทนินตามเขาไปก็ได้ค่ะ” แม่กลิ่นสอดขึ้นมากลางคัน

“ดู... ผู้หลักผู้ใหญ่เขากำลังพูดจาสั่งสอน ทะเลกลางปล้องขึ้นมาเสียยังงั้นแหละ...” (ร่มฉัตร เล่ม ๑ หน้า ๒๒๙)

น้ำนิ่งไหลลึก หมายความว่า คนที่หิมๆ ไม่ค่อยพูดมักจะมีความคิดลึกซึ้งเปรียบได้กับน้ำที่ตื้นผิวข้างบนหนึ่ง แต่ลึกลงไปข้างใต้นั้นไหล นิ่งหนึ่งเหมือนผิวข้างบน (กาญจนาคพันธ์, ๒๕๑๓ : ๔๘๘)

ในร่มฉัตร ได้กล่าวถึงสำนวนนี้ไว้ในตอนหนึ่งว่า

“ตอนหลังๆ นี้เอง วาดเพิ่งเข้าใจลึกซึ้งถึงคำพังเพยที่ว่า “น้ำนิ่งไหลลึก” และ คนรุ่นก่อนก็มักจะบอกเล่ากันว่า คนหน้ายิ้มๆ นี้แหละ ระวังให้ดีเถอะ” (ร่วมฉัตร เล่ม ๔ หน้า ๙๕๙)

น้ำน้อยยอมแพ้ไฟ หมายความว่าอะไรที่น้อยยอมแพ้ที่มากกว่า เปรียบได้กับ น้ำน้อย ยอมดับไฟไม่ได้ (กาญจนาคพันธุ์, ๒๕๑๓ : ๔๘๙)

ในร่วมฉัตรได้กล่าวถึงสำนวนนี้ไว้ในตอนที่บรรยายถึงพ่อนวมว่า

“... ลักษณะของพ่อนวมนั้น แม้จะรักความสนุกสบายอย่างไรก็ตาม พ่อนวม ก็ไม่ยอมเปลี่ยนแปลงความคิดเห็นง่าย ๆ トラบกระทั่งพ่อนวมได้รู้แจ้งเห็นจริงกับคำว่า “น้ำน้อยยอมแพ้ไฟ” พ่อนวมจึงยอมรับความเห็นใหม่ๆ เข้ามา...” (ร่วมฉัตร เล่ม ๓ หน้า ๖๗๑)

น้ำขุ่นไว้ใน น้ำใสไว้นอก หมายความว่า มีความขุ่นเคืองโกรธแค้น ไม่พอใจ อะไรให้เก็บไว้ในใจหนึ่งๆ ส่วนภายนอกให้เห็นว่าดีด้วยเสมอ (กาญจนาคพันธุ์, ๒๕๑๓ : ๔๘๑)

ในร่วมฉัตร ได้กล่าวถึงสำนวนนี้ไว้ในตอนที่คุณหลวงวิจิตรวรลักษณ์มาหาวาด และได้ขอภัยถ้าทำให้วาดไม่พอใจเรื่องที่มาทาบทามขอบังเอิญซึ่งเป็นหลานสาวของวาด คุณหลวงได้กล่าวกับวาดว่า

“กระผมเองนับถือที่นี้ด้วยความจริงใจ และไม่เคยคิดว่าความเป็นมาอย่างไร ของคุณเอิญจะเป็นอุปสรรค... ด้วยคุณอุษาท่านแจ้งข้อขัดข้องไป สำหรับกระผมไม่เคยคิด อะไรจริงๆ กระผมชอบคุณเอิญไม่ใช่เพราะรูปร่างหน้าตา หากกระผมคิดว่าธยาศัยของเราต้องกัน คุณเอิญเป็นแม่เหยาแม่เรือนดี หน้าที่การงานอย่างกระผมต้องการคนออก แยกได้... วาดฟังบ้างไม่ฟังบ้าง เนื่องจากหัวใจของวาดซึ่งเคยสงบนิ่งเยือกเย็น บัดนี้ พล่านขึ้นมาทันทีเพราะรู้แน่แล้วว่ายายอารีย์และคุณอุษาทำอะไรลงไปบ้าง... วาดอยู่ สันทนากับคุณหลวงได้อย่างเป็นปรกติ ก็เพราะวาดคุ้นต่อการอบรมให้รู้จัก น้ำขุ่นไว้ใน น้ำใสไว้นอก แท้ๆ ต่อเมื่อผู้เป็นแขกลากลับ วาดจึงหันไปสั่งบ่าวคนหนึ่งทันควันว่า ไปเชิญคุณอารีย์ลงมาหาหน่อย...” (ร่วมฉัตร เล่ม ๔ หน้า ๑๐๙๕)

เต่าใหญ่ไขกอลบ เป็นสำนวนหมายความว่า ทำอะไรที่เป็นพิรุณแล้ว พยายาม กอลบเกลื่อนไม่ให้คนอื่นรู้ สำนวนนี้อาจเอามาเปรียบเทียบคือเต่าใหญ่ เช่น เต่าตนุที่อยู่ใน ทะเล เวลาจะไขก็กลานขึ้นมาที่หาดทรายคู้ยทรายให้เป็นหลุมแล้วไข ไขเสร็จแล้วมักเขย

ทรายกลบ ไข่แล้วเอาออกของมันฎุไถทราย ปราบให้เรียบเหมือนทรายเดิม เป็นการป้องกันไม่ให้ใครไปทำอันตรายไข่ของมัน คนทำอะไรเป็นพิธี แล้วทำกิริยาหรือพูดกลบเกลื่อนไม่ให้ใครรู้ จึงเรียกกว่า “เต่าใหญ่ไข่กลบ” (กาญจนาคพันธุ์, ๒๕๑๓ : ๓๖๑)

ในพระอภัยมณีได้กล่าวถึงสำนวนนี้ไว้ในสารซึ่งพระอภัยมณีตอบสารของนางสุวรรณมาลีมาว่า นางสุวรรณมาลีเองก็มีคาวจะเปรียบก็เหมือนเต่าใหญ่ไข่กลบ คือปิดบังความไม่ดีของตัวเองไว้แล้วไปว่าแต่นางลเวงวันพา ดังความว่า

“พนักงานอ่านเนื้อความออกตามเรื่อง	พระมิ่งเมืองจอมลังกามหาสวรรค์
ด้วยทราบความตามคำที่สำคัญ	นางสุวรรณมาลีซึ่งมีคาว
เหมือนเต่าใหญ่ไข่ปิดให้มืดหลุม	จะคู้ขุมขุดรี้ออกอ้อจาว
ยังมีหน้าซำแล่นข้ามแดนดาว	มาว่ากล่าวนางลเวงไม่เกรงกลัว”

(พระอภัยมณี หน้า ๗๓๑)

ในร่มฉัตรได้กล่าวถึงสำนวนเต่าใหญ่ไข่กลบไว้ในตอนที่ว่า

“จากนั้นไม่เท่าไร वादก็ได้รู้จักภัยแห่งสงครามเรียกร่องดินแดนดินที่คุณอรรถวิจารณ์สั้นๆ ว่า เขาเรียกวิธี “เต่าใหญ่ไข่กลบ” ไงแม่वाद ข้างในมันยุ่งนัก ก็เลยมหาเรื่องข้างนอกมาพัวพันให้ลืมนเสีย”

๓) สำนวนไทยที่มีมูลเหตุเกิดจากการกระทำ

กรวดน้ำคว่ำขัน เป็นสำนวนหมายความว่า ตัดขาดไม่คบหาสมาคม (กาญจนาคพันธุ์, ๒๕๑๓ : ๑๐๔)

ในพระอภัยมณีได้กล่าวถึงสำนวนนี้ไว้ในสารซึ่งพระอภัยมณีตอบสารของนางสุวรรณมาลี เป็นความซึ่งต่อจากเต่าใหญ่ไข่กลบ ดังความว่า

“เหมือนเต่าใหญ่ไข่ปิดให้มืดหลุม	จะคู้ขุมขุดรี้ออกอ้อจาว
ยังมีหน้าซำแล่นข้ามแดนดาว	มาว่ากล่าวนางลเวงไม่เกรงกลัว
จะกรวดน้ำคว่ำขันไม่พลันคบ	มิขอพบขอเห็นไม่เป็นผ้า
มีลูกเต่าเฒ่าแก่ก็แต่ตัว	ใจยังมัวเหมือนหนึ่งว่าสิบห้าปี”

(พระอภัยมณี หน้า ๗๓๑)

คนล้มอย่าข้าม สำนวนนี้มีความหมายว่า คนที่ต้องตกต่ำชวดเซยากจนหรือหมดอำนาจเนื่องจากชีวิตผันแปรเปลี่ยนแปลงไป ไม่ควรจะลบหลู่ดูถูก เพราะอาจจะกลับเฟื่องฟูขึ้นอีกได้ (กาญจนาคพันธุ์, ๒๕๑๓ : ๑๘๓)

ในร่มฉัตรได้กล่าวถึงสำนวนนี้ไว้ในตอนที่คุณหยดได้ถามพ่อนวมว่า

“ได้เป็นขุนเป็นหลวงกะเขามั่งหรือยัง ? พ่อนวมทำอายและได้ตอบว่า โช้... คุณป้า ฝ่ายแม่กลืนมองพ่อนวมอย่างสังเวชพร้อมทั้งกล่าวว่า ตำแหน่งขุนพิเรนทร์กับหลวงเยพจะมีว่างอยู่บ้างหรือ... คุณหยดได้กล่าวท้วงแม่กลืนว่า... แม่กลืนโบราณเขาว่าไม่ล้มอย่าข้าม คนล้มอย่าข้ามนะจ๊ะ” (ร่มฉัตร เล่ม ๒ หน้า ๕๔๔)

เตี้ยอ้อมค้อม เป็นสำนวน หมายความว่า ทำงานหรือประกอบกิจการ หรือทำอะไรที่ต้องเป็นภาระมากมายใหญ่โตเกินกำลังหรือความสามารถของคนที่จะปฏิบัติหรือประคองให้ตลอดไปได้เปรียบได้กับคนที่เตี้ยอยู่แล้วยังไปอ้อมคนค้อมคือคนเตี้ยเข้าอีก ก็ยอมจะพากันไปไม่ไหว “เตี้ย” หมายถึงฐานะการเงิน หรืออะไรก็ได้ เช่นคนมีรายได้น้อยแล้วมีเมียหลายคนที่ต้องเลี้ยงดูอย่างนี้เรียกว่า เตี้ยอ้อมค้อม (กาญจนาคพันธุ์, ๒๕๑๓ : ๔๒๐)

ในสี่แผ่นดิน ได้กล่าวถึงสำนวนเตี้ยอ้อมค้อมไว้ในตอนที่แม่แหม่ม แม่ของพลอยคุยกับคุณสาย ความว่า

“คิดๆ ดูก็น่าสงสารนะคะคุณ คุณสายหยุดเธอรู้�ใหญ่กว่าอิฉัน จำได้เห็นเธอในวัง เธอเป็นสาวแล้ว ดิฉันออกไปอยู่บ้านเจ้าคุณ ก็ไม่ได้ข่าวเพราะเจ้าคุณนั้นก็กฟากชะโน้นบ้านบน คุณสายหยุดเธอบ้านล่าง ไม่ค่อยจะได้ติดต่อกัน แต่ถึงอย่างนั้นก็เถอะ คนเรามีบุญวาสนาเป็นใหญ่เป็นโตสุขสบาย พอดกอับลงก็ให้อดสงสารไม่ได้... ฉันก็นึกสงสารเหมือนกันแม่แหม่ม แต่มานี้ก็ดูตัวเราทุกวันนี้ก็ช่วยอะไรเขาไม่ได้ เตี้ยแล้วจะไปอ้อมค้อม...” (สี่แผ่นดิน เล่ม ๑ หน้า ๓๗)

ตึงให้หลังหัก เป็นสำนวนหมายความว่า ทำอะไรไม่เด็ดขาดจริงจังลงไปแล้ว ย่อมจะมีผลร้ายแก่ตนได้ในภายหลัง สำนวนนี้มาจากข้อถือในเรื่องงู คือเราเชื่อกันว่างูนั้นมีความพยายามถ้าทำเช่นดีเพียงแต่เจ็บตัว ไม่ถึงตาย งูนั้นจะกลับมาทำร้ายเอาได้ (กาญจนาคพันธุ์, ๒๕๑๓ : ๓๔๑)

ในพระอภัยมณี ได้กล่าวถึงสำนวนตึงให้หลังหักไว้ในตอนที่อุศเรนตีเมืองผลึก คือเมื่อนางวาลีทราบว่พระอภัยมณีจะส่งอุศเรนกลับลังกา นางก็มาคิดว่าพระอภัยมณีใจดี

จนเกินไป ถ้านางจะเข้าไปวังวอนกราบทูลก็เห็นจะไม่ยอมฟังเสียงใคร เพราะถือว่าอุศเรน มีพระคุณอยู่มาก แต่ถ้าปล่อยไว้สงครามก็จะติดพันอยู่ไม่รู้สิ้นจำจะต้องตัดต้นไฟแต่หัวลมไว้ก่อน ต้องตามตำราว่า

“ประเวณีตั้งให้หลังหัก	มันก็มักทำร้ายเมื่อภายหลัง
จรเข้ใหญ่ไปถึงน้ำมีกำลัง	เหมือนเสือขังเข้าถึงดงก็คงร้าย
อันแม่ทัพจับได้แล้วไม่ฆ่า	ไปข้างหน้าศึกจะใหญ่ขึ้นใจหาย
ต้องตำหรับจับให้มันคันให้ตาย	จะทำภายหลังยากลำบากครั้น”

(พระอภัยมณี หน้า ๔๐๔)

ทองรู้กระบือ เป็นสำนวนหมายถึง ลักษณะที่ไม่คู่ควรกันเช่น คนมีฐานะหรือยศศักดิ์สูงปะทะกับคนชั้นต่ำ หรือคนดีมีวามสุขกับคนเลว เหล่านี้เรียกว่าเอาทองไปรู้กับกระบือ สำนวนนี้จะใช้พูดในทางไว้ตัวก็ได้ คือทั้งสองฝ่ายมีฐานะหรืออะไรๆ เท่ากัน แต่ฝ่ายหนึ่งยกตัวหรือถือตัวว่าดีกว่าอีกฝ่ายหนึ่ง ก็พูดว่า เอาทองไปรู้กระบือได้ (กาญจนาคพันธุ์, ๒๕๑๓ : ๔๖๖)

ในพระอภัยมณีได้กล่าวถึงสำนวนทองรู้กระบือไว้ในตอนที่สุดสาครทูลทัดทานนางสุวรรณมาลี ไม่ให้ไปวิวาทกับนางลเวงว่าไม่คู่ควรกัน เหมือนเอาทองไปรู้กระบือ ดังความว่า

“ฝ่ายพระหน่อปพิตรอดิศร	สุดสาครขัตติยาอัชฌาไสย
ทูลทัดทานมารดาด้วยอาลัย	พระอย่าไปปนกับกาที่สาธารณ์
เหมือนทองคำชมพู่รู้กระบือ	จะลือเลื่องชั่วกัลปาวสาน”

(พระอภัยมณี หน้า ๗๓๒)

ในร่มฉัตรได้กล่าวถึงสำนวนทองรู้กระบือ ไว้ในตอนที่ยังเอิญพูดกับอารีย์ ลูกสาวของวาดว่า ไม่ควรมาหาเรื่องกับบังเอิญ ดังความว่า

“คุณเป็นลูกผู้ดี เขาเรียกว่าอย่าเอาทองมารู้กระบือไม่งั้นคุณจะลำบาก”
(ร่มฉัตร เล่ม ๔ หน้า ๙๒๕)

กับอีกตอนหนึ่งเมื่อคุณอุษาพูดกับอารีย์ว่า

“คราวหน้าคราวหลังจะได้จำไว้ อาบอกไม่รู้กี่ครั้งก็หนแล้วว่าไม่ให้ลงไปเล่นข้างล่าง เอาทองไปรู้กระเบื้องมันก็เปลืองตัวอย่างนี้!” (ร่มฉัตร เล่ม ๔ หน้า ๙๓๔)

๔) สำนวนไทยที่มีมูลเหตุเกิดจากตำนาน นิยาย นิทาน ตลอดจนพงศาวดารและประวัติศาสตร์

กระต่ายหมายจันทร์ เป็นสำนวนหมายถึง ชายหมายหญิงที่สูงศักดิ์ การเปรียบชายต่ำศักดิ์เป็นกระต่าย หญิงสูงศักดิ์เป็นดวงจันทร์ จะเริ่มมีมาแต่เมื่อไรไม่ทราบ เฉพาะไทยเรามีมาแต่สมัยกรุงศรีอยุธยา เมื่อพูดถึงชายที่หมายหญิงสูงศักดิ์ก็นิยมเอากระต่ายกับดวงจันทร์มาเปรียบเป็นที่รู้จักกันดีมาแต่โบราณกาล และนิยมเปรียบกันมาจนปัจจุบัน (กาญจนาคพันธุ์, ๒๕๑๓ : ๗๑)

ในพระอภัยมณี ได้กล่าวถึงสำนวนกระต่ายหมายจันทร์ไว้ในตอนที่ศรีสุวรรณพบนางเกษรา ก็ได้รำพึงรำพันว่า

“ศรีสุวรรณรันทตถอนใจใหญ่	แต่เกรงใจเจ้าพราหมณ์สามสหาย
จึงว่าน้องตรงความตามนิยาย	เห็นจะเป็นเช่นกระต่ายที่หมายจันทร์
เมื่อตัวดำน้ำใจจะใฝ่สูง	เหมือนนกยูงมุ่งเมฆเมืองสวรรค์
ต้องซุบผอมกรอมใจด้วยไกลกัน	ด้วยหมายมันมุ่งมิตรให้ผิดทาง
เรายากจนคนจรเที่ยวร่อนเร่	นึกเสหน์นางกษัตริย์เห็นขัดขวาง
ฉวยว่าวุ่นขุนเคืองด้วยเรื่องนาง	จะต้องร้างนคราเข้าป่าไป”

(พระอภัยมณี หน้า ๔๔)

เงื่อง่าราคาแพง เป็นสำนวนเก่าสำนวนหนึ่ง ในกฎหมายลักษณะวิวาท ครั้งกรุงศรีอยุธยามีมาตราหนึ่งกล่าวว่า “...ถ้าเงื่อตเงื่อจะชก จะตี จะถอง จะถีบ จะฟัน จะแทงทำนไช้ให้ไหมกึ่งชกตีฟันแทงถูก” ตามกฎหมายนี้แปลว่า เงื่อจะทำเท่านั้นก็ถูกปรับไหม ครั้งหนึ่งของการกระทำลงไปจริงๆ โบราณเขาจึงพูดกันเป็นสำนวนว่า “เงื่อง่าราคาแพง” เท่ากับว่า เมื่อจะทำก็ทำลงไปเลยดีกว่า จะมัวเงื่ออยู่ ถูกปรับเปลา่ๆ ไม่ได้อะไรขึ้นมาเลย (กาญจนาคพันธุ์, ๒๕๑๓ : ๒๔๑)

ในร่มฉัตรได้กล่าวถึง สำนวนเงื่อง่าราคาแพงไว้ในตอนที่บรรยายถึงคุณอุษากับอารีย์ ดังความตอนหนึ่ง ซึ่งคุณอุษาพูดถึงอารีย์หลานสาวว่า

“ดี้อเหลือกำลังถ้าเขาไม่ยากทำอะไรอย่างว่าแต่พูดเลยต่อให้ตีจนตายก็ไม่ทำ”

อย่างไรว่าแต่ “ตีจนตาย” ดังปากว่าเลย แม้แต่แปะเดียวคุณนุชาก็ไม่เคยทำ นอกจากมีไม้เรียวเล็ก ๆ พันผ้าขาวแบบสมัยवादที่มีไว้ “ถวายเป็น” เจ้านายเล็ก ๆ วางอยู่ใกล้ ๆ ตัวให้คุณนุชายกขยับประกอบคำพูดพลาง “เรื่องาราคาแพง” อยู่เท่านั้นเอง (ร่วมฉัตร เล่ม ๔ หน้า ๙๑๙)

ปีมะโว้ เป็นสำนวนหมายความว่าเป็นเวลานานนักหนามาแล้ว คำ “มะโว้” มุ่งถึงเมืองละโว้คือเมืองลพบุรี ซึ่งเป็นเมืองโบราณเก่าแก่ ปีกของไทยมีคำ “มะ” นำหน้าอยู่ ๔ ปี คือ มะโรง มะเส็ง มะเมีย มะแม เมื่อต้องการจะพูดว่านานนักหนานหลายปีมาแล้ว ตั้งแต่สมัยเมืองละโว้จึงเอาคำ “มะ” มาใช้แทน “ละ” พูดเป็น “ปีมะโว้” (กาญจนาคพันธุ์, ๒๕๑๓ : ๒๖๒)

ในร่วมฉัตรได้นำสำนวนปีมะโว้มาใช้ในตอนแม่ของแม่กลิ่น พูดกับแม่กลิ่นว่า

“ดูเอาเถอะ กำแพงเขาสองชั้นแปดชั้น ไม่รู้พี่เหมกับแม่เวก เข้ามาลักของได้
ยังไง

หยุดพูดเรื่องนั้นที่เถอะนำแม่ เรื่องตั้งปีมะโว้แล้ว แม่กลิ่นเอ็ดเบา ๆ มันไม่ได้ อยู่ที่กำแพงหรือ มันอยู่ที่คนต่างหาก ถ้าอยากได้ของเขาละก็ ให้กำแพงก็ชั้น ๆ ก็ปีนเข้าไปลักเอาจนได้” (ร่วมฉัตร เล่ม ๒ หน้า ๓๐๕)

๕) สำนวนไทยที่มีมูลเหตุเกิดจากความประพฤติ

เข้าหม้อ เป็นสำนวนมีความหมายว่า “ลืมน” ใครจำวิชาความรู้ที่ได้เล่าเรียนมาไม่ได้ ก็พูดกันเป็นสำนวนว่าเข้าหม้อหมดแล้ว (กาญจนาคพันธุ์, ๒๕๑๓ : ๑๔๔)

ในร่วมฉัตร ได้กล่าวถึงสำนวนนี้ไว้ ในตอนที่เสด็จฯ ทรงมีรับสั่งถามว่าเคยร่ำเรียนเขียนอ่านบ้างหรือเปล่า...

วาดเคยรู้หนังสือเพียงแค่ว่าที่เห็นพ่อนมขึ้นมาเรียนกับพ่อ แต่ความรู้เหล่านั้น มิได้เป็นโล้เป็นพายนัก เสด็จฯ จึงรับสั่งตัดสินว่า

“เอาจริง ๆ วันไหนข้าว่าจะสอนให้ ถ้าไม่วางให้ป่าแกสอนต่อ วันนี้ดู ๆ นั่งกลิ้งมันไปก่อน ไม่ได้ไล่เรียงกันหลายวัน น่ากลัวเข้าหม้อกันหมดแล้ว...” (ร่วมฉัตร เล่ม ๑ หน้า ๒๖๖)

ปากเป็นชกยนต์ เป็นสำนวนหมายความว่า ต้องพูดว่ากล่าวสั่งสอนไม่รู้จักหยุด (กาญจนาคพันธ์, ๒๕๑๓ : ๕๗๑)

ในร่มฉัตรได้กล่าวถึงสำนวน ปากเป็นชกยนต์ ไว้ในตอนที่ยบรรยายถึงคุณหยดว่า

“คุณหยดเป็นคนขยันชนิดที่ไม่ยอมให้ว่างมือ นับแต่ลืมตาตื่นขึ้นจนเข้านอน คุณหยดจะต้องมีงานอยู่ในมือตลอดเวลา ปากก็จะพูดบงการจ้อยๆ อย่างที่พ่อเคยว่า ปากเป็นชกยนต์ !” (ร่มฉัตร เล่ม ๑ หน้า ๙๔)

กับอีกตอนหนึ่ง เมื่อเสด็จมีรับสั่งกับวาดว่า

“เออละ... เมื่อนางวังมันส่งตัวแทนเข้ามา ข้าก็จะเลี้ยงดูมันให้ดี อยู่ในนี้อย่าเกียจคร้าน ขยันหมั่นเพียรขึ้นมาบ่อยๆ อย่าหลบหน้าเหมือนคนอื่น มีอะไรจะได้ตักเตือนสั่งสอน

เสียงแมงกลืนทำจมูกพืดฟาดอยู่ข้างหลัง พระสุรเสียงที่รับสั่งจึงเปลี่ยนไป

นางกลืน เกิดมาทำบ่อน้ำตาตื่นตรงนี้ทำไม

มันตื่นตันมังคะ

“ชะ... ตื่นตันที่ข้าสอนนะเวอะ ใ้้น้ำตาเท่านั้นนะเก็บเสียที อยู่ด้วยกันมาก็ปีไม่เคยเห็นตื่นตัน คำว่าที่ไรหน้าทะเล้นกับข้าทุกที

ตื่นตันแม่วาดเขาตาหากมังคะ

แมงกลืนเถียงค่อยๆ พลังขยับขาหลบคุณหยดที่เอื้อมมาจะหยิก

หนอย...นี่ว่าตื่นตันข้า จันแบบเดียวกับนังป่า ใครพูดนิดพูดหนอยละน้ำตาเล็ด ทีข้าปากเป็นชกยนต์ จะหาคนตื่นให้สัคนิดก็ไม่มี” (ร่มฉัตร เล่ม ๑ หน้า ๒๔๓)

เถียงคำไม่ตกปาก เป็นสำนวนหมายความว่าโต้เถียงไม่หยุดปาก คือฝ่ายหนึ่งพูด อีกฝ่ายหนึ่งก็ตอบ คอยโต้กันไปมาไม่ปล่อยให้คำพูดตกถึงปากคือพินได้ ทำนองเดียวกับตะตะกร้อโต้กันไม่ให้ตะกร้อตกถึงดินได้ฉะนั้น (กาญจนาคพันธ์, ๒๕๑๓ : ๔๓๕)

สำนวนเถียงคำไม่ตกปากในร่มฉัตรได้กล่าวไว้ในตอนที่แมงกลืนเถียงกับคุณหยด ความว่า

“ใครว่าฉันนั่งวงคะ ปากก็เอียงไปมือก็หยิบมาตัวเตี้ยพร้อมด้วยถ้วยเล็กใส่ไม้กัลต้อออกมาจากใต้ตู้ ตรงหน้าคุณหยดมีใบตองอยู่ม้วนหนึ่ง คุณหยดกำลังใช้เศษผ้าชุบน้ำค่อยๆ เช็ดจนสะอาด วาดจึงขยับเข้าไปใกล้

ฉันเช็ดให้ก็ได้ค่ะ

เออ... ดีลูก อยู่ที่ไหนไม่ดูตายงานเจ้านายก็ทรงพระเมตตา อย่าเอาอย่างแม่มกิ่นเขาเลย กิน นอน เทียว หมดเวลา จนจะกลายเป็นตัวกินนรออยู่แล้ว ได้เวลาก็ใส่ปีกบินพยับๆ ไปทั่วเขาไกรลาส

ถ้าฉันบินได้จริงๆ ละก็ ฉันไปอยู่หิมพานต์ดีแล้วค่ะ ไม่มานั่งอยู่นี่หรอก

แม่มกิ่นเกล้าไม้กัลต้อตัวใหญ่ลบเหลี่ยมให้กลมก่อนที่จะตัดหัวท้ายจนแหลมเหลืออันเล็กนิดเดียว แต่ยังไม่วายถูกคุณหยดเอ็ดว่า

ให้มันเล็กๆ หน่อยซิจ๊ะ ทำยังกับท่อนซุง

อ้าว... ถ้ามันเล็กมากจนอ่อนไป คุณป้าอย่ามาว่าฉันนะคะ

นี่ละ เขาเรียกว่าเอียงคำไม่ตกฟาก...” (ร่วมฉัตร เล่ม ๑ หน้า ๒๒๘)

๖) สำนวนไทยที่มีมูลเหตุเกิดจากอุบัติเหตุ

ตกน้ำไม่ไหลตกไฟไม่ไหม้ เป็นสำนวนหมายความว่า คงอยู่เสมอไม่เป็นอันตราย สำนวนนี้แสดงถึงความมั่นคงยั่งยืนเกี่ยวกับฤทธิ์เดช อำนาจ วิชา บัญญา คุณสมบัติ ความดีของสิ่งของ หรือบุคคล ซึ่งทำอย่างไรหรือถึงจะตกต่ำเปลี้ยงพล้ำลงอย่างไรก็ผ่านพ้นรอดไปได้ ไม่เป็นอันตราย (กาญจนาศพนันท์, ๒๕๑๓ : ๓๘๖)

ในร่วมฉัตร ได้กล่าวถึงสำนวน ตกน้ำไม่ไหลตกไฟไม่ไหม้ ไว้ในตอนที่ยังเอิญพูดกับวาดว่า

“... เอิญคิดว่าสิ่งใดที่เป็นความดี และใครที่สอนให้เราทำความดี เรายึดมันได้ทั้งนั้น คุณอาที่เคยสอนว่า คนดีตกน้ำไม่ไหล ตกไฟไม่ไหม้ แล้วจะกลัวอะไรอีก...” (ร่วมฉัตร เล่ม ๔ หน้า ๑๐๘๘)

จ. ธรรมเนียมประเพณีอื่น ๆ ซึ่งไม่จัดอยู่ในหมวดหมู่ที่ได้กล่าวมาแล้วข้างต้น ได้แก่

◆ คนไทยมีธรรมเนียมประเพณีที่ก่อนนอนจะสวดมนต์

ในสามชายได้ปลุกฝังเรื่องนี้ไว้ ตอนที่กล่าวถึงรัตนว่า

“...เด็กชายรัตนเข้ามุ้งแล้วก็ทำกิจวัตรที่ท่านพระครูสังฆ์ผู้เป็นอาจารย์สอนไว้ตามเคย คือ สวดมนต์อย่างยืดยาว โดยไม่เข้าใจความหมายแม้แต่สักคำ จบแล้วจึงนอน...” (สามชาย หน้า ๒๕)

◆ คนไทยมีธรรมเนียมประเพณีที่เวลามีทุกข์ร้อนหรืออยู่ในอันตรายก็จะสวดมนต์ภาวนาหรือหันเข้าหาพระธรรม

ในพระอภัยมณีได้ปลุกฝังเรื่องนี้ไว้ ในตอนที่ทำวอุเทนมาขอพระธิดาเกษราเมื่อพระธิดาเกษราไม่ตกลงปลงใจด้วย จึงได้ยกทัพมา พระมารดาเป็นห่วงพระธิดา จึงมีรับสั่งให้พระธิดาอยู่แต่ในปราสาท อย่าออกไปไหน และจงหมั่นสวดมนต์ภาวนาให้พ้นภัยจากพวกคนพาล ดังความว่า

“พระมารดาสอนธิดาว่าเจ้าแม่	จงอยู่แต่ปราสาทปราอย่าไปไหน
หมั่นสวดมนต์บ่นภาวนาไป	ให้พ้นภัยพวกพาลชาตจักรวรรจ์”

(พระอภัยมณี หน้า ๗๔)

กับอีกตอนหนึ่งเมื่อเรือที่พระอภัยมณีโดยสารไปเกิดแตก พระอภัยมณีได้กระดานบานประตู่เรือ เกาะไปภาวนาไป ดังความว่า

“ยุดหางเสือเรือเอียงเพียงจะคว่ำ	พอคลื่นซำซัดกระแทกก็แตกผาง
คนกระจัดพลัดพรายบ้างวาวว้าง	เสียงสุรางค์ร้องอึงคณิ่งไป
พวกผู้ชายว่ายวนปนผู้หญิง	เที่ยวเกลือกกลิ้งกลางคลื่นสิ้นไถล
บ้างดำผุดผูดจะกลับกับรรไลย	ฝูงปลาใหญ่ได้กลืนขึ้นกินคน
บ้างคาบคว่ำขาแข้งแยงขยอก	ดุกลับกลอกกลิ้งเกลือกอยู่เสือกสน
จนากฉลามตามไล่กินไพร่พล	อลวนวายสล้างกลางคงคา
อันองค์ท้าวเจ้ามิ่งเมืองผลึก	พอดกลีกลมจับดับสังขาร์

ชีวิตมันต่อเนื่องมาตลอด ไม่มีอะไรมาแบ่งแยกเท่ากับใหม่ให้เด็ดขาดออกไป เมื่อมันแบ่งออกจากกันไม่ได้ ผมก็เริ่มไม่ถูก ผมคิดมานานแล้วคิดมาตั้งแต่อยู่เกาะ แต่ผมก็คิดไม่ค่อยออกเลย เพิ่งมาเห็นทางแจ่มแจ้งเมื่อคืนนี้ ผมรู้ วิธีที่จะทิ้งเบื้องหลังให้หมดสิ้น และเริ่มชีวิตใหม่ได้แล้ว ... ผมขออนุญาตคุณแม่ ขอบวชสักพักหนึ่ง... ผมอยากทิ้งโลกเสียสักพักหนึ่งก่อนแล้ว เพื่อเริ่มชีวิตใหม่... และผมอยากบวชให้อึดด้วย..." (สี่แผ่นดิน เล่ม ๒ หน้า ๙๒๙)

ในร่มฉัตรก็ได้ปลุกฝังธรรมเนียมประเพณีของคนไทยที่เวลามีทุกข์ร้อนก็จะหันเข้าหาพระธรรม ดังในตอนหนึ่งที่บรรยายถึงวาทว่า

“ตอนนี้วาทอยากจะไปที่ไหนๆ ก่อนก็ได้ ยกเว้นบ้าน... บ้านซึ่งวาทแม้จะทุกข์ร้อนเท่าใด ก็เคยนึกเสมอว่าเป็นแหล่งอบอุ่นแหล่งสุดท้าย เพราะทั้งลูกพี่รวมกันอยู่ที่นั่น ทว่าบัดนี้...อะไรๆ ที่วาทรักดูจะกระจัดพลัดพรากไปจนสิ้น

กรรมเป็นเครื่องอุปถัมภ์ กรรมเป็นเครื่องชักนำไป และกรรมเป็นที่สิ้นสุด...

ความทุกข์ร้อนมักจะทำให้ผู้ที่มีทุกข์ เข้าใจหลักธรรมได้แจ่มแจ้งกว่ายามสุข บัดนี้พุทธวจนะใดที่วาทเคยลืมนั่น วาทได้พยายามหวนคืนขึ้นมาสอนใจตนเองให้รู้จักอดทนต่อความทุกข์อันรุมเร้าทั้งนั้น" (ร่มฉัตร เล่ม ๔ หน้า ๑๑๔๐)

◆ คนไทยมีธรรมเนียมประเพณีอย่างหนึ่งซึ่งเป็นมารยาทสังคมคือจะไม่บ้วนน้ำลายในที่สาธารณะ ในร่มฉัตรได้ปลุกฝังเรื่องนี้ไว้ตอนที่วาทนั่งรถไปกับคุณอรุณ และเกิดอาการแพ้ท้อง รู้สึกน้ำลายสอออกมาเต็มปาก จนอยากจะบ้วนทิ้งเป็นกำลัง แต่เพราะคำสั่งสอนที่ว่า

“ลูกผู้มีตระกูลนะ เขาไม่เดินบ้วนน้ำลายปรี๊ดๆ ตามถนนหรือถนนจะหล่น..." (ร่มฉัตร เล่ม ๓ หน้า ๗๓๒)

◆ คนไทยมีธรรมเนียมประเพณีที่ว่าถ้าเป็นพี่สะใภ้ถึงจะอายุน้อยกว่าน้องๆ สามปี แต่น้องๆ สามปีก็ต้องให้ความเคารพต้องไหว้ดังในพระอภัยมณี ตอนที่ศรีสุวรรณพบนางสุวรรณมาลี ได้ทรงรำพึงว่า

“พระยัมพลางทางเพลนเห็นเมินพักตร์
 ชำเลืองลักแลชะม้ายดูสายสมร
 ทั้งคมขำสำอางอย่างกนิษฐ
 เสี่ยงมงอนงามพร้อมไม่ผอมพี
 ดูเหมือนสาวราวสักยี่สิบถ้วน
 ทั้งน้ำนวลผิวผ่องเป็นสองศรี

แต่ลูกยาอายุได้แปดปี
 ราวจนจิตพิศดูเป็นครู่พัก
 ถึงอ่อนแก่แต่เป็นที่ผีสะใภ้
 (พระอภัยมณี หน้า ๒๔๒)

นางจะมีลูกเต้าแต่เท่าไร
 แล้วกลับหักหวนห้ามความสงสัย
 เราเป็นน้องต้องไหว้เป็นโรมี"

ในร่มฉัตรก็ได้กล่าวถึงเรื่องนี้ไว้เช่นเดียวกัน ดังตอนที่วาดจะแต่งงานกับ
 คุณอรุณ เสด็จฯ ได้ทรงมีรับสั่งความว่า

“ตระกูลทางนี้เขาไม่เลว ยศศักดิ์อิศรฐานเขาพร้อม จะมีตำหนิตติเตียนก็ตอน
 เคยชอบพอกับอ๊อหม่อมจนอ้อฉาว แต่ผู้ชายทุกคนก็ยังงี้ จะหาใครที่ไม่มีตัวงมีแมงเลย
 มันยาก แล้วก็ไม่ได้อยู่กับด้วยกัน หรือมีลูกมีเต้าให้รำคาญใจ ทางเจ้าคุณนะเป็นคนดี
 ตัวคุณหญิงเอื้อนก็ไม่ถึงกับจุกจิกจนทำให้คนเป็นลูกสะใภ้เดือดร้อน จะมีก็แต่อุษาที่ฤทธิ์
 เดชะเดชาอนุภาพมากไม่หยอก แต่เมื่ออยู่ในฐานะน้องผัวเสียก็หมดเรื่อง เพราะเราไปดำรง
 ตำแหน่งชั่วดีก็เป็นพี่ศรีสะใภ้เขาเป็นน้องต้องไหว้ทำไม่มี...” (ร่มฉัตร เล่ม ๒ หน้า ๕๙๖)

◆ คนไทยในสังคมประเพณีมีธรรมเนียมประเพณีอย่างหนึ่งคือ ถ้าไม่
 สามารถชำระดอกเบี้ยเป็นทรัพย์สินแล้ว ก็มักจะนำลูกหลานไปให้เจ้าหนี้ใช้แรงงาน
 ซึ่งเรียกว่า “ขั้ดดอก” ได้ด้วย

ในร่มฉัตรได้กล่าวถึงเรื่องนี้ไว้ในตอนที่นั่งเปี่ยกเข้ามาหาวาดในวัง ดังความว่า

“...ตกสายนั่งเปี่ยกเข้ามาหาถึงข้างใน สีหน้ามีร่องรอยว่าแบกทุกข์มาไม่น้อย
 เมื่อวาดถามว่า มีเรื่องอะไรหรือ

นั่งเปี่ยกก็ก้มหน้าอีกอ๊ก... ให้ฉันเข้ามาอยู่กับคุณวาดในนี้ได้ไหมเจ้าคะ...
 เพราะท่านจะเอาดิฉันไปขั้ดดอกเจ้าคะ... ตอนหลังๆ นี้ท่านชอบไปเล่นบ่อนบ้านคุณนาย
 สุ่น ไปที่ไรก็เสียทุกที บางทีไปนอนค้างเจ็ดวันเจ็ดคืน พอกลับมาท่านก็ขนของในบ้านออก
 ไปขาย รวบรวมเงินได้ก็ไปใหม่ จนกระทั่งไม่มีอะไรเหลืออยู่แล้ว ดานี้... ท่านเลยเป็นหนี้
 เขา เขาก็เร่งรัดจะเอาทั้งต้นทั้งดอก ท่านเลยมาบอกให้อิฉันไปอยู่ขั้ดดอกเขาไปพลางๆ
 ก่อน แต่เพื่อนวมเขามากกระซิบบอกว่าที่บ้านนั้นมันร้ายนัก เขาให้อิฉันหาทางหลบเข้ามา
 อยู่กับคุณวาดในนี้” (ร่มฉัตร เล่ม ๒ หน้า ๔๒๕)

◆ คนไทยมีธรรมเนียมประเพณีที่จะอบรมลูกให้มีคุณสมบัติของ “ผู้ดี”

ในร่มฉัตรได้กล่าวถึงเรื่องนี้ไว้ในตอนหนึ่งว่า

“ความหมายของ “ผู้ดี” ตามที่วาดเคยได้รับการอบรมมาคือการเป็นผู้ที่ถึงพร้อมด้วยกิริยามารยาท รวมทั้งความมอดทนและอดกลั้น มิใช่ “ผู้ดี” ในยุคหลัง ซึ่งวัดกันด้วยจำนวนทรัพย์สินและ “สังคม” ซึ่งเจ้าตัวทักทักเอาเองว่าเป็น “สังคมชั้นสูง” (ร่มฉัตร เล่ม ๒ หน้า ๔๗๓)

ผู้วิจัยจำได้ว่า เมื่อตอนเป็นเด็กนักเรียน เคยมีหนังสือเรียนเรื่อง “สมบัติผู้ดี” เป็นหนังสือเล่มเล็กๆ บางๆ แต่ปัจจุบันไม่ทราบจะทำไมหนังสือ “สมบัติผู้ดี” จึงหายไปจากกระทรวงศึกษาธิการ

◆ คนไทยในสังคมประเพณี มีธรรมเนียมประเพณีที่ใช้รถลากเป็นพาหนะ

เรื่องการใช้รถลากเป็นพาหนะนี้ในร่มฉัตรได้กล่าวไว้ว่า

“... ในรุ่นของวาด นอกจากเดินแล้ว พาหนะชนิดเดียวที่ใช้กันอยู่คือรถลาก ซึ่งมีอยู่ด้วยกันสองชนิด ได้แก่ แบบคันใหญ่หนึ่งคู่ได้สองคน แต่เวลานั่งจริงๆ หากมีลูกเด็กเล็กแดง มักจะนั่งตรงที่วางเท้าอีกจนเต็ม กับขนาดเล็กหนึ่งคนเดี่ยว มีเบาะติดระบายหุรุหระ เพราะราคาสูงกว่าชนิดแรก รถลากแบบนี้ในวังมิใช่สำหรับรับส่งเจ้านายชั้นพระองค์เจ้าขึ้นไป เวลาเสด็จจากพระตำหนักไป “ที่บน” โดยให้ป่าวเป็นผู้ลาก” (ร่มฉัตร เล่ม ๒ หน้า ๔๕๙)

◆ คนไทยในสังคมประเพณีมีธรรมเนียมประเพณีที่จะเอาเงินทองของมีค่าฝังไว้ในดิน เวลาที่เกิดศึกสงคราม

ในพระอภัยมณีได้กล่าวถึงเรื่องการเอาเงินทองฝังดินไว้ในตอนที่ศรีสุวรรณรบทำวอุเทน ทำวทศวงศ์พระเจ้ากรุงมัจฉะได้มีรับสั่งให้เสนาไปป่าวร้องอาณาประชาราษฎร์ให้นำครอบครัวเข้ามาอยู่อาศัยในกำแพงเมือง พวกผู้ดีมีเงินก็เอาเงินทองใส่ถังฝังดินไว้ดังความว่า

“เทียวร้องป่าวชาวอาณาประชาราษฎร์	สั่งให้กวาดครอบครัวเข้ามาสู่สม
ทั้งเหนือใต้ไพร่ฟ้ามาประชุม	ตั้งชุมนุมแน่นไปในกำแพง
พวกผู้ดีมีทรัพย์แลสิ่งของ	เอาเงินทองใส่ถังเทียวฝังแฝง
ทั้งเอมโศชโฆชนาราคาแพง	ทุกเขตแขวงธานีไม่มีสบาย”

(พระอภัยมณี หน้า ๗๓)

◆ คนไทยในสังคมประเพณีมีธรรมเนียมประเพณีที่จะไม่นำศพบุคคลที่สิ้นชีวิตภายนอกบ้านกลับบ้าน ด้วยถือกันว่าเป็นอัปมงคลแก่ผู้มีชีวิตอยู่ ดังในเรื่อง สามชายได้กล่าวถึงเรื่องนี้ไว้ว่า

“ความตายของอนุวัตรโดยปัจจุบันทันด่วน จากอุบัติเหตุทางรถยนต์ ยังความสังเวชสลดใจแก่ญาติและมิตรทั้งหลายเป็นอย่างยิ่ง... จึงตั้งแต่ชั่วโมงแรกที่ชีวิตอนุวัตรละร่างไปสู่ปรโลกรัตน์ ปวดติกุล ต้องรับหน้าที่วิงเดินจัดการศพประดุจตัวเขาเป็นเจ้าของตามประเพณีมีมาแต่โบราณ อันบุคคลที่สิ้นชีวิตภายนอกบ้านจะนำศพกลับบ้านหาได้ไม่ ถือกันว่าเป็นอัปมงคลแก่ผู้มีชีวิตอยู่ ฉะนั้น เมื่อจะอาบน้ำศพอนุวัตรญาติทั้งหลายจึงไปพร้อมกันที่โรงพยาบาล ครั้นแล้วก็นำหีบศพไปพักยังวัดธาตุนุสรณ์ ซึ่งเป็นวัดอันเจ้าพระยาอรรคราชวัลลภเป็นผู้สร้าง...” (สามชาย หน้า ๓๐๗)

◆ คนไทยในสังคมประเพณีมีธรรมเนียมประเพณีการซื้อขายทอง ซึ่งในร่มฉัตรได้กล่าวไว้ในตอนที่คุณหยด “รับไหว้” วาดด้วยสร้อยข้อมือถึงสองข้างตามความนิยมในสมัยนั้นที่ต้องใส่คู่กันคุณหยดได้พูดกับวาดว่า

“เนื้อทองมันก็ไม่ถึงกับเป็นทองเนื้อเก้าหรอก คงราวๆ เนื้อแปดสองขา ซื้อหาไว้นานแล้วซักจะลืมนะ ที่บอกไว้นี้ไม่ใช่ตีราคาให้ฟัง แต่ของของป่า ป่าไม่กำชับให้วาดเก็บตายไว้หรอก เพราะถ้าให้ใครแล้วกำชับกำชาไม่ให้เอาไปซื้อไปขาย มันจะมีประโยชน์อะไร มันก็มีค่าเท่าก่อนหินเท่านั้นเอง ของป่านะอนุญาตให้วาดเอาไปแปรเปลี่ยนได้ตามใจขัดสนยังงี้ก็ขายกินเถอะ หรือจะเอาไปลงทุนลงรอนอะไรก็ตามใจ หรือหากฝ่ายโน้นเขากระเบียดกระเสียนกับเรานัก เราก็คงได้ไม่ต้องจ้อ...

สมัยนั้นการซื้อขายทองคิดไปตามน้ำหนัก อย่างต่ำสุด ราคาหนักบาทละ ๔ บาท จึงเรียกกันว่า ทองเนื้อสี่

หากราคาสูงขึ้นเป็น ๕ บาท ๖ บาท ต่อทองคำหนักหนึ่งบาท ก็เรียกทองเนื้อห้าเนื้อหก ไปตามลำดับ

แต่ที่คุณหยดเรียกเนื้อแปดสองขานั้น หมายถึงทองหนักหนึ่งบาทต่อราคาแปดบาทสองสลึง อันเป็นทองคำเนื้อรองลงมาจากทองเนื้อเก้า ที่ซื้อขายกันในราคาสูงสุดคือ หนักบาทหนึ่งต่อเงิน ๙ บาท จนคนรุ่นนั้นเรียกกันติดปากว่า “ทองนพคุณแก่น้ำ”

นอกจากทองรูปพรรณและทองใบแล้ว ยังมีเหรียญทองที่ใช้ต่างเงินในท้องตลาด หากเรียกว่า “ทองแป” อันมีด้วยกันถึงสามขนาดคือ หากเป็นเหรียญทองล้าน

น้ำหนักหนึ่งสิ่ง หนึ่งเฟื้องกับสามไพ ตีราคาเป็นเงินแปดบาท เท่ากับเหรียญทองหนึ่งปอนด์ของอังกฤษในสมัยนั้น จัดเป็นทองแปงขนาดใหญ่ที่คนทั่วไปมักเรียกว่า “ทศ” เพราะคิดตามราคาแล้ว ๑๐ แปงจะเป็นเงินหนึ่งชั่ง

ทองแปงขนาดเล็ก มีน้ำหนักทองหนึ่งเฟื้องกับหนึ่งไพ ราคา ๑๐ สิ่ง เรียกว่า “พั๊ดดิงส์” อันเท่ากับหนึ่งตำลึงจีน ฉะนั้นจึงมีคนเรียกแยกไปเป็น “จิ้นกั้งส์” และบางครั้งคนจีนก็เรียก “เนี้ยะ” (ร่วมฉัตร เล่ม ๓ หน้า ๖๘๗)

◆ คนไทยมีธรรมเนียมประเพณีที่เวลาจะประกอบกิจกรรมใดมักจะดูวันที่เป็นมงคลก่อน จึงจะกระทำ ในร่วมฉัตรได้กล่าวถึงเรื่องนี้ไว้ในตอนที่แม่กลืนมาชวนวาดสระผม และได้ท่องกลอนให้วาดฟังว่า

“วันอาทิตย์สระผมดี	จะมีศักดิ์และเดชา
วันจันทร์จะโศกกา	อย่าสระผมฟังเว้นไป
วันอังคารสระผมเล่า	จะทุเลาโศกเศร้าได้
วันพุธจะจัญไร	ถ้าสระผมจะหม่นหมอง
วันพฤหัสบดีนี้สระเถิด	ศักดิ์ประเสริฐทรัพย์เนื่องนอง
วันศุกร์นั้นควรปอง	เป็นเสน่ห์หน้าปราณี
วันเสาร์อย่าสระผม	จะระบมตรมโศกี
จงเลือกแต่วันดี	จะเกิดศรีเป็นมงคล

แม่กลืนเป็นคนชอบหาคำทำนายทายทักแปลกๆ มาเล่าสู่กันฟังเสมอ และดูเหมือนจะมีทุกเรื่องเสียด้วย นับตั้งแต่.....

วันพุธห้ามตัด	วันพฤหัสบดีห้ามถอน
วันศุกร์ห้ามเผา	วันเสาร์ห้ามแต่ง

คำห้ามเหล่านี้ คุณหยดเป็นคนขยายความต่อว่า เผาผีวันศุกร์โบราณเขาจะให้ทุกข์แก่คนข้างหลัง แต่งงานวันเสาร์น้ำตาจะเป็นเผาเต่าที่หลัง

คำห้ามดังกล่าว กาลเวลาต่อมาคนภายหลังดูจะไม่ถือสา เด็กรุ่นหลังเคยบอกวาดว่า

ฤกษ์คือวันที่เราพร้อมนะครับ ถ้าเราพร้อมเพียงวันไหนจะทำอะไรก็เป็นมงคล” (ร่วมฉัตร เล่ม ๒ หน้า ๕๒๕)

◆ คนไทยมีธรรมเนียมประเพณีที่ว่า จะไปต้องลาจะมาต้องไหว้ การไปลา - มาไหว้นี้ คนไทยจะปฏิบัติตั้งแต่กราบบูชาพระ ลาเจ้าที่เจ้าทาง รวมทั้งผู้ใหญ่ที่เสียชีวิตไปแล้วและยังมีชีวิตอยู่ ซึ่งเรื่องนี้ในร่มฉัตรได้กล่าวไว้ในตอนที่วาดจะจากบ้านเข้าไปอยู่ในวัง ดังความว่า

“... ก่อนจะออกจากบ้าน คุณหยดจตุรุษเทียบให้วาดบูชาพระ โดยกล่าวว่า

บอกกล่าวแม่เขา แล้วก็ลาเจ้าที่เจ้าทางท่านเสียลูก ไปต้องลา มาต้องไหว้ ชีวิตถึงจะมีความสุข” (ร่มฉัตร เล่ม ๑ หน้า ๑๙๗)

ในสี่แผ่นดินก็ได้ปลุกฝังธรรมเนียมประเพณีไปลา-มาไหว้เช่นกัน ดังในตอน ที่แม่แหม่มแม่ของพลอยจะพาพลอยเข้าไปอยู่ในวัง แม่แหม่มก็ได้พูดกับพลอยว่า

“พลอย ขึ้นไปบนตึก ไปกราบลาเจ้าคุณพ่อเสีย เสร็จแล้วตามไปที่ทำน้ำ แม่จะคอยอยู่ที่นั่น”

กับอีกตอนหนึ่ง ซึ่งคุณสายจะพาพลอยและช้อยออกจากวังไปทำพิธีโกนจุกที่บ้านช้อย คุณสายก็ได้พาพลอยและช้อยขึ้นไปทูลลาเสด็จพร้อมกัน... (สี่แผ่นดินเล่ม ๑ หน้า ๘ และ หน้า ๙๕)

◆ คนไทยในสังคมประเพณีมีแต่ “งานวัด” เท่านั้นที่ไปเที่ยวพักผ่อนหย่อนใจกัน งานวัดที่มีชื่อคืองานภูเขาทอง งานวัดโพธิ์ และรุ่นถัดมาคืองานวัดเบญจมฯ (ร่มฉัตร เล่ม ๒ หน้า ๕๓๔)

ในร่มฉัตรได้กล่าวถึงเรื่องนี้ไว้ว่า

“วัดโพธิ์ เป็นวัดที่อยู่ใกล้พระบรมมหาราชวังมากที่สุด ฉะนั้นจึงเป็นแหล่งเดียวที่ “ชาววัง” จะออกมาเที่ยวได้โดยสะดวก งานวัดโพธิ์ ชาววังนิยมออกมาเที่ยวกันแต่ในเวลากลางวัน เพราะจะได้ไม่ต้องเบียดเสียดกับผู้คนโดยเฉพาะผู้ชายในเวลากลางคืน หากถึงกระนั้นพวกผู้ชายก็ยังอดมาดักดูไม่ได้อยู่นั่นเอง ยิ่งหน้าเขาวงกตซึ่งทำด้วยเสื่อรำแพนทาสีเหมือนภูเขา ทำเป็นทางวกวนออกได้ทางเดียวด้วยแล้ว “ผู้ชายพายเรือ” มักมาคอยดักดูตามทางเข้าและทางออกเพื่อเฮฮาเวลาพวกชาววังหาทางออกไม่ได้” (ร่มฉัตร เล่ม ๒ หน้า ๕๔๑)

ในสี่แผ่นดินได้กล่าวถึงงานวัดเบญจมฯ ไว้ว่า

“งานที่ออกหน้าออกตาที่สุดในเวลานั้นก็คือ งานออกร้านที่วัดเบญจมบพิตร ซึ่งมีมาตั้งแต่แผ่นดินก่อน (ร.๕) เพื่อหารายได้บำรุงพระอารามที่ทรงสร้างขึ้น พลอยเคยเที่ยวงานนี้มาตั้งแต่อยู่ในวังและเห็นว่าเป็นงานหรรษาที่สุดเท่าที่จะนึกฝันได้ แต่พอผลัดแผ่นดินใหม่ได้ไปเที่ยวงานวัดกับคุณเปรมในตอนหลัง พลอยก็รู้ว่าสิ่งต่างๆ ที่เคยเห็นว่าหรรษามาแต่ก่อนนี้นั้นความจริงก็ไม่เท่าไรนัก เพราะงานในแผ่นดินนี้หรรษากว่าที่เคยเห็นมา จนแม้แต่พลอยเองซึ่งรู้ตัวว่าเป็นผู้ใหญ่แล้วก็ยังอดที่จะตื่นตาตื่นใจมิได้ จำนวนคนที่ไปเที่ยวเตร่ก็ดูเบียดเสียดมากกว่าแต่ก่อน ทั้งหญิงและชายที่เดินปะปนกันอย่างไม่กระดากขวยเขินอย่างแต่ก่อนร้านรวงที่มามากในงานนั้นแต่งอย่างโอโถง ประดับไฟสีต่างๆ ดูระการตา (สี่แผ่นดิน เล่ม ๒ หน้า ๔๘๕)

๒) วรรณคดีที่เลือกมาศึกษาทั้งสี่เรื่องนี้ ได้ปลูกฝังจาริตประเพณีอันได้แก่ ข้อควรปฏิบัติและข้อห้าม รวมทั้งจรรยาบรรณต่าง ๆ ดังต่อไปนี้

ก) จาริตประเพณีที่เกี่ยวกับสามี - ภรรยา

เรื่องข้อควรปฏิบัติระหว่างสามี-ภรรยา ในพระอภัยมณีก็ได้กล่าวไว้ในตอนอภิเษกศรีสุวรรณกับเกษรา พระมารดาได้สอนเกษราว่า จงตั้งใจปรนนิบัติ อย่าให้เคืองขัดอหยาศัยของสามี ยามค่ำลงก็ให้กราบเท้าสามี ถ้าสามีโกรธก็จงอย่าโกรธตอบ อย่าหึงหวงมากเกินไปถ้าสามีมีทุกข์ก็หาทางปลอบใจให้สดชื่น อย่าทำห่างเหิน ผู้หญิงจะดีนั้นมีใช้เพราะรูปโฉม แต่เพราะการปรนนิบัติ สามียิ่งรักผู้หญิงก็จะต้องกลัว อย่าได้ถือตัวว่าเป็นใหญ่ จะทำให้ผู้ชายเกิดเบื่อหน่าย ขอให้จำคำของแม่ไว้ ถ้าประพฤติได้อย่างนี้ สามีก็จะรักอย่างไม่ต้องสงสัย ดังความว่า

“ฝ่ายพระชนนีนางอยู่ปรารังค์รัตน	ครั้นสงัดช่องย่ำยามปฐม
นึกปราณีศรีสุวรรณจะบรรทม	จึงเขยชมลูกน้อยค่อยประคอง
แล้วลูบหลังสั่งสอนประสาหญิง	แม่งามยิ่งยอดสตรีไม่มีสอง
จะจำไกลไปอยู่ด้วยคู่ครอง	อย่าให้ช้องเคืองอหยาพระสามี
อย่าถือองค์นงลักษณ์ว่าอัครเศ	แม่ดวงเนตรนี้กว่าเหมือนทาสี
ต้องซื่อตรงจงรักด้วยภักดี	ถึงราตรีกราบบาทอย่าขาดวัน
ถ้าเธอกริ้วแม่อย่าโกรธพิโรธตอบ	ประณตมอบโอนอ่อนค่อยผ่อนผัน

อนึ่งเหล่าสาวสุรางค์นางกำนัล	อย่าป้องกันหึงหวงให้ล่วงเกิน
เมื่อคราวทุกข์ปลุกให้พระทัยขึ้น	อย่าเร่งรีนเรีสร้างท่าทางเหิน
ราชการการธุระอย่าละเมิน	จึงเจริญราศีไม่มีมัว
อันหญิงดีเพราะผลปรนนิบัติ	รักษาสัตย์สู่มัวอยู่ด้วยผ้า
ผ้ายังรักหนักหญิงก็ยิ่งกลัว	อย่าถือตัวต่อชายจะหน่ายใจ
คำของแม่แต่เท่านี้ก็ดีนัก	บุรุษรักนั้นไม่มีที่สงสัย
ดีที่อยู่แล้วแก้วตาจงดลไคล	แม่จะไปส่งเจ้าลำภาพาล"

(พระอภัยมณี หน้า ๑๒๖)

ในสี่แผ่นดินก็ได้กล่าวถึง ข้อควรปฏิบัติต่อสามีไว้ในตอนที่พลอยไปพูลลาเสด็จฯ เพื่อออกไปแต่งงานนั้น เสด็จฯ ได้มีรับสั่งกับพลอยว่า

“เจ้าจะได้ผ้าเป็นข้าราชการ เจ้าจึงต้องถือว่าต่อไปเจ้าก็เป็นคนในราชการเหมือนกัน เจ้าต้องคอยดูแลรักษาหน้าที่ภรรยาที่ดีปรนนิบัติลูกผ้าให้มีความสุข คอยดูแลเอาใจให้เขารุ่งเรืองต่อไป อย่าให้เสียราชการได้ สิ่งใดที่ควรห้ามควรเตือนก็ต้องเตือน สิ่งใดที่ควรหนุนก็ต้องหนุน สำหรับตัวเจ้าเอง ก็ต้องระมัดระวังรักษาตัวให้ดี ต้องอดออมทั้งกายและใจ จงประพฤติเฉพาะสิ่งที่ควร สิ่งใดที่ควรเว้นก็ต้องเว้น จงคิดถึงผ้าและฐานะวงศ์ตระกูลของเขาก่อนความสุขสบายของตัวเอง” (สี่แผ่นดิน เล่ม ๑ หน้า ๓๑๕)

กับอีกตอนหนึ่งหลังจากที่พลอยได้แต่งงานกับคุณแปรมแล้ว คุณแปรมได้สารภาพว่าอันเป็นลูกของคุณแปรม คุณแปรมจะให้ยายแจ่มคนเก่าแก่ของบ้านเลี้ยงอันอยู่ที่เรือนเล็ก ดังความว่า

“พลอยใจแห้งลงถนัด เมื่อได้ยินคุณแปรมพูด ความสงสารเด็กมีมากขึ้นทุกที เด็กผู้ไม่มีผิดไม่มีบาป เกิดมาโดยไม่มีส่วนรู้เห็นในการกระทำของผู้ใหญ่ พลอยรู้ว่าสิ่งที่เด็กคนนี้ต้องการและจะต้องการมากที่สุดต่อไป ก็คือความรักของพ่อแม่ ความรักที่ยายแจ่มคนเลี้ยงเด็กไม่มีจะให้ได้ ชีวิตที่แยกกันอยู่ภายในบ้านเดียวกันนั้น พลอยเคยผ่านมาแล้ว ไม่มีวันจะลืมได้ ความน้อยใจ ความเข้าใจในเรื่องการแบ่งแยกระหว่างลูกเมียหลวงและลูกเมียน้อย ยังฝังติดอยู่ในหัวใจของพลอยเปรียบประดุจรสอันขมขื่นที่ติดอยู่ในปาก ถ้าหากว่าพลอยจะมีสิทธิ์อย่างไรต่อไปในบ้านนี้ แม้แต่ว่าจะอยู่ในบ้านนี้ต่อไปด้วยความสงบใจพลอยจะต้องคอยดู มิให้เกิดการแบ่งแยกและความรู้สึกอันขมขื่นนั้นเกิดขึ้นได้อีกอย่างเด็ดขาด โดยเฉพาะแก่เด็กนารักที่พลอยอุ้มอยู่หรือแก่ใครๆ ทั้งสิ้น พลอยนั่งล้งเลใจอยู่อีกครู่หนึ่ง ตัดสินใจไม่ถูกว่าจะพูดกับคุณแปรมว่าอย่างไร ในที่สุดก็พูดขึ้นว่า

... ตาอันคนนี่ ฉันขอให้มันเป็นลูกฉันเสียได้ไหม... ฉันไม่อยากให้ตาอันแกโตขึ้นในบ้านอย่างไม่มีพ่อไม่มีแม่ ถ้าแกจะอยู่ด้วยกันกับฉันในบ้านนี้ต่อไป ฉันก็อยากให้แกรักฉันมากกว่า ไม่ใช่เพราะฉันเป็นคนดีหรือชอบทำความดีอย่างที่คุณเปรมนิกพรอก ถ้าจะว่าไปก็เพราะฉันอยากจะทำสบายใจเท่านั้นเอง..." (สี่แผ่นดิน เล่ม ๑ หน้า ๒๔๕)

อีกตอนหนึ่งที่พลอยได้สอนประไพลูกสาวถึงเรื่องการครองเรือนว่า

"ความสุขที่แม่รู้ว่าเป็นความสุขอย่างเลิศนั้น เกิดจากความปิติ ความอึดใจที่ทำอะไรให้แก่คนที่เรารัก ถ้าเราได้ทำให้คนคนนั้นพอใจและมีความสุข ถึงแม้เราจะเหน็ดเหนื่อยสักปานใด เราก็ได้รับความสุขนั้นด้วยอย่างมากมาย ประไพเชื่อแม่เถิด ความสุขอันแท้จริงเกิดจากการให้ ไม่ใช่เกิดเพราะอยากได้หรือหยิบเอา เพราะความสุขอย่างนั้นไม่มีอึด ไม่มีพ้อ สุขความสุขอย่างที่แม่เลือกแล้วไม่ได้ แม่อยู่กับคุณพ่อของประไพมาตลอดชีวิต ได้รับความสุขตลอดมา เพราะแม่รู้ว่าแม่ทำให้ท่านได้สุขกายสบายใจ มีความสุขทุกข์มาจากที่อื่น แม่ก็เข้าแบ่งเบารับเอาความเสียบ้าง ประไพอย่านึกว่าแม่ไม่เคยเบียดเบียนเคยเหมือนกัน แต่แม่ก็อดทน มาจนเดี๋ยวนี้แม่ก็รู้แล้วว่า ความสุขที่แม่ได้รับจากคุณพ่อของประไพนั้นไม่มีอะไรมาเปรียบได้ จนเดี๋ยวนี้ แม่แต่นึกถึง ก็ยังอึดใจเพราะแม่ได้ให้แก่คนที่แม่รักและคนที่รักแม่ทุกอย่าง ไม่มีอะไรบกพร่อง" (สี่แผ่นดิน เล่ม ๒ หน้า ๘๑๖)

กับอีกตอนหนึ่ง พลอยได้สอนประไพว่า

"ธรรมดาคนเรามีลูกมีผิว เราก็ต้องเชื่อฟังต้องเอาใจ เพราะถึงจะชั่วดีก็ได้ชื่อว่าเป็นผิวของเรา เกิดมาเป็นลูกผู้หญิงสำคัญที่ผิว ผิดพลาดลงไปก็มีแต่ทางเสียเปรียบ แต่ถึงอย่างนั้นก็ตามที่ เราก็จะต้องยับยั้งชั่งใจในเรื่องราวทุกอย่าง มิใช่ว่าจะโอนอ่อนตามไปเสียหมด ลูกผิวจะพูดอะไรออกมา เราก็ต้องคิดดูให้ดี ว่าถูกหรือผิด ถ้าถูกก็ต้องทำตาม ถ้าผิดก็ต้องดักเตือนกันไป โดยอย่าให้ถึงทะเลาะวิวาท แต่นอกจากผิวแล้ว ประไพยังมีแม่และพี่น้องคนอื่น สำหรับตัวแม่เองนะไม่เป็นไรหรอก เพราะถึงจะอย่างไรก็ไม่มีวันจะทอดทิ้งลูกได้ แต่พี่น้องที่คลานตามกันออกมานั้น ประไพต้องคิดดูให้ดี ๆ ถึงจะไม่ดีไปกว่าผิวซึ่งเปรียบเสมือนคนคนเดียวกัน แต่ก็ยังต้องรักษาหัวใจกันไว้บ้าง ประไพจะพูดจาอะไรก็อย่าให้กระทบถึงพี่น้องเขาจะเสียใจ แม่รักลูกทุกคนเท่าเทียมกัน อยากให้กลมเกลียวกันอยู่เสมอ แม่จึงได้เตือน" (สี่แผ่นดิน เล่ม ๒ หน้า ๘๑๓)

ข. จาริตประเพณีหรือข้อควรปฏิบัติระหว่างนายกับบ่าว

ในร่มฉัตรได้กล่าวถึงเรื่องนี้ไว้ในตอนที่บรรยายถึงแม่ของวาดว่า

“แม่ใช้ทั้งพระเดชพระคุณพร้อมกันในเวลาปกครองคน ทุกคนที่คิดถึงแม่ จึงคิดถึงด้วยความรักปนยำเกรงอย่างจริงจัง ยามใดที่แม่ใช้พระเดช แม่ก็ใช้อย่างเต็มที่ โดยไม่รอช้า แต่ยามใดที่แม่ใช้พระคุณ แม่ก็จะใช้ออกมาอย่างเต็มหัวใจและสนิทใจเป็นอย่างยิ่ง จนรสแห่งความหวานนั้นจับหัวใจคนในปกครองให้ผูกพันอยู่ไม่รู้วาย” (ร่วมฉัตร เล่ม ๑ หน้า ๗๙)

กับอีกตอนหนึ่งที่กล่าวถึงคุณหยด ความว่า

“... ใ้ว่าคุณหยดจะเก่งเฉพาะการสั่งงานเท่านั้น ถ้างานชิ้นใดที่คุณหยดสั่งลงไปแล้ว พวกบ่าวทำไม่ได้ตั้งใจคุณหยดจะชี้แจงเรียกมาจ้ำจี้จ้ำไชทำให้ดูเป็นตัวอย่าง จนพวกบ่าวจะทำได้อย่างต้องการ คุณหยดมีสุภาภิตติดปากอยู่เสมอว่า

เราจะเป็นนายที่ดีเขาได้นะ ต้องรู้จักเป็นบ่าวที่ดีเสียก่อน ถ้านายดีแต่สั่งแล้ว ทำไม่ได้ พวกบ่าวมันจะทำได้ยังไง” (ร่วมฉัตร เล่ม ๑ หน้า ๑๐๔)

เสด็จฯ ของวาดก็ได้มีรับสั่งอยู่บ่อยครั้งว่า

“การที่จะเป็นเจ้าคนนายคนที่ดีได้นั้น มันต้องเป็นข้าที่ดีเสียก่อน ถ้าดีแต่ชี้นิ้วสั่งบ่าว เดียวมันจะยอนถามให้ว่า แล้วจะให้ทำยังไง เราทำไม่เป็นจะขายชี้หน้ามัน มันก็จะว่านายยังทำไม่เป็นแล้วมันจะทำได้ยังไง เราจะเจ็บใจเปล่าๆ

และเท่าที่วาดสังเกต ดูเหมือนว่าเสด็จฯ จะทรงทำงานทุกอย่างได้จริงๆ นับตั้งแต่กวาดถูพื้นพระตำหนัก หากบ่าวคนใดทำไม่เรียบร้อยมักจะทรงเรียกมาชี้แจงทุกครั้ง วาดยังจำได้ถึงวิธีขัดพื้นจนเป็นเงาแวบเหลืองอร่ามด้วยการถูพื้นให้สะอาด แล้วลงด้วยขี้ผึ้งเกี่ยวกับน้ำมันก๊าด จากนั้นถูด้วยใบตองแห้ง ชักเงาสุดท้ายด้วยผ้าสะอาด เป็นอันว่าเสร็จพิธี พื้นพระตำหนักจะเป็นมันเรียบไม่เหนียวเหนอะหนะเหมือนอย่างที่ หลานๆ ชื้อขี้ผึ้งกระป๋องใหญ่มาขัดด้วยเครื่องสมัยใหม่จนพื้นกระดานเป็นวงๆ อย่างประหลาด วาดมองดูแล้วก็ได้แต่ปลงว่าอะไรใหม่ที่วาดดีนั้น มิใช่ว่าจะดีจริงไปเสียหมด แต่ความใหม่นั้นเองที่ช่วยให้คนเชื่อถือเสียหนักต่อนัก” (ร่วมฉัตรเล่ม ๑ หน้า ๓๙๘)

ค. จาริตประเพณีหรือข้อควรปฏิบัติระหว่างแม่กับลูก

ในสี่แผ่นดินได้ปลุกฝังข้อควรปฏิบัติระหว่างแม่กับลูกโดยผ่านทางพฤติกรรมของพลอยที่มีต่ออ้น เมื่ออ้นได้มาสารภาพว่าได้ทำความผิดเป็นครั้งที่สอง ความว่า

“คราวแรกจะแต่งงานก็มีได้บอกให้คุณแม่รู้ แต่งเอาเองตามใจ คราวนี้ก็อีก... ที่แรกผมก็ไม่ได้คิดจะเลี้ยงดูแม่ยายแอดนี่จริงจัง แต่อยู่ไปแอดก็เกิดมา แล้วก็คนเล็กนี่อีก คนหนึ่ง...

พลอยรู้สึกตัวเหมือนกับว่า เรื่องทั้งหมดนั้นไม่จริง แต่ว่าได้ฝันไปทั้งเรื่อง พลอยรวบรวมสติมาอยู่ในตัวทั้งหมด แล้วก็พูดกับตาอันว่าแม่ไม่อยากจะพูดอะไรมา เรื่องหลังๆ มาจะเป็นอย่างไรแม่ไม่รู้เลย เพราะอันไม่ได้บอกให้แม่รู้ แต่เดี๋ยวนี้แม่ก็รู้แล้ว เมื่อรู้แล้วอันก็อย่านึกว่าแม่จะนิ่งดูตาย กลับไปนี่แม่จะให้เขาเตรียมห้องหับที่บนตึก อันต้องไปรับลูกเมียมาอยู่ด้วยโดยเร็วที่สุด แม่ไม่ยอมให้อยู่อย่างนี้อีกต่อไป...

ผมว่าจะเอายายแอดมาให้คุณแม่เลี้ยง เพราะคุณแม่อยากได้หลานและ ยายแอดแก่รู้ความแล้ว ส่วนตาแอดคนเล็กพอรู้ความก็จะรับมาอยู่ที่นี้...

ไม่เอาละอัน แม่ยอมไม่ได้ ไม่ได้เป็นเด็ดขาด มีอย่างนี้จะมาเกณฑ์ให้แม่ไป เทียวแยกลูกแยกแม่เขาไม่ให้อยู่ด้วยกัน เป็นกรรมเวรอย่างหนัก แม่แก่แล้วแม่ไม่ยอม ... ธรรมดาแม่เชื่อฟังอันอยู่เสมอ เพราะถือว่าอันเป็นคนมีสติปัญญาความรู้ แต่คราวนี้อันพูด มาเข้าตำราผงเข้าตาตัวเองเสียแล้ว อันบอกแม่ว่าอันจดทะเบียนสมใจเป็นเมีย เพราะเห็น แก่ลูก แม่เข้าใจว่าอันคงจะกลัวว่าลูกโตขึ้นรู้ความจะต้องอับอาย แต่แล้วอันก็เอาแม่ของ ลูกมาเลี้ยงกอดไว้เหมือนกับไม่ใช่เมีย ถ้าเป็นอยู่อย่างนี้ต่อไป ลูกโตขึ้นก็จะได้อายเท่ากัน อันว่าเมียของอันไม่ได้ร่ำได้เรียน ไม่เคยเข้าสมาคมที่ดีแต่ทำไมอันไม่คิดแก้ไข เอามาไว้ กับแม่ก็พอจะช่วยสอนช่วยอบรมให้ดีไปได้ อันจะไม่ต้องขายหน้าเขา แม่สังเกตดูหน้าตา ทำทางเขาก็ไม่ใช่คนโง่ กิริยาท่าทางหูดตาเท่าที่เห็นก็พอจะไปได้ ตลอดจนวิธีจะแต่งตัว หรือจะลูกจะนั่งก็น่าดู ไม่ขวางลูกตา แม่กลับจะเห็นว่าเขาดีกว่าที่เรียกกันว่า ลูกผู้ดีสมัยนี้ เสียอีก อันไปรับมาอยู่เสียเถิด แม่รับรองได้ว่าอันจะไม่ขายหน้าใครเลยแม่จะดูให้เอง...

คุณแม่... ผมบอกแล้วว่าสนใจไม่ใช่คนที่มียศสูง พ่อแม่เขาเป็นใครที่ไหน ผมก็แทบจะไม่รู้จัก...

...ถึงเขาจะเป็นใครมาแต่ก่อนก็ตาม เดี่ยวนี้เขาเป็นเมียอัน เป็นลูกสะใภ้แม่ และเป็นแม่ของหลาน ถ้าอันและแม่จะไปดูถูกเขาก็เท่ากับว่าเราดูถูกตัวเราเอง และเด็ก สองคนนั้น ต่อไปจะไม่ยกโทษให้พ่อกับย่าเลย เพราะเราไปดูถูกแม่เขาไว้... ไม่ได้หรอก อันแม่ต้องยกย่องเขาทุกทาง และต้องขอให้อันตามใจแม่ด้วย... และถ้าจะว่าไปจริงๆ ความจนก็ดี ความอากัปกต่างๆ ในชาติกำเนิดอะไรเหล่านี้ ไม่ใช่ของที่ควรจะต้องดูแคลนกัน ง่ายๆ เพราะถึงจะเกิดมาเป็นอะไรก็ยังเป็นมนุษย์ตาต่ำๆ ด้วยกันทั้งนั้น “ (สี่แผ่นดิน เล่ม ๒ หน้า ๘๗๒ ถึง ๘๗๘)

ในสามชายก็ได้กล่าวถึงเรื่องนี้ไว้ในตอนที่ประวัติได้ออกคุณหญิงแม่ของเขา ว่า เขารักผู้หญิงอยู่คนหนึ่ง คุณหญิงได้กล่าวกับประวัติ ความว่า

“...ฉันเห็นแกไปตามบ้านขุนนางต่างๆ ตั้งหลายสิบบ้าน ก็ไม่เห็นชอบลูกสาวใครสักคน เห็นแต่ดีว่าเป็นโง่งเป็นโง่ เดียวนี้แกเกิดมาบอกว่าแกรักผู้หญิง ฉันก็เดาว่าลูกสาวเจ๊กนะซี อันที่จริงลูกสาวเจ้าสัวหน้าขาวๆ ใส่ตุ้มหูยาวๆ นั่งรถสวยๆ ดูก็สวยดีแล้วก็มีมั่งมีด้วย ส่วนลูกผู้ดีโดยมาก ถึงจะสวยก็มีเงินสู้ลูกสาวเจ้าสัวไม่ได้

ยายคนที่ผมชอบแกก็เป็นลูกผู้ดีไม่มีเงินจริงๆ ด้วย แต่ก็จำเป็นหรือครับที่ผมจะต้องแต่งงานกับคนมั่งมี

นั่นแหละลูกจ๋า ถ้าได้คนมั่งมีมันก็ดี เพราะว่าลูกใช้เงินเหมือนเบียร์ ฉันกลัวว่าสิ้นพ่อแม่เสียแล้วแกจะไม่มีสมบัติติดตัว แต่ถ้าหากว่าเมียแกเขาเป็นคนดีจริงๆ ทำให้แกกลับตัวได้เงินก็ไม่สำคัญอะไร” (สามชาย หน้า ๓๒๗)

ทั้งพลอยและคุณหญิงศิริพันธุ์ได้แสดงให้เห็นถึงแบบแผนพฤติกรรมหรือข้อควรปฏิบัติของแม่ที่มีต่อลูก ซึ่งทั้งพลอยและคุณหญิงศิริพันธุ์ได้ให้ความสำคัญกับค่าของคน ค่าของความดีมาก่อน ความมั่งคั่งความมีหน้ามีตา

ในร่มฉัตรก็ได้กล่าวถึงเรื่องนี้ไว้เช่นเดียวกัน ในตอนที่วาดถามเอื้อมลูกชายคนโตว่า ชอบพอใครบ้างหรือยัง เอื้อมได้ตอบวาดว่า

“แก้อี้ซิจะแม่... ใครที่ทำให้แกอี้เรามั่นคง เราต้องรักทั้งนั้น

ตอนนั้นวาดยังไม่เข้าใจว่า การบ้านและการเมืองจะเข้ามาพัวพันเกี่ยวเนื่องกันได้อย่างไร

เอื้อมจะหาเมีย หรือหาเบาะรองแกอี้กันแน่

ถ้าได้เมียอย่างที่เป็นเบาะรองแกอี้ก็ได้ ถ้าแกอี้ก็ได้ แม่ว่าไม่ดีหรือจะ

อีกนานต่อมา กวาดจะเข้าใจถึถ้วนว่า ตาเอื้อมหมายถึงอะไร และก็วาดนั้นแหละที่ปลอบลูกว่า

“ถ้าเอื้อมรักแกอี้ เอื้อมก็ต้องรักหน้าที่ของตนเองให้ตลอด ลูกผู้ชายนั้น วาดเขาว่ายิ่งกว่าเหล็กจารนะลูก” (ร่มฉัตร เล่ม ๔ หน้า ๑๐๙๐)

สำหรับวาทะนั้น เมื่อลูกชายคือเอ็ดมเลือกอำนาจความมั่งคั่งเกียรติยศชื่อเสียงมาก่อนความรัก ความดีงาม วาดจึงต้องสอนให้ลูกรู้จักรักษาหน้าที่ของตนเองไว้ให้ได้ตลอดไปคือหน้าที่ของสามี หน้าที่ของพ่อ

๓) ขนบประเพณี หรือสถาบัน (institution)

วรรณคดีที่เลือกมาศึกษาทั้งสี่เรื่องนี้ ได้ปลูกฝังขนบประเพณีหรือสถาบันอันได้แก่ ประมวลระเบียบวิธีการปฏิบัติอันได้วางไว้และยอมรับกันมานานเกี่ยวกับเรื่องใดเรื่องหนึ่ง ซึ่งเป็นเรื่องที่สำคัญในสังคมและเปลี่ยนแปลงได้ยาก เช่น เรื่องครอบครัวและการสมรส เรื่องการปกครอง เรื่องเศรษฐกิจ เรื่องศาสนา เรื่องการศึกษา เป็นต้น

◆ ในพระอภัยมณีได้ปลูกฝังขนบประเพณีในการทำศึกสงครามของพระมหากษัตริย์ในสังคมประเพณี ดังความตอนที่มีศึกเก้าทัพตีเมืองผลึก พระอภัยมณีดำริว่า ถ้าจะใช้ปีเป่าพิฆาตให้หมดสิ้นก็จะไม่ได้ชื่อระบือยศ ประกอบกับพระโอรสซึ่งได้เล่าเรียนวิชามาสารพัดก็อยู่กันพร้อม จึงเห็นสมควรให้สองพระโอรสต่อสู้กับข้าศึกให้ปรากฏเกียรติยศสืบไปตามขนบประเพณีที่มีมา และที่สำคัญก็คือการจะใช้ให้ไพร่พลเข้าต่อสู้กันนั้น ก็มีแต่จะตายไปเปล่าๆ ถ้าจะให้ตีแม่ทัพต่อแม่ทัพเข้าสู่เอาแพะชนะกันจะเหมาะกว่า จะได้ไม่เดือดร้อนไพร่พล ดังความว่า

“ฝ่ายองค์พระอภัยวิไลลักษณะ	เห็นศึกหนักนับแสนดูแน่นหนา
จะเป่าปีให้สู้คู่ศกดา	ก็เห็นว่าจะไม่ลือระบือยศ
หนึ่งพวกเราเล่าก็รวมอยู่พร้อมพร้อม	แต่ล้วนรังเรียนวิชาได้ปรากฏ
จะดูตีพี่น้องสองโอรส	ให้มียศเกียรติไว้ในไตรภพ
จึงตรัสใช้ให้ทูตไปพูดนัด	อย่างกษัตริย์สงครามตามขนบ
ครั้นจะให้ไพร่พลเข้ารบ	จะตายทบทับบยับเสียนับพัน
ซึ่งจะชนะจะแพ้เพราะแม่ทัพ	ออกต่อรบรบสู้เป็นคู่ชันทัน
ใครผลาญเราเจ้าบุรินทร์สิ้นชีวิตัน	คือคนนั้นได้ลูกสาวเจ้าลังกาฯ”

(พระอภัยมณี หน้า ๔๘๓)

◆ ในรอมฉัตรได้ปลุกฝังชนบประเพณีเรื่องการแต่งงาน โดยกล่าวถึงตั้งแต่ งานหมั้นของवादจนกระทั่งงานแต่งงาน ดังความว่า

“งานหมั้นवादจะแบ่งออกเป็นสองตอน คือตอนสู่ขอ และตอนขันหมากหมั้น

วัน “สู่ขอ” คุณหญิงเอื้อนแต่งตัวเข้าวังอย่างเต็มที่ ขบวนสาว ๆ ที่ตามเข้ามา ล้วนแต่แรกรุ่น หน้าตาดี ของถวายเป็นใหญ่ใส่โตกหุ้มผ้าแพรสีชมพูเรียบร้อย... พอคุณหญิงพยักหน้า เด็กสาววัยรุ่นคนแรกก็แก้ริบบิ้นที่ผูกผ้าแพรสีชมพูออก ภายในโตก เป็นเครื่องถมทองลงยาราชาชาติ มีทั้งหีบหมาก กระโถนใบเล็ก และตลับขยอกจากใบใหญ่ สุดจนเล็กสุด โตกคู่กลางเป็นพวกเครื่องนาก และคู่สุดท้ายเป็นเครื่องเงิน

เสด็จฯ รับสั่งแกมทรงพระสรวลว่า จัดเป็นตะพานเงินตะพานทองเชียวนะ คุณหญิง

ของสิ่งใดเป็นของประทาน ต้องนับว่าเป็นเอกเสมอมังคะ

คุณหญิงละซ่างว่า เอาเถอะ... เมื่อเอาของประทานไปแล้วก็ขออย่างเดียว หละว่า อย่าเอาไปทิ้งไปขว้าง... ผิดชอบชั่วดีก็ฝากๆ คุณหญิงไว้ด้วย จะทำอะไรในวันหน้าก็ขอให้นึกถึงวันนี้ไว้มัง

वाद กราบคุณหญิงท่านเสีย ฝากเนื้อฝากตัวท่านเสียตั้งแต่วันนี้ วันนี้ก็เท่ากับ ผูกมัดเจ้าไปแล้วเสียวหนึ่ง พอหมั้นกันเป็นนิกจะลักษณะก็จะเท่ากับผูกมัดเจ้าไว้ครั้งตัว และพอแต่งงานกันเจ้าก็ต้องไปเป็นของทางโน้นเขา เจ้าจะถือตัวว่าเป็นคนของข้าต่อไปอีก ไม่ได้ มีอะไรต้องพูดกับผู้ใหญ่ให้ดี...” (รอมฉัตร เล่ม ๓ หน้า ๖๐๙)

เมื่อถึงวันหมั้นซึ่งออกไปทำที่วังนอก (ซึ่งสมมติกันว่าเป็นเรือนฝ่ายหญิง) พอขบวนขันหมากมาถึง คุณหยดก็เรียกหาพานเชิญขันหมาก พานเชิญขันหมากที่คุณหยดเตรียมมาเป็นพานกะไหล่ทองใบเล็ก บรรจุพลูยาวจิบไว้หางยาวเพื่อยก้าคำ รัตเป็นปลอกด้วยเตยหอมถัก ตั้งอยู่ในพานแซมด้วยหมากดิบเจียนฝอย สำหรับยาหยด ซึ่งเป็นยาฝอยสีขาวหั่นละเอียด ผสมใบเตยหอมหั่น บั้นพอคำอบควันเทียนหอมกรุ่น ถูกห่อด้วยกระดาษแดงบางๆ ผ่าเป็นรูปกลีบดอกไม้ แล้วนำมาเข้าซอแซมด้วยกานพลู ทั้งดอก แต่งเป็นหนามเรียงประดับเป็นช่อดอกไม้ ขอบพานรัตด้วยมาลัยชีกห้อยอุบะ ดอกรักรัขา ฝีมือประณีตสมกับที่เป็นของส่งมาจาก “ข้างใน”

เวลาขบวนขันหมากมา เขาจะให้เก้าอี้แก่นำหน้า แต่ถ้าเจ้าของบ้านไม่เชิญก็ยังเข้าบ้านไม่ได้ ต้องคอยอยู่หน้าประตูก่อน ต่อเจ้าของบ้านเขาให้คนเอาพานหมากมาเชิญเป็นเครื่องหมายว่า จะยอมรับเป็นไมตรีด้วย เก้าอี้เขาจะหยิบหมากพลูไปคำหนึ่ง... จะกินหรือไม่กินก็ตามใจ ไม่มีใครว่า แต่หยิบของเขาไปแล้ว ต้องวางห่อธัญให้คนเชิญเขา ถ้าเป็นเวลาแต่งโดยมากเขาห่อกระดาษแดง ราคาต้องสูงกว่าที่ให้ประตูกันขันหมาก ถ้าแจกประตูกันขันหมาก ประตูเงินประตูนาก ประตูทอง เป็นธัญ เพื่ออง สลึง ของคนเชิญก็ตกบาทหรือกิ่งตำลึง

ตอนหมั้นบางรายอุตรีกันก็มีเหมือนกัน เข้าไปเจรจาสู่ขอกันตามพิธีก่อน ถ้าทางฝ่ายหญิงเขายอมรับ คราวนี้คนเชิญขันหมากเอก ขันหมากโท ถึงจะเข้าไป พอไปถึง เก้าอี้ทางฝ่ายชายเขาก็จะรับไปแก้ผ้าคลุมออกเปิดกรวยทอง หยิบถั่ว งา มาเกล้าในพานเป็นการแสดงว่ายอมยกผู้หญิงให้ คนเชิญสินสอดทองหมั้นก็จะเข้าไป อันนี้ก็แล้วแต่จะตกลงกันมาก่อน จะเป็นทองที่หีบหรือทองรูปพรรณหนักก็บาท ทางฝ่ายผู้หญิงเขาจะหาตาชั่งทองมาชั่งให้เห็นกันเดี๋ยวนั้นเลย พอเรียบร้อยคราวนี้โดกขนม ผลไม้ น้ำตาลทรายที่ทางผู้หญิงเรียกว่าจะเอาที่คู่ ถึงจะเคลื่อนขบวนเข้าบ้านได้ ของพวกนี้เขามีเคล็ดอยู่นิดหนึ่งว่า ใครถือแล้วจะส่งต่อให้ใครไม่ได้ ต้องเอาไปวางตามที่ที่ทางฝ่ายหญิงเขาเตรียมไว้... โบราณเขาว่า ความรักจะได้หวานเหมือนน้ำตาล ขนมส่วนมากก็พวกขนมทองอยู่กันจะได้ร่ำรวยเงินทอง ขนมงความรักมันจะได้เป็นวงเป็นกง หรือพวกส้มโอแช่อิ่ม ถั่วตัดงาตัดเครื่องจันอับ ผลไม้ก็เลือกเอาที่ชื่อมันเป็นมงคล อย่างพวกมะไฟ อย่างนี้ใช้ไม่ได้ ขนมของหมั้นนี้ทางผู้หญิงจะเอาไว้หมดไม่ได้พอทางผู้ชายเขาลากลับ ต้องแบ่งคืนเขาไปครึ่งหนึ่ง เพราะการหมั้นถือว่าการมัดจำครึ่งเดียว ก็ต้องได้ครึ่งเดียว ถ้าขันหมากแต่งก็เอาไว้ได้หมด

วันงานของवाद คุณหยดจึงจัดงานได้ชนิดไม่ขาดตกบกพร่อง เรื่องของซำร่วย คุณหยดกล่าววว่า ต้องเตรียมไว้ให้เก้าอี้ทางฝ่ายชาย กับคนยกขันหมากตามธรรมเนียมทางโน้นเจ้าคุณกับคุณหญิงคงมาเอง เตรียมผ้าไหว้ให้คนละสำหรับ แต่คนขันหมากแจกบุหงาที่ทำเป็นรูปโคมญี่ปุ่น ซึ่งเพิ่งแพร่ระบาดเข้ามามีทั้งทรงกลม ทรงรี กลีบมะเฟือง

คุณหยดนำขันหมากเอก-โท ขึ้นถวายให้ทอดพระเนตร ขันหมากทั้งสองหุ้มด้วยแพรสีชมพู ผู้กริบบันรวบไว้เป็นกลีบงามต่อเมื่อแก้ออก จึงเห็นว่าเป็นขันกะไหล่ทอง มีกรวยทองยอดแหลมปิดมิดชิด ขอบชั้นและเชิงรัตมาลัยประดับอุบะตุ้งตึง

โดยเฉพาะพานขันหมากเอก กรวยทองตรึงด้วยมาลัยซีกเล็กขนาดเท่านี้ว่ามีองดงาม ยอดแหลมใบรัก ใบเงิน ใบทอง จัดเป็นเฟื้อง

ส่วนชั้นหมากโทตริงด้วยเตยหอมถัก เมื่อเปิดกรวยตองออก ภายในเป็นพลุ จีบทำให้พนมสูง

ชั้นหมากแต่งเขาก็จัดแบบชั้นหมากหมั้นนี้แหละ แต่ถ้าเป็นตอนแต่ง เขาจะ ตัดปลายหมากให้ใช้ปูนแดงป้าย ก้านพลุเขาก็ใช้ปูนแดงป้ายเป็นเครื่องหมาย คนโบราณ พอเห็นพานชั้นหมากปั๊บเขาถึงรู้ว่า เป็นชั้นหมากหมั้นหรือชั้นหมากแต่ง

ในชั้นยังมีถุงแพรบรรจุถั่วทอง งาขาว เม็ดถั่วฝักยาว ข้าวเปลือก ผูกริบบิ้น เล็กๆ วางแซมมา แต่ขณะนั้นบางถุงถูกแก้ออกไปเคล้าเสียบ้างแล้ว

เสด็จฯ ทรงมีรับสั่งว่า... ให้วาดนำไปบูชาหน้าที่พระจะได้อยู่เย็นเป็นสุข พอเที่ยวแล้วเอาชดลงน้ำไป (ร่วมฉัตร เล่ม ๓ หน้า ๖๑๘ ถึง ๖๒๕)

สำหรับงานแต่งงานของวาด คุณหญิงแม่ของคุณอรธได้ให้คุณอุษา เข้ามากราบทูลว่า จะจัดที่บ้านฝ่ายชายทั้งหมด จะได้ไม่รบกวนพระทัยเสด็จ โดยจะให้ ฝ่ายหญิงพักอยู่ทางตึกเล็ก ตอนเลี้ยงพระใส่บาตรขึ้นไปตึกใหญ่ แล้วชั้นหมากเขาจะยก จากตึกใหญ่ลงมาตึกเล็ก

ตามธรรมเนียมโบราณ ฝ่ายชายมีชั้นหมากสินสอดทองหมั้นให้ครบแล้ว เรื่องเลี้ยงพระ เลี้ยงคน ชดน้ำ (รดน้ำ) เป็นเรื่องที่ทางฝ่ายหญิงจะต้องจัด

สำหรับวาด เสด็จฯ ทรงมีรับสั่งว่าของเลี้ยงจะส่งออกไปจากในวัง เพราะทรง ถือว่าเป็นเจ้าภาพฝ่ายหญิง ดอกไม้ดอกไม้ก็จะประทานออกไป

แม่กลินได้บอกกับวาดว่า

“วาด ตอนพระท่านสวมมงคลงนะให้สวมเราก่อนนะ แล้วถอดทางเราก่อนด้วย กับตอนตักบาตร ต้องคอยฉวยทางด้านบนไว้เขาจะได้กั้วเราเสียแต่แรก เป็นการตัดไม้ ช่มนาม” (ร่วมฉัตร เล่ม ๓ หน้า ๖๖๐)

ในสี่แผ่นดิน ซ้อยก็ได้กระซิบบอกพลอยในวันแต่งงานเช่นเดียวกันว่า

“พลอยระวังให้ดีนะ เวลาจับทัพพี ต้องเอามือไว้ข้างบนเราจะได้อยู่เหนือมือ เขา ต่อไปเขาข่มเหงเราเล่นไม่ได้” (สี่แผ่นดิน เล่ม ๑ หน้า ๓๒๑)

กับอีกตอนหนึ่ง แม่ชั้นแม่ของซ้อยได้สั่งพลอยว่า

“แม่พลอยจำไว้ให้ดี รดน้ำแล้วต้องถอดมงคลงก่อนแล้วลุกจากเตียงก่อน ต่อไป เขาจะได้กลัวเรา อย่าลืมทีเดียว” (สี่แผ่นดิน เล่ม ๑ หน้า ๓๒๕)

พิธีสุดท้ายของการแต่งงานก็คือ การปูที่นอนและการส่งตัว

ในสี่แผ่นดินได้กล่าวถึงการปูที่นอนไว้ในตอนแต่งงานของพลอยกับคุณเปรม ซึ่งแม่ชั้นแม่ของช้อยได้กล่าวไว้ว่า

“เจ้าคุณพ่อท่านอุตสาหะไปถึงบ้าน ท่านไปขอให้คุณหลวงกับฉันมาปูที่นอนคืนนี้ ท่านว่าท่านมองไม่เห็นใครจะตีเกินไปกว่าคุณหลวงและฉัน ท่านอยากให้แม่พลอยได้อยู่กันร่มเย็นอย่างคุณหลวงกะฉันอย่างไรละ เป็นพระคุณของท่านแท้ๆ ที่เดียว แต่แรกคุณหลวงเขาขอตัว เขาว่าลูกสาวท่านควรจะมีคนใหญ่คนโตจริงๆ มาทำพิธีจะได้เป็นสิริมงคล แต่ท่านก็ไม่ยอม ท่านว่าคนจะมีเรือนแล้วอยู่เย็นเป็นสุขไม่ได้อยู่ที่ยศวาสนา แต่อยู่ที่ความประพฤติ ถ้อยที่ถ้อยอาศัยกันอย่างฉันกะคุณหลวง ดีกว่าคนใหญ่คนโตทั้งนั้น...” (สี่แผ่นดิน เล่ม ๑ หน้า ๓๒๓)

ในร่มฉัตรก็ได้กล่าวถึงการปูที่นอนไว้ในตอนแต่งงานวาด ซึ่งเจ้าคุณและคุณหญิง พ่อแม่ของคุณอรธเป็นผู้ปูที่นอนเอง เพราะคุณหยดให้เหตุผลว่า

“เราจะต้องไปหาคนอื่นทำไมเจ้าคะ เจ้าคุณกับคุณหญิงก็อยู่กันมาราบรื่นดี อุดมทั้งยศศักดิ์ ทรัพย์สมบัติ ปูให้ลูกเสียเลยก็แล้วกัน

คุณหยดเคยอธิบายให้วาดฟังว่า ผู้ใหญ่ที่จะใช้ปูที่นอนเขาต้องเลือกหาคนที่อยู่กันมายืดยาว ไม่ทะเลาะเบาะแว้งกันจะได้เป็นเคล็ดว่า คนข้างหลังจะไม่แตกแยกกัน ยิ่งได้คนมีลูกเต็มบ้านมีหลานเต็มเมือง ร่ำรวยยิ่งๆ ขึ้นไปยิ่งดี... พอปูเสร็จแล้ว เขาก็ต้องนอนเอาฤกษ์เอาชัย โบราณเขาให้ผู้หญิงนอนซ้าย ผู้ชายนอนขวา นอนประเดี้ยวเดียว ก็ลุกขึ้นมาแก้ผ้า เช่น ผ้ามีเงินมีทองเต็มที่นอนห้องหับ แล้วทางผู้ใหญ่เขาก็เอาธูปข้าวตอก ดอกไม้โปรยไว้บนที่นอนเป็นอันว่าเสร็จพิธี” (ร่มฉัตร เล่ม ๓ หน้า ๖๘๖ ถึง ๖๘๘)

สำหรับการส่งตัว ในร่มฉัตรได้กล่าวไว้ว่า

“ก่อนถึงฤกษ์ส่งตัว วาดกับคุณอรธถูกนำตัวเข้าไปในห้องพระให้จุดธูป-เทียน บูชาพระเสียก่อน

หน้าที่พระยังมีพานขันหมาก เอก-โท ตั้งไว้

วาดพยายามสำรวจจิตใจคิดถึงพ่อ-แม่ ทั้งๆ ที่เมื่อเช้าตอนชั้นหมาดแต่งมาก็มีเครื่อง “เซ่นผี” อันประกอบไปด้วยผ้าขาว กวางยาวขนาดทำสบงพระได้ และห่อหมกขนมจีบ หมูต้มนอตอง ให้ป้า-สาวไหวผี เพราะทางวาดปราศจากทั้งพ่อและแม่

คุณหยดได้กล่าวคำฝากฝังวาดกับคุณอรุณและบอกให้วาดกราบคุณอรุณ คุณอรุณก็รับไหว้วาดด้วยกุญแจเซฟ” (ร่วมฉัตร เล่ม ๓ หน้า ๖๘๙)

ในสี่แผ่นดินก็ได้กล่าวถึงการส่งตัวพลอยไว้ว่า

“...ประมาณสักยามหนึ่ง แม่ชั้นก็ขอตัวไป บอกว่าได้ฤกษ์ปุ้บที่นอนแล้ว และเมื่อถึงเวลาอีกสิบนาทีก่อนที่จะห้าทุ่ม เจ้าคุณพ่อและคุณสายก็พาตัวพลอยขึ้นไปบนตึกเพื่อส่งตัวต่อคุณเปรม... พอเห็นเจ้าคุณพ่อและคุณสายนำพลอยเข้าไป คุณเปรมก็ลงกราบเมื่อลงนั่งกันเรียบร้อย เจ้าคุณพ่อก็บอกพลอยให้กราบคุณเปรม แล้วก็เริ่มสั่งสอนให้คุ้มครองกันและให้ศีลให้พร... คุณสายก็ให้พรด้วย...” (สี่แผ่นดิน เล่ม ๑ หน้า ๓๒๘)

ภายหลังจากแต่งงานแล้วก็ต้องไปไหว้ผู้ใหญ่ของทั้งสองฝ่าย ดังในสี่แผ่นดินได้กล่าวไว้ว่า

“ระยะเวลาสามสี่วันแรกผ่านไปเหมือนกับฝัน พลอยยังงงต่อเหตุการณ์และชีวิตที่เปลี่ยนแปลงไป ระยะเวลาอีกเจ็ดแปดวันต่อ่นั้นไป พลอยก็ยังไม่มีเวลาที่จะดูฐานะของตนโดยรอบ เพราะต้องใช้เวลาระหว่างนั้นขึ้นรถลงเรือไปกับคุณเปรมทุกวันพร้อมด้วยดอกไม้รูปเทียน เพื่อไหว้บรรดาญาติผู้ใหญ่ในตระกูลทั้งทางฝ่ายพลอยและฝ่ายของคุณเปรมเอง...” (สี่แผ่นดิน เล่ม ๑ หน้า ๓๓๐)

๓.๓ เมื่อสังคมไทยได้เปิดประเทศติดต่อกับตะวันตก และมีการเปลี่ยนแปลงให้เป็นสมัยใหม่ (Modernization) นั้น ได้ส่งผลกระทบต่อ การเปลี่ยนแปลงวัฒนธรรมในด้านใดบ้าง ในส่วนนี้จะใช้ทฤษฎีการเปลี่ยนแปลงให้เป็นสมัยใหม่มาเป็นแนวทางในการวิเคราะห์

แต่ดั้งเดิมมานั้น สังคมไทยมีลักษณะเป็นสังคมประเพณี ซึ่งหมายถึงสังคมเกษตรกรรมที่ใช้วิธีการผลิตแบบโบราณ เป็นสังคมที่ไม่ค่อยมีการเปลี่ยนแปลงหรือเปลี่ยนแปลงอย่างช้ามาก ลักษณะสำคัญที่กำหนดนิสัยและความคิดของคนในสังคมประเพณี คือ มีโครงสร้างสังคมที่มีลักษณะเป็นการใช้อำนาจต่อกันตามลำดับชั้น (authoritarian hierarchy) คือผู้มีอาวุโสมีอำนาจเหนือผู้อ่อนวัย พ่อแม่มีอำนาจเหนือลูก

ผู้มีอำนาจเหนือห้อง ข้าราชการมีอำนาจเหนือชาวบ้าน ทุกคนอยู่ในระบบการใช้อำนาจต่อกันและยอมรับระบบนี้ บุคคลได้รับอำนาจจากการมีสถานภาพกำหนดไว้ให้โดยกำเนิด (ascribed status) มากกว่าโดยการแสวงหาเอาด้วยความสามารถ (achieved status) (เฉอมมาลย์, ๒๕๒๐ : ๑)

การเปลี่ยนแปลงทางวัฒนธรรม หมายถึง การเปลี่ยนแปลงในแบบแผนของการดำเนินชีวิต ซึ่งเกี่ยวกับเรื่องวัตถุอุปกรณ์ เทคนิควิธีการต่างๆ ตลอดจนจนความคิด ความเชื่อ

การที่สังคมไทยต้องเปิดประเทศติดต่อกับตะวันตกก็เป็นผลสืบเนื่องมาจากปัญหาทางการเมือง อันได้แก่ภัยจากลัทธิจักรวรรดินิยมตะวันตก (เฉอมมาลย์, ๒๕๒๐ : ๑๒๗) แต่เดิมนั้นเรายังไม่ได้ตระหนักในความจริงข้อนี้ ดังจะเห็นได้ว่า อังกฤษเริ่มส่งนายครอฟอร์ดมาเจรจาทำสัญญาทางไมตรีตั้งแต่ปี พ.ศ. ๒๓๖๕ (รัชกาลที่ ๒) แต่ไทยยังไม่ตกลงทำสัญญา เพียงแต่ให้กรมท่าออกหนังสือรับรองว่าไทยยินดีช่วยเหลือพ่อค้าอังกฤษให้ซื้อสินค้าโดยสะดวก และจะไม่เพิ่มค่าธรรมเนียมให้สูงกว่าที่เป็นอยู่นั้น (ชัย, ๒๕๑๗ : ๒๓๐) แต่ต่อมาในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระองค์ทรงเข้าพระทัยในข้อได้เปรียบของชาติตะวันตก ทั้งทางด้านความรู้วิทยาการกำลังอาวุธสมัยใหม่ และความมั่งคั่งทางเศรษฐกิจเป็นอย่างดี จึงได้ทรงเริ่มเร่งพัฒนาประเทศให้ทันสมัย จัดการปกครอง การบริหารให้รัดกุมยิ่งขึ้น และส่งเสริมให้มีการเรียนรู้วิทยาการแผนใหม่ เพื่อเป็นพื้นฐานในการทำความเข้าใจกับวัฒนธรรมตะวันตก พร้อมกันนี้ก็ทรงใช้นโยบายอันสุขุม โดยการร่วมมือกลมเกลียวกับฝรั่งแทนที่จะต้านทานต่อสู้ (พระองค์เจ้าจุลจักรพงศ์ ๒๕๐๕ : ๓๘๗) ดังจะเห็นได้จากการเริ่มทำสนธิสัญญาทางไมตรีและการค้ากับอังกฤษในปี พ.ศ. ๒๓๘๘ (สนธิสัญญาเบาริง) ทำให้ไทยต้องเปิดประเทศติดต่อกับต่างชาติ และจากนั้นก็ได้ทำกับประเทศอื่นๆ เรื่อยมา

สังคมไทยได้เปิดประเทศติดต่อกับต่างชาติมาตั้งแต่ปลายรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นต้นมา เมื่อถึงรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระองค์ทรงเล็งเห็นการณ์ไกลและทรงตระหนักดีว่า การจะนำประเทศให้พ้นจากภัยของลัทธิจักรวรรดินิยมตะวันตกได้นั้น จำเป็นที่จะต้องปรับปรุงประเทศให้เข้าสู่ความเป็นสมัยใหม่ (Modernization)

ความทันสมัย (Modernization) มักจะใช้ในความหมายที่เป็นการเปลี่ยนแปลงจากสังคมประเพณีไปสู่สังคมสมัยใหม่ที่มีลักษณะตามอย่างสังคมที่พัฒนาแล้ว โดยเฉพาะอย่างยิ่งสังคมตะวันตก ทฤษฎีความทันสมัยมีพื้นฐานมาจากความคิดที่ว่า สังคมทั้งหลาย

ย่อมพัฒนาจากสภาพล้าหลังไปสู่สภาพที่ก้าวหน้าขึ้น โดยมีสังคมยุโรปและอเมริกาเป็นแบบอย่างของสังคมที่ก้าวหน้า ความทันสมัยจึงมีความหมายเท่ากับความเป็นตะวันตกนั่นเอง (จำนงค์ และคณะ ๒๕๓๓ : ๒๐๐)

ความทันสมัยเป็นรูปของการสังสรรค์วัฒนธรรม (acculturation) ที่สำคัญที่สุดในโลกปัจจุบัน สิ่งที่เกิดขึ้นในกระบวนการทำให้เป็นสมัยใหม่ ก็คือ การแปรสภาพทั้งหมดของสังคมโบราณให้กลายเป็นองค์การทางสังคมที่มีลักษณะก้าวหน้า เจริญเติบโตทางเศรษฐกิจ และค่อนข้างมีเสถียรภาพทางการเมืองเหมือนกับในโลกตะวันตก

ความทันสมัยจึงเกี่ยวข้องกับการเปลี่ยนแปลงในส่วนต่างๆ ของสังคม คือ ระบบเศรษฐกิจ การเมือง การศึกษา ธรรมเนียมประเพณี ตลอดจนความเชื่อของคนในสังคม แต่จุดสนใจในเรื่องความทันสมัยก็คือการเปลี่ยนแปลงด้านเศรษฐกิจและเทคโนโลยี ลักษณะสำคัญของสังคมที่กำลังเปลี่ยนแปลงไปสู่ความทันสมัย หรือที่เรียกว่า สังคมกำลังพัฒนา ได้แก่

๑. เปลี่ยนแปลงจากสังคมที่มีความผูกพันในชุมชนกลุ่มย่อยไปสู่สังคมที่รวมเป็นกลุ่มใหญ่ ซึ่งขึ้นอยู่กับความสัมพันธ์โดยความสมัครใจในรูปของสมาคมสโมสรมากกว่าความสัมพันธ์แบบเครือญาติ
๒. เปลี่ยนแปลงจากฐานะในสังคมที่ขึ้นอยู่กับจารีตประเพณีมาเป็นฐานะทางสังคมที่ขึ้นอยู่กับความสามารถของตนเอง
๓. เปลี่ยนแปลงจากทัศนคติที่ขึ้นอยู่กับอารมณ์ ความเชื่อ สู่การมองโลกโดยใช้เหตุผล การคำนวณและหลักวิทยาศาสตร์
๔. เปลี่ยนแปลงจากวิธีการผลิตแบบยังชีพสู่การจ้างงานโดยอาศัยเกณฑ์ของความชำนาญพิเศษ
๕. เปลี่ยนแปลงจากระบบการปกครองที่ปิดและขึ้นอยู่กับกลุ่มน้อยและสิทธิทางชาติกำเนิด มาเป็นระบบการเมืองที่เปิดเผยและกว้างประชาชนมีบทบาท และส่วนร่วมตามความสามารถและความสมัครใจ (ม.ร.ว. รุจยา มปป : ๓)

การเปลี่ยนแปลงให้เป็นสมัยใหม่ ในสังคมไทยนั้น ผู้นำการเปลี่ยนแปลงก็คือ ราชสำนัก หรือเจ้านายชั้นผู้ใหญ่ ในสี่แผ่นดินได้กล่าวถึงเรื่องนี้ไว้ว่า

มีอำนาจสิทธิ์ขาดเหนือตน เมื่อเป็นเด็กก็อยู่ในอำนาจพ่อ มีเรือนก็อยู่ในอำนาจผัว ชีวิตนี้จะดีจะชั่วก็สุดแต่ผู้ชายจะบันดาลให้เป็นไป ผู้หญิงนั้นดูเหมือนจะเกิดมาเป็นกรรมสิทธิ์ของผู้ชาย ไม่มีวันที่จะไปมีอำนาจบังคับบัญชาใครได้ นอกจากบังคับบัญชาตนเองอย่างที่เป็นในนี้ นอกจากตำแหน่งท้าวนางแก้วในวังแล้วก็ไม่เคยปรากฏว่า มีผู้หญิงไปรับราชการงานเมืองที่ไหน ความรู้สึกแต่เดิมจึงมีอยู่ว่าโลกนี้เป็นโลกของผู้ชาย ผู้หญิงเป็นคนอาศัยและในฐานะคนอาศัยจึงต้องนบনอบเชื่อฟังเจ้าของบ้านตลอดไป การตั้งสมเด็จที่บนเป็นผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์ ซึ่งทำให้ทุกคนต้องเรียกตามพระนามใหม่ว่า “สมเด็จพระเอ็นต์” จึงเป็นการสะท้อนความรู้สึกในสิทธิของเพศตน ที่สงบนิ่งอยู่ในตัวผู้หญิงมาหลายศตวรรษให้กลับฟื้นคืนชีพ เพราะได้ปรากฏแน่ชัดแล้วว่า ขณะที่พระเจ้าอยู่หัวไม่อยู่นี้ ผู้หญิงเป็นผู้ครองแผ่นดิน โดยที่พระราชสวามีทรงมอบพระอำนาจไว้ให้ และได้ทรงเฉลิมพระราชอิสริยยศว่า “สมเด็จพระบรมราชินีนาถ”

ถ้าจะให้พลอยอธิบายทรรศนะใหม่ของตนในขณะนั้นก็คงจะอธิบายไม่ได้ อาจบอกได้แต่ว่า คนเราเกิดมาก็เท่ากันไม่ว่าจะเป็นหญิงหรือเป็นชาย ตำแหน่งแห่งหนหรือกิจการต่างๆ ที่ผู้ชายทำได้ผู้หญิงก็คงจะทำได้เช่นกันถ้ามีโอกาส พลอยนำความคิดนี้ไปคุยกับช้อยซึ่งเห็นด้วยเป็นอย่างดี และประกาศออกมาด้วยความคะนองปากตามแบบของตนต่อหน้าคุณสายว่า “ที่นี่ฉันไม่กลัวผู้ชายอีกต่อไป” (สี่แผ่นดิน เล่ม ๑ หน้า ๑๕๔)

นอกจากการตั้งสมเด็จพระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรี เป็นผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์ และได้ทรงเฉลิมพระราชอิสริยยศว่าสมเด็จพระบรมราชินีนาถแล้ว ยังมีเหตุการณ์เกิดขึ้นใหม่อีกอย่างหนึ่งซึ่งมิได้เคยพบเห็นกันมาก่อน ถ้าจะเรียกด้วยภาษาที่ขณะนั้นยังไม่มีใครนึกถึงก็ต้องเรียกว่า เป็นการปฏิวัติราชประเพณีที่ถือกันมาไม่รู้กี่ร้อยกี่พันปี นั่นก็คือเมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จฯ กลับจากประพาสยุโรป ได้มีการจัดงานรับเสด็จ เป็นการมโหฬารสนุกสนานยิ่งกว่างานใดๆ งานรับเสด็จนั้นมีทั้งนอกวังและในวัง งานที่มีนอกวังดูเหมือนจะมีทั่วพระนคร ส่วนงานข้างในวังนั้นก็มิละครร่า ซึ่งแสดงโดยเจ้าคุณจอมมารดาคุณจอมมารดาที่มีพระราชโอรสธิดาเป็นเจ้านายชั้นสูงในราชตระกูล ฉะนั้นจึงไม่โปรดเกล้าฯ ให้ผู้ใดได้มีโอกาสเข้าชมละครรำนั้น นอกจากเจ้านายและคนในวังแท้ๆ

คืนนั้นมีการแต่งแฟนซีและรับพระราชทานเลี้ยงก่อนแสดงละคร ธรรมดาคนในวังทุกคนและถ้าจะว่าไปแล้วก็คนไทยทั่วประเทศในขณะนั้น ถือกันว่าเครื่องต้นราชูปโภคทุกอย่างเป็นของสูง ควรแก่การเคารพกราบไหว้ ไม่มีใครอาจไปร่วมของ

เหล่านั้น ยิ่งพระสุพรรณภษาณ์ ซึ่งเป็นภษาณะสำหรับใส่เครื่องตันพระกระยาหาร ก็ถือว่า เป็นของสูงอีกอย่างหนึ่ง ไม่มีผู้ใดจะใช้ได้เป็นของสำหรับพระเจ้าอยู่หัวแต่เพียงพระองค์ เดียว

แต่ในคืนนั้น ก่อนจะมีละครได้มีการเลี้ยงบรรดาท่านที่ไปในงาน โดยจัดสำหรับ ใส่กับข้าวไว้สำหรับหนึ่งกินได้สองคน ก่อนที่จะมีการเลี้ยงได้มีพระราชดำรัสว่า ให้ทุกคน ที่มาในงานนั้นมีความเสมอภาคเท่ากัน จึงให้จับสลากเข้านั่งสำหรับ สลากใครตรงกับของ ผู้ใด ก็เข้านั่งร่วมรับพระราชทานเลี้ยงที่สำหรับเดียวกันนั้น ไม่ต้องถืออิสริยยศสูงต่ำ คืนนั้น คุณมอญพนักงานจับสลากที่นั่งได้ร่วมพระสุพรรณภษาณ์ รับพระราชทานเลี้ยงเฉพาะต่อ พระพักตร์พระเจ้าอยู่หัวจากสำหรับเดียวกัน (สี่แผ่นดิน เล่ม ๑ หน้า ๑๖๐)

เรื่องนี้เป็นเรื่องที่คุณพูดกันมาก ส่วนมากไปในทางเพิ่มพูนพระบารมีที่มีได้ถือ พระองค์ แต่ได้ลดพระองค์ลงมาเท่าเทียมเสมอภาคกับคุณพนักงาน เหตุการณ์เช่นนี้ทำให้ พลอยรู้สึกอัครรรยไใจอยู่ครันๆ และมีความรู้สึกเหมือนกับว่า ตนกำลังยืนอยู่ ณ ขอบเขต แห่งของใหม่ๆ ซึ่งกำลังจะเกิดขึ้นและจะเกิดขึ้นต่อไป ผู้ใหญ่หลายคนปรารภกันถึงเรื่อง ของใหม่ยุคใหม่เหล่านี้ด้วยความเป็นห่วง ไม่แน่ใจว่าจะร้ายหรือดี แต่ส่วนมากก็เชื่อว่า สิ่งใดถ้าเป็นพระราชดำริแล้ว สิ่งนั้นย่อมจะต้องเป็นของดี นำมาซึ่งสิริมงคล ฉะนั้น คุณพนักงานซึ่งได้รับเกียรติยศสูงยิ่ง ได้ร่วมพระสุพรรณภษาณ์ จึงมิได้มีผู้ใดทักท้วงไปใน ทางอื่น นอกจากทางที่เป็นสิริมงคล (สี่แผ่นดิน เล่ม ๑ หน้า ๑๖๐)

เมื่อพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จขึ้นเสวยราชสมบัติ พระองค์ ทรงได้รับการศึกษามาจากตะวันตก ฉะนั้นในรัชสมัยของพระองค์จึงมีการเปลี่ยนแปลง เกิดขึ้นหลายประการ ซึ่งเรื่องนี้ในสี่แผ่นดินได้กล่าวไว้ โดยผ่านทางความคิดความรู้สึก ของพลอยตั้งความว่า

“ถ้าหากใครจะถามพลอยว่า แผ่นดินก่อนกับแผ่นดินปัจจุบันแตกต่างกัน อย่างไร พลอยก็คงจะต้องนึกถึงคุณแปรมก่อนผู้อื่น เพราะความแตกต่างนั้น เห็นได้ชัดใน ตัวของคุณแปรม แผ่นดินก่อนนั้นเป็นแผ่นดินของผู้ใหญ่สูงอายุ คุณแปรมตลอดจนคนอื่นๆ ที่พลอยรู้จักจึงวางท่าทางเป็นผู้ใหญ่ กิริยาวาจา การแต่งกาย ตลอดจนชีวิตประจำวันหรือ วิธีทำการงานก็รู้สึกว่าเป็นอย่างผู้ใหญ่ไปสิ้น แต่พอผลัดแผ่นดินใหม่ การเปลี่ยนแปลงและ ความแตกต่างนั้น ก็เริ่มสำแดงตัวออกมาทีละน้อย แผ่นดินใหม่เป็นแผ่นดินของคนหนุ่ม บรยากาศในพระราชสำนักก็เป็นบรรยากาศของความหนุ่มแน่น คุณแปรมก็เปลี่ยนไป ตามโดยไม่รู้ตัว การแต่งเนื้อแต่งตัวนั้นดูพิถีพิถัน เอาสวยเอางามกว่าแต่ก่อน ท่าทางก็ดู ทะมัดทะแมงกระเดียดไปทางฝรั่ง หมากพลูบุหรี่ยี่ที่เคยกินก็เปลี่ยนไปเป็นบุหรี่ยี่กระป๋อง

จากนอก และที่พลอยรู้สึกตะขิดตะขวงใจ แต่ไม่กล้าห้ามปรามก็คือ คุณเปรมเริ่มกินเหล้า ผรั่งจากนอกชนิดต่างๆ ซึ่งมีราคาแพง และถึงแม้ว่าคุณเปรมจะอธิบายถึงการเข้าสมาคม และคุณสมบัติอันวิเศษไม่มีอันตรายของเหล้านั้นๆ อย่างไร พลอยก็ยังเห็นว่าเป็นเหล้าอยู่นั่นเอง

การพิถีพิถันในเรื่องการแต่งกายของคุณเปรมที่มาเริ่มมีขึ้นเป็นสิ่งที่พลอยอดสังเกตุมิได้... คุณเปรมซื้อผ้าม่วงผ้าพื้นต่างๆ สีเป็นจำนวนมากมาย และตัดเสื้อที่ใช้ผ้าราคาสูงเป็นจำนวนมาก จะไปไหนก็แต่งตัวอย่างประณีตบรรจง พลอยจำได้ว่าครั้งหนึ่งคุณเปรมไม่พิถีพิถันเท่าไรนัก เพราะในแผ่นดินก่อน มหาเดเล็กจะเข้าไปข้างในนุ่งได้แต่ผ้าพื้นและผมก็ต้องเอามือเสยหรือขยี้เสียก่อนมิให้เรียบ แต่เดี๋ยวนี้กาลสมัยเปลี่ยนไปราชสำนักแผ่นดินปัจจุบันยังไม่มีข้างใน ความสำคัญต่างๆ ตลอดจนความทูลทราโอร่าก็ออกมารวมประกวดประชันกันอยู่ข้างหน้า...

การเปลี่ยนแปลงที่เห็นได้ชัดอีกอย่างหนึ่งก็คือชีวิตในวัง เพราะแผ่นดินนี้ยังไม่มีข้างใน ความร่วงโรยก็เริ่มเกิดขึ้นในวังทีละน้อย ระเบียบประเพณีต่างๆ ยังคงมีอยู่เช่นเดิม ตำแหน่งรักษาและพระที่นั่งก็ยังเหมือนเก่ามิได้ปรักหักพังลงไป... เจ้านายชั้นพระมหาลีหรือพระอัครชายา ก็เสด็จไปประทับตามวังต่างๆ ข้างนอกซึ่งสร้างขึ้นเป็นส่วนพระองค์ เจ้าจอมมารดาบางท่านที่มีพระองค์เจ้าเป็นต่างกรม ก็กราบถวายบังคมทูลลาออกไปอยู่วังกับพระองค์เจ้าที่เป็นบุตร ในวังเหลือเจ้านายน้อยพระองค์ที่ประทับอยู่เป็นประจำ คงมีแต่คุณพนักงานโขนล่า ซึ่งยังคงมีหน้าที่ราชการ และข้าหลวงที่เจ้านายสิ้นประชนม์ไปแล้ว หรือมีฉะนั้นก็คนเฝ้าตำแหน่งต่างๆ ที่ท่านเจ้าของออกไปสร้างวังอยู่ข้างนอก" (สี่แผ่นดิน เล่ม ๒ หน้า ๔๑๕-๔๑๗)

กับอีกตอนหนึ่งที่คุณเปรมมาถามพลอยว่า อย่างคุณเปรมถ้าจะเล่นโขนจะเป็นตัวอะไรดี คุณเปรมให้เหตุผลที่จะหัดโขนหัดละครว่าในหลวงท่านโปรด คำอธิบายของคุณเปรมทำให้พลอยต้องจำนนด้วยเหตุผล เพราะพลอยรู้ว่า เป็นหน้าที่ข้าราชการในพระราชสำนักจะต้องปฏิบัติให้ต้องพระราชนิยม และพลอยก็เคยได้รับการอบรมมาในทางที่จะต้องคิดว่า พระราชนิยมนั้นเป็นของถูกต้องเสมอไป...

คุณเปรมได้บอกกับพลอยต่อไปอีกว่า แผ่นดินนี้ไม่เหมือนแผ่นดินก่อน ท่านโปรดอะไรคนละอย่าง เรื่องโขนละครนี้ท่านโปรดมาก... แม้แต่ในหลวงท่านก็ยังทรงละคร คนโปรดคนปรานสมัยนี้เขารำละครสวยๆ ทั้งนั้น

เมื่อได้ยินว่าในหลวงออกทรงละครด้วยพระองค์เอง พลอยก็ต้องสะดุ้งตกตะลึง ใจหวนกลับไปคิดถึงงานรับเสด็จฯ กลับจากยุโรป เพียงแต่คุณจอมมารดาบางท่านออกรำละครสนองพระเดชพระคุณก็ยังถือกันว่าเป็นเรื่องใหญ่ ต้องปิดบังเล่นในที่รโหฐาน มิให้คนนอกได้เข้าไปเห็น แต่ถึงคราวนี้ในหลวงออกทรงละครเอง พลอยยังไม่สามารถทำความเข้าใจกับการเปลี่ยนแปลงในประเพณีที่ก้าวหน้าออกไปไกลและโดยรวดเร็วถึงเพียงนั้นได้..." (สี่แผ่นดิน เล่ม ๒ หน้า ๔๓๘)

ความจริงพลอยก็ทราบมาก่อนแล้วว่า แผ่นดินนี้โปรดทรงละคร แต่ว่าตั้งแต่ผลัดแผ่นดิน ก็รู้ว่าทรงแต่ในที่รโหฐานในระหว่างหม่อมมหาดเล็ก การแสดงนั้นก็เป็นการครั้งคราว เพื่อถวายสมเด็จพระพันปีทอดพระเนตรบ้าง หรือเนื่องในงานอื่นเป็นการภายในบ้าง คนภายนอกมิได้มีโอกาสเข้าไปชม แต่เท่าที่ได้ยินคราวนี้ จะทรงออกโรงให้คนภายนอกเข้าไปชมได้... เหตุผลก็คือจะทรงละครเก็บเงินบำรุงเสื่อป่า และคุณเปรมยังบอกว่า พระวรกัญญาฯ จะออกทรงละครด้วย

ครั้งนี้เป็นครั้งแรกที่พลอยได้ยินว่าผู้หญิงและผู้ชายจะออกเล่นละครร่วมกัน แต่ก่อนพลอยเคยดูละครผู้หญิงที่โนวัง ก็มีแต่ละครผู้หญิงล้วน ละครเจ้าคุณหมหินทร์ฯ ละครปริดาสัยที่เคยดูก็มีแต่ผู้หญิงทั้งนั้น ถ้าจะมีผู้ชายบ้างก็เป็นตลก ละครผู้ชายที่เคยเห็นก็เป็นละครนอกผู้ชายล้วนๆ ทั้งตัวพระตัวนาง คราวนี้ผู้ชายกับผู้หญิงจะเล่นร่วมกัน และผู้หญิงที่จะเล่นนั้นก็คือพระวรกัญญาฯ ซึ่งต่อไปจะเป็นมเหสี พลอยนึกต่อไปถึงเมื่อครั้งตนยังเล็ก ข้างในต้องเดินฉนวน จะไปไหนก็ต้องมีโขนจ่ากรมวังควบคุมแข็งแรง ข้างในสมัยนี้ออกเล่นละครร่วมกับผู้ชายให้คนดู ยิ่งคิดก็ยิ่งงง... (สี่แผ่นดิน เล่ม ๒ หน้า ๔๔๙)

เมื่อสังคมไทยได้เปลี่ยนแปลงให้เป็นสมัยใหม่ ความสัมพันธ์ที่เคยมีในกลุ่มเครือญาติและเพื่อนสนิท หรือที่เรียกว่าความสัมพันธ์แบบปฐมภูมิ ก็ได้เปลี่ยนแปลงเป็นความสัมพันธ์แบบทฤษฎีภูมิ ซึ่งเป็นความสัมพันธ์ของคนกลุ่มใหญ่ในรูปของสมาคมสโมสรมากกว่า ดังจะเห็นได้จากสี่แผ่นดิน ได้กล่าวถึงเรื่องนี้ไว้ว่า

"สมัยก่อน พลอยรู้จักหน้าที่การงานของคุณเปรมและรายละเอียดเกี่ยวกับกิจการต่างๆ ที่ต้องทำได้ดี เพราะเคยเห็นมาด้วยตนเอง และคุณเปรมเมื่อยังหนุ่มก็มักจะนำเรื่องราวและปัญหาต่างๆ มาปรารภหรือเล่าให้ฟังทำนองขอความเห็นจากพลอยเสมอ คราวใดที่คุณเปรมยังทำอย่างนั้นอยู่ พลอยก็เห็นว่าคุณเปรมยังสนิทสนมและมีความสัมพันธ์กับตนอย่างใกล้ชิดแน่นแฟ้น แต่ฐานะหน้าที่ราชการของคุณเปรมเปลี่ยนแปลงไป

และชีวิตภายนอกบ้านของคุณแปรมก็กว้างขวางยิ่งขึ้นกว่าเก่า พลอยมิได้มีโอกาสทราบรายละเอียดเหล่านี้ เพราะทุกอย่างเป็นอย่างใหม่ เกิดขึ้นในแผ่นดินใหม่ และแทนที่คุณแปรมจะอธิบายถึงสิ่งต่างๆ ที่เปลี่ยนแปลงไปหรือเกิดขึ้นใหม่ คุณแปรมก็จะพูดแต่เพียงว่า การที่ต้องใช้ชีวิตนอกบ้านมากกว่าเดิมนั้น เป็นผลจากความจำเป็นที่ต้องเข้า “สมาคม” ซึ่งนับว่าเป็นคำใหม่สำหรับพลอย คุณแปรมอธิบายว่าคนในสมัยนี้ถ้าจะก้าวหน้ารุ่งเรืองต่อไปในชีวิต ก็จำเป็นต้องเข้า “สมาคม” เป็นและการ “เข้าสมาคม” ของคุณแปรม เท่าที่พลอยทราบก็คือ การกลับบ้านดึกๆ โดยมีกลิ่นสุรา กลิ่นควันบุหรี่ติดมาด้วย หรือมิฉะนั้นก็ไม่กลับเลยการพกเงินออกจากบ้านไปครั้งละมากๆ เพื่อเล่นการพนันในสมาคมนั้นแล้วก็กลับมากะเป๋าเปล่า ตลอดจนการบำเพ็ญตนด้วยความหุหุระฮาโอ้อ่าต่างๆ” (สี่แผ่นดิน เล่ม ๒ หน้า ๔๓๐)

ในสามชายก็ได้กล่าวถึงความสัมพันธ์ในรูปของสมาคมสโมสรไว้ในตอนที่พัชรีพูดกับรัตน์ ความว่า

“การเลี้ยงน้ำชาเมื่อตะกี้หรือคะ ! แปลกมากน้องฟังได้พบคราวนี้แหละอย่างนี้หรือคะที่เรียกว่า สมาคม ?

ไม่ทราบ ระตน์ตอบ ดวงตามีแววแห่งความสนุกสนานอยู่ผมเองก็ไม่ทราบว่าสมาคมของไทยเรานั้น หมายความว่าอย่างไร ผมคิดว่าสมาคมอันแท้จริงของเรานั้น เคยอยู่ที่วัด เวลาถึงงานนักขัตฤกษ์หรืองานพิธีบางอย่างในที่นั้นหญิงกับชายได้พบกันเข้าปะปนกัน ถึงจะไม่เข้ากันสนิท...เป็นแต่มองดูกัน ถึงเช่นนั้นก็ยังดี ให้รู้เสียว่าคุณพ่อคุณแม่ต่าง ๆ ท่านหวงลูกสาวก็รู้แล้วรู้รอดไป... สมัยนี้ดูครึ่งๆ กลางๆ แม่สาว ๆ จะไปไหนก็ได้ตามลำพัง แต่พอพบผู้ชายเข้าแล้วทั้งสองฝ่ายก็เห็นห่อเข้าหากันฝรั่งไม่ใช่ ไทยก็ไม่เชิงขวางๆ อย่างไรพิกล

เป็นอย่างนี้เหมือนกันหมดหรือคะ... บางแห่งน้องคิดว่าเขาดีกว่านี้

อ้อ ! แน่นอน ที่ดีกว่านี้ก็มียู่แต่เป็นคนละจำพวกกับพวกนี้ คนละจำพวกไม่ใช่คนละชั้น พวกนั้นเป็นน้ำเค็มจัดเป็นพวกน้ำ จึงทำได้สนิท ส่วนพวกนี้เป็นพวกกำลังบำเพ็ญจึงทำไม่ได้เหมือนเขา” (สามชาย หน้า ๗๕ - ๗๖)

ดังที่รัตน์ได้กล่าวกับพัชรีไว้ข้างต้นนี้ว่า... สมัยนี้ดูครึ่งๆ กลางๆ แม่สาว ๆ จะไปไหนก็ได้ตามลำพัง แต่พอพบผู้ชายเข้าแล้วทั้งสองฝ่ายก็เห็นห่อเข้าหากัน ซึ่งเรื่องนี้พลอยก็ได้ตั้งข้อสังเกตไว้เช่นกันว่า

“เมืองไทยเท่าที่พลอยเห็นนั้น รู้สึกว่าจะเจริญออกไปไกลกว่าแต่ก่อนมากมาย จนพลอยแทบจะก้าวตามไปไม่ทันอยู่แล้ว จิตใจของคนก็ดี วิธีที่จะพูดจาปฏิบัติตนก็ดี พลอยสังเกตเห็นว่าหละหลวมมากกว่าแต่ก่อน ไม่มีใครคอยถือประเพณีเคร่งครัดอย่างแต่ก่อน ผู้หญิงสาว ๆ สมัยใหม่รู้สึกว่าจะเก่งในสายตาของพลอย จะพูดจาสิ่งใดหรือกระทำตนโดยทั่วไป ก็สั่งให้พลอยเห็นว่าขาดความระมัดระวังโดยเฉพาะในการติดต่อกับผู้ชายแล้ว พลอยก็ยังเห็นว่าปล่อยกันจนเกินควร อย่างในงานฤดูหนาวซึ่งเดี๋ยวนี้ย้อนมามีที่สวนจิตรลดา พลอยก็เห็นผู้หญิงสาว ๆ เดินเที่ยวกับผู้ชายหนุ่มเป็นกลุ่ม ๆ พูดจาหยอกล้อกันเล่นอย่างสนุกสนานและไปด้วยกันโดยอิสระเสรี ไม่มีผู้ใหญ่คอยควบคุมอย่างแต่ก่อน... ทำตัวเหมือนแหม่ม ผู้ชายพายเรือก็ไม่กระดากดูกล้ากันเหลือเกิน สมัยพลอยนั้นเห็นผู้ชายมีแต่จะคิดวิงวอน สมัยนี้ดูเขาเฉย ๆ ไม่กระดากไม่กลัว ดู ๆ แล้วใจหายใจกว่าที่เดียว” (สี่แผ่นดิน เล่ม ๒ หน้า ๕๒๔)

แต่พลอยก็ต้องยอมรับเอาธรรมเนียมประเพณีใหม่ที่ปล่อยให้ลูกสาวไปไหนมาไหนกับเพื่อนฝูงได้โดยอิสระ ถ้าหากว่าเพื่อนฝูงเหล่านั้นเป็นหญิงด้วยกันและไปกันหลาย ๆ คน แต่พลอยก็ยังวางเงื่อนไขว่า ประไพจะไปไหนมาไหนต้องบอกกันก่อน ส่วนในเวลากลางคืนห้ามไปเด็ดขาด นอกจากจะไปกับพี่ชายคนใดคนหนึ่ง...งานตอนบ่ายติดต่อกันไปถึงกลางคืนนั้นเป็นงานชนิดใหม่ ซึ่งพลอยเพิ่งจะมาได้ยินชื่อโดยมากมักจะเป็นงานวันเกิดของเพื่อน หรือฉลองครบรอบปีวันแต่งงานของเพื่อนที่แต่งงานไปแล้ว ประไพเรียกงานเหล่านี้ว่า “ปาร์ตี้” (สี่แผ่นดิน เล่ม ๒ หน้า ๗๑๖)

ดังที่ได้กล่าวมาแล้วว่าการเปลี่ยนแปลงให้เป็นสมัยใหม่นั้น เกี่ยวข้องกับการเปลี่ยนแปลงในส่วนต่างๆ ของสังคมทั้งธรรมเนียมประเพณี การศึกษา เศรษฐกิจ การเมือง สำหรับการเมืองนั้นก็จะเปลี่ยนแปลงจากระบบการปกครองที่ปิดและขึ้นอยู่กับกลุ่มน้อยและสิทธิทางชาติกำเนิด มาเป็นระบบการเมืองที่เปิดเผยและกว้าง ประชาชนมีบทบาท และส่วนร่วมตามความสามารถและความสมัครใจ นั่นก็คือระบบประชาธิปไตย

เรื่องการเปลี่ยนแปลงทางการเมืองไปสู่ความเป็นประชาธิปไตยนั้น พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งทรงได้รับการศึกษามาจากประเทศอังกฤษ พระองค์ท่านก็ได้ทรงตั้งพระทัยที่จะสอนให้คนไทยได้รู้จักการปกครองแบบประชาธิปไตย โดยทรงสร้างเมืองดุสิตธานีขึ้นที่วังพญาไท ซึ่งเรื่องนี้คุณเปรมก็ได้พูดกับพลอยว่า

“เรื่องการปกครองของเมืองนอก ฉันได้ยินในหลวงท่านรับสั่งถึงเรื่องเหล่านี้ โนโตะเสวยเสมอ เหมือนกับท่านมีพระประสงค์จะสอนให้คนรู้ไว้ แต่ท่านรับสั่งว่า เรื่องนี้ ต้องสอนกันไปนาน ทำหุหนันพลันแล่นไปไม่ดี อาจถึงเสียหายแก่บ้านเมืองได้ อย่างเรื่อง เมืองดุสิตธานีที่วังพญาไทนั้น คนที่ไม่รู้จักพูดกันเองง่าย ๆ ว่าในหลวงท่านเล่นบ้านตุ๊กตา เหมือนเด็ก ๆ แต่พวกเราที่อยู่ใกล้ซิดูรู้ดีว่าท่านมีพระประสงค์จะสอนให้คนรู้ถึงเรื่องการ ปกครองที่เขาทำกันที่เมืองนอก” (สี่แผ่นดิน เล่ม ๒ หน้า ๕๒๔)

ในร่มฉัตรก็ได้กล่าวถึง “ดุสิตธานี” ไว้เช่นกันว่า

“ชีวิตประจำวันของวาท หมดไปด้วยเรื่องลูกโดยเฉพาะ แม้เมื่อคุณอรธมาคุย ให้ฟังถึง “ดุสิตธานี” วาทก็ไม่เห็นว่าจะตื่นเต้นไปทำไม วาทได้กล่าวกับคุณอรธมาว่า ก็เหมือนกันนั่นแหละ ในวังหลวงก็มีท้าวนางปกครองลดหลั่นกันลงไป มีแผนกสุขา แผนกดูแล มีตำราวจวัง มีโขน... แต่คุณอรธมาก็ยืนยันเสียงดังว่า ไม่เหมือน... แบบนี้เรามี การเลือกตั้งเทศบาล เป็นรากฐานของโครงการประชาธิปไตย

คุณอรธมาได้อธิบายต่อไปว่า

ราชาธิปไตย แปลว่าพระเจ้าแผ่นดินอยู่เหนือกฎหมาย แต่ประชาธิปไตย พระเจ้าแผ่นดินอยู่ใต้กฎหมาย คือเวลาทรงใช้อำนาจต้องผ่านทางสภาที่ได้รับการเลือกตั้ง เข้ามา

แบบของคมนตรี... วาตรู้เหมือนกัน

องคมนตรีนั้นทรงโปรดเกล้าฯ เลือกมาเอง แต่สภาผู้แทนต้องให้ฉันหรือ แม่วาทหรือคนอื่น ๆ เลือกเข้าไป

แล้วจะให้เลือกใคร ?

ก็เลือกคนที่แม่วาทเห็นว่าดีสิ เวลาเขาจะให้เราเลือกเขาก็ต้องแสดงคุณสมบัติ ของเขาให้เราดูก่อน (ร่มฉัตร เล่ม ๓ หน้า ๘๑๙-๘๒๐)

ในร่มฉัตรได้กล่าวถึงคำ “ประชาธิปไตย” ว่าในระยะนั้นจัดเป็นคำใหม่เอี่ยม ซึ่งวาทได้ถามพ่อนวมว่า แปลว่าอย่างไร

มันก็แปลสั้น ๆ แหละว่า คนเราจะทำอะไรตามใจชอบโดยไม่ต้องกลัวใคร

และส่วนใหญ่มักจะเข้าใจแบบพ่อนวมคือเมื่อเป็นประชาธิปไตยแล้วก็ทำอะไรได้ตามใจชอบของคน

ด้วยเหตุนี้ เมื่อมีการ “เปลี่ยนแปลงการปกครอง” กันใหม่จึงมีข่าวลูกศิษย์วัดไม่ยอมหาข้าวให้พระ เพราะถือว่าทุกคนมีสิทธิเท่าเทียมกันแล้วทุกประการ ! (ร่มฉัตร เล่ม ๔ หน้า ๑๐๒๒)

ในสี่แผ่นดิน ก็ได้กล่าวถึงเรื่องประชาธิปไตยไว้เช่นกันโดยอ้อมได้บอกพลอยว่า

“ตั้งแต่เป็นประชาธิปไตย มีเสรีภาพกันมานี้ คุณลุงเพิ่มบอกว่า เลิกเล่นหมตแล้ว พวกนกเขา ไม่ตัดและบอน โกรตอะไรต่ออะไรที่เคยเล่นมาก่อน เพราะมีของเล่นใหม่... คุณลุงบอกว่าเล่นการเมือง”

วันคืนล่วงไป พลอยรู้สึกตัวเหมือนกับว่าเหตุการณ์ในบ้านเมืองขณะนั้นถึงจวนจะขาด คำว่าเสรีภาพและปฏิวัติ หนาหูขึ้นทุกที ตาอ้อมมาแล้วให้ฟังว่า นักเรียนปฏิวัติกับครู ศิษย์วัดปฏิวัติกับพระ พลอยได้ยินแล้วก็ได้แต่ลูบอก (สี่แผ่นดิน เล่ม ๒ หน้า ๖๖๓)

การเปลี่ยนแปลงการปกครอง พ.ศ. ๒๔๗๕ นั้น อันลูกชายของพลอยได้พูดกับพลอยว่า

“...คนที่คิดการนั้น เจตนาดีต่อบ้านเมืองอยากให้รุ่งเรืองเจริญเหมือนเขาอื่น จึงได้ทำไป ผมเชื่อว่าคนที่ทำไปนั้น ต่างก็จงรักภักดีต่อพระเจ้าอยู่หัวเช่นเดียวกับคนอื่น ๆ คนที่เป็นชั้นหัวหน้านั้น ส่วนมากก็เคยได้รับพระมหากรุณามาทั้งนั้น บางคนก็มีเจ้านายชุบเลี้ยงมาหลายชั่วคน ถ้าจะว่าไปท่านเหล่านั้นก็คงจะระลึกถึงพระเดชพระคุณเช่นเดียวกับเราและตระกูลของเรา และเมื่อมีหน้าที่ต่อบ้านเมืองบังคับอยู่ก็จำใจต้องทำไป ถึงจะกระทบกระเทือนและฝืนความรู้สึกอยู่บ้างก็ต้องทำ ถ้าหากว่าเป็นกบฏจริง ก็คงจะคิดทำอันตรายต่อองค์พระเจ้าอยู่หัว และทำร้ายเจ้านายในพระราชวงศ์ แต่นี้ก็เปล่า ยังคงยกย่องอยู่อย่างเดิมไม่เปลี่ยนแปลง เพียงแต่ขอพระราชทานรัฐธรรมนูญปกครองแผ่นดินให้เหมือนประเทศอื่นที่เจริญแล้วเท่านั้น เมื่อพระราชทานแล้วทุกคนก็พอใจ ยิ่งเพิ่มความจงรักภักดีขึ้นไปอีก...” (สี่แผ่นดิน เล่ม ๒ หน้า ๖๕๑)

พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงมีพระกระแสรับสั่งในคราว “สละราชย์” ไว้ว่า

“ข้าพเจ้าเต็มใจที่จะสละอำนาจอันเป็นของข้าพเจ้าอยู่แต่เดิมให้แก่ราษฎรโดยทั่วไป แต่ข้าพเจ้าไม่ยินยอมยกอำนาจทั้งหลายของข้าพเจ้าให้แก่ผู้ใดคณะใดโดยเฉพาะ เพื่อใช้อำนาจนั้นโดยสิทธิขาด และโดยไม่ฟังเสียงอันแท้จริงของประชาราษฎร” (ร่วมฉัตร เล่ม ๔ หน้า ๑๐๕๕)

จากพระราชกระแสรับสั่ง แสดงให้เห็นว่า พระองค์ท่านเต็มพระทัยที่จะสละอำนาจของพระองค์ให้แก่ราษฎรทั่วไป แต่เมื่อปรากฏภายหลังว่าอำนาจนั้นมิได้ตกถึงมือราษฎรตั้งพระราชประสงค์ หากตกอยู่แต่เฉพาะเหล่า เฉพาะคณะ ตลอดจนมา จึงทรงสละราชสมบัติ

ตั้งแต่เปลี่ยนแปลงการปกครองเป็นต้นมา อันและอัน ลูกชายของพลอยก็มีความขัดแย้งกันอยู่ตลอด อันนั้นเป็นทหารและคิดว่าใครก็แล้วแต่ที่ผิคน้ำพระพิพัฒน์สัตยาเป็นกบฏทั้งนั้น ถึงจะเป็นพี่เป็นน้องสนิทกันเพียงไรก็ต้องถือว่าขาดกัน (สี่แผ่นดิน เล่ม ๒ หน้า ๖๕๖)

อ้อดลูกชายคนเล็กของพลอย ได้บอกพลอยว่า เรื่องราวความขัดแย้งที่เกิดขึ้นในครอบครัวก็ดี ในบ้านเมืองก็ดี มีสิ่งหนึ่งที่เราไม่เคยรู้จักเข้ามาแทรกแซง ทำให้เกิดปัญหา เกิดความผิดพลาดหมองใจ เกิดความไม่แน่นอนใจ สิ่งนั้นก็คือ “การเมือง”

“แต่ก่อนนี้ เมืองไทยเราไม่มีการเมือง ทุกคนก็ได้แต่ตั้งหน้าทำงานโดยเฉพาะของตน ใครมีหน้าที่อะไรก็ทำไป ความคิดความเห็นที่จะมีก็มีแต่เพียงในกรอบของการทำงาน อย่างพี่อันนั้นแต่ก่อนถ้าจะนึกอะไรก็นึกถึงเรื่องทหาร พี่อันนั้นก็นึกถึงเรื่องกฎหมาย ทั้งสองคนไม่มีวันที่จะขัดกันได้ เพราะทางที่จะใช้ความคิดเห็นนั้นไปคนละแนวกัน แต่เดี๋ยวนี้ทั้งพี่อันและพี่อัน มีทางที่จะใช้ความคิดเห็นกว้างขวางกว่าแต่ก่อนมาก คือใช้ความคิดเห็นเกี่ยวกับการเมืองได้ เมื่อทั้งสองคนใช้ความคิดเห็นในเรื่องเดียวกันมีใช้คนละแนวอย่างแต่ก่อน ถ้าความคิดเห็นตรงกันก็ดี ถ้าไม่ตรงกันก็เกิดเรื่อง

ถ้าจะถามว่าการเมืองคืออะไร ก็บอกไม่ถูกเพราะการเมืองเป็นของกว้างขวาง เสียเกินที่จะรวบรัดให้เข้ามาอยู่ในขอบของถ้อยคำเพียงสองสามคำได้ ถ้าจะพูดในทางดี การเมืองก็ทำให้คนได้มีความคิดความเห็นกว้างขวาง ทำให้คนได้มีจิตใจสูง มีมานะบากบั่น อดทนต่อความทุกข์ และเสียสละความสุขส่วนตัว เพื่อไปให้ถึงจุดหมายปลายทางที่ตนเห็นว่าถูก การเมืองจะทำให้ตนได้พอใจว่า ตนได้เกิดมาแล้วไม่เสียชาติเกิด ทำให้รู้สึกว่าได้เกิดมาเป็นคนโดยสมบูรณ์เป็นนายตัวเอง บังคับตัวเอง ไม่มีเจ้านายอื่นมาคอยบังคับ มองทางด้านดี การเมืองก็เป็นของที่ดีหนักดีหนา แต่ถ้าจะมองในทางร้าย

การเมืองก็น่ากลัวอยู่ เพราะการเมืองทำให้คนต้องรบราฆ่าฟันกัน ทำให้พ่อทะเลาะกับลูก ผัววิวาทกับเมีย พี่ทะเลาะกับน้อง การเมืองทำให้เกิดการต่อสู้ระหว่างคนกับคน อาจทำให้เกิดบาดหมาง อาฆาตพยาบาทกันไปตลอดชีวิต บางเวลาการเมืองก็หามิตรให้ได้มาก แต่บางครั้งการเมืองก็อาจทำให้เราต้องเสียมิตรไปจนหมด ตลอดจนทำให้ต้องเสียทรัพย์สินสมบัติ ดิดคูกุดิตตะราง และเสียแม่แต่ชีวิต... บ้านเมืองก็เหมือนกับคน ต้องเติบโตเปลี่ยนแปลงไป ถ้าการเมืองไม่มาถึงวันนี้ ก็จะต้องมาถึงในวันอื่นจนได้ เพียงแต่ว่าในระยะเวลาที่การเมืองมาถึงใหม่ๆ ก็เหมือนกับปลาได้น้ำใหม่ ใครแผลงตัวก็จะเป็นอันตราย เช่นเดียวกับปลา" (สี่แผ่นดิน เล่ม ๒ หน้า ๖๖๐)

ในระยะเวลาที่เรียกว่า "หัวเลี้ยวหัวต่อ" นี้เอง พลอยรู้สึกว่ายากมากที่จะซึกลงไปว่าสิ่งใดถูกสิ่งใดผิด เพราะพลอยเห็นอยู่ทุกวันว่าคำพูดหรือการกระทำบางอย่าง ซึ่งแต่ก่อนถือกันว่าไม่บังควรหรือเป็นผิดหนักหนานั้น เดียวนี้กลับกลายเป็นถูกเป็นดี หลักการทุกอย่างที่พลอยเคยเคารพ คุณค่าทุกอย่างที่พลอยเคยเชื่อถือดูจะเปลี่ยนไปหมดสิ้นไปอย่างรวดเร็ว มีของใหม่ซึ่งพลอยยังไม่คุ้นเข้ามาแทนที่" (สี่แผ่นดิน เล่ม ๒ หน้า ๖๖๗)

การที่พลอยรู้สึกเช่นนี้ก็ไม่ใช่เรื่องแปลก เพราะช่วงเวลาที่เป็นหัวเลี้ยวหัวต่อของการเปลี่ยนแปลงนั้น สภาพสังคมจะตกอยู่ในความสับสนเนื่องจากบรรทัดฐานต่างๆ อ่อนแอไร้ประสิทธิภาพ บรรทัดฐานเก่าก็ล้าสมัย บรรทัดฐานใหม่ก็ยังไม่เป็น เป็นภาวะที่บุคคลในสังคมไม่ยึดถือค่านิยมและบรรทัดฐานร่วมกัน บุคคลจะเกิดความรู้สึกสับสน ไม่แน่ใจว่าอะไรถูก อะไรผิด ในทางสังคมวิทยาเรียกภาวะเช่นนี้ว่า ภาวะไร้บรรทัดฐาน (anomie) นั่นก็คือบรรทัดฐานไม่มีความหมาย ไม่สามารถให้คุณให้โทษได้อย่างแท้จริง (จันงค์ และคณะ ๒๕๓๐ : ๑๗๑)

ในส่วนตัวของพลอยเอง ความขัดแย้งที่เกิดขึ้นระหว่างอันกับอัน คืออันจะเป็นพวก "หัวเก่า" ส่วนอันจะเป็นพวก "หัวก้าวหน้า" ซึ่งพลอยไม่สามารถชี้ขาดลงไปได้เลยว่า ฝ่ายไหนเป็นฝ่ายผิดและฝ่ายไหนเป็นฝ่ายถูก พลอยบอกได้แต่เพียงว่าอันและอันมีความเห็นไปคนละทางไม่ตรงกัน (สี่แผ่นดิน เล่ม ๒ หน้า ๖๖๘)

การเปลี่ยนแปลงให้เป็นสมัยใหม่นั้นจะมีการเปลี่ยนแปลงจากวิธีคิดที่ขึ้นอยู่กับอารมณ์ ความเชื่อ มาสู่การมองโลกโดยใช้เหตุผล การคำนวณและหลักวิทยาศาสตร์

เมื่อสังคมไทยได้เปลี่ยนแปลงให้เป็นสมัยใหม่ ก็มีการเปลี่ยนแปลงในวิธีคิดอันได้แก่ ความเชื่อในเรื่องต่างๆ ดังนี้

◆ วิธีคิดเรื่องจำนวนคู่ครอง

ในสังคมประเพณีไทย ผู้ชายจะมีภรรยาได้หลายคน ดังในกฎหมายลักษณะ ผัวเมียกล่าวถึงลักษณะเมียว่ามีอยู่ ๓ ประเภทคือ หญิงอันบิดามารดากุมมือให้เป็น เมียชายได้ชื่อว่าเป็นเมียกลางเมือง ชายขอหญิงมาเลี้ยงเป็นอนุภรรยาหลังเมียหลวง ลงมาได้ชื่อว่าเมียกลางนอก หญิงมีทุกข์ยากชายช่วยไถ่ได้มาเห็นหมดหน้าเกลี้ยงมาเลี้ยง เป็นเมีย ได้ชื่อว่า เมียกลางทาสี พระมหากษัตริย์ก็จะมีพระมเหสีเทวีหลายองค์ พ่อของ พลอย พ่อของวาดก็มีภรรยาหลายคน แต่เมื่อสังคมไทยเปลี่ยนแปลงเป็นสมัยใหม่ก็มี แนวโน้มว่าจะมีภรรยาเพียงคนเดียวดังเช่นคุณเปรมและคุณอรุณ

เรื่องการมีภรรยาเพียงคนเดียวนี้ คุณเปรมได้บอกกับพลอยว่า

“แผ่นดินนี้ท่านจะมีแต่องค์เดียวหรือแม่พลอย ท่านไปเรียนเมืองนอก เมืองนาแต่ทรงพระเยาว์ ผู้ดีอังกฤษเขาไม่มีเมียกันหลายคนหรือ” (สี่แผ่นดิน เล่ม ๒ หน้า ๔๘๖)

◆ วิธีคิดในเรื่องการเลือกคู่ครอง

การเลือกคู่ครองของผู้หญิงไทยในสังคมประเพณีนั้นพ่อแม่ผู้ปกครองจะเป็น ผู้เลือกให้ดังเช่น พลอย และวาด แต่พอถึงรุ่นลูกไม่ว่าจะเป็นประไพหรืออารีย์ จะเลือกคู่ กันเอง ดังความตอนหนึ่งในสี่แผ่นดินกล่าวว่า

“พลอยเอาความคิดของประไพมาเทียบกับความรู้สึกนึกคิดของตนเองเมื่อยัง สาวๆ ก็รู้ทันทีว่าแตกต่างกันมาก เมื่อพลอยยังสาวๆ นั้น ไม่ว่าจะพูดหรือจะคิดถึงผู้ชาย พลอยก็มักจะเอาผู้ชายนั้นตั้งไว้ให้ห่างตัวที่สุดที่จะห่างได้ เรื่องที่จะไปคิดถึงกับว่าจะเอา มาเป็นลูกเป็นผัวนั้น เป็นอันไม่มีอย่างเด็ดขาด แต่เมื่อได้ยินวิธิตูตของประไพ ซึ่งจะไม่พูด ถึงผู้ชายในฐานะเพื่อนฝูงหรือคนรู้จัก แต่จะพูดในแง่พิจารณาเลือกเฟ้นในทำนองว่าคนนั้น คนนี้จะมีคุณสมบัติดีหรือไม่ดีอย่างไร พ่อที่ประไพจะแต่งงานด้วยได้หรือไม่ ไม่ว่าจะพูดถึง ผู้ชายคนใด ประไพจะต้องพูดในแง่ั้นทุกครั้ง แต่ผู้ชายคนใดที่มีเมียแล้วประไพมักจะ ไม่พูดถึงเลย พลอยจึงไม่เข้าใจว่ากาลสมัยนั้นสามารถทำให้ลูกสาวของตนแท้ๆ แตกต่าง ห่างไกลกับตนไปได้ถึงเพียงนั้น (สี่แผ่นดิน เล่ม ๒ หน้า ๖๓๖)

ในร่มฉัตร เมื่ออารีย์ลูกสาววาดจะแต่งงาน คุณอุษาซึ่งเลี้ยงอารีย์มาได้มาบอก วาด วาดจึงบ้ายเบี่ยงให้ไปปรึกษาคุณอรุณ คุณอรุณได้บอกวาดว่า

“ลูกนะนะแม่वाद ตามปรกติเราก็กี่เลี้ยงได้แต่ตัวอยู่แล้ว แต่ยายอารีย์...เราไม่ได้เลี้ยงตัวเขามาด้วยซ้ำ ก็ต้องสุดแท้แต่เขา” (รมฉัตร เล่ม ๔ หน้า ๑๑๖๙)

สำหรับพัชรีในสมชาย ซึ่งเป็นผู้หญิงยุคใหม่จะเน้นการเลือกคู่ครอง โดยพิจารณาจากคุณสมบัติในนิสัยและความเข้าใจกันเป็นสิ่งสำคัญสำหรับคู่ที่จะร่วมสุขร่วมทุกข์กันตลอดชีวิต ดังความว่า

“...พี่รัตน์เข้าใจผิดถนัดในข้อที่มันหมายเอาเองว่าน้องจะต้องแต่งงานกับคนมั่งมี คุณสมบัติในนิสัยและความเข้าใจกันต่างหากคะที่สำคัญสำหรับคู่ที่จะร่วมสุขร่วมทุกข์กันตลอดชีวิต” (สามชาย หน้า ๓๕๖)

◆ วิธีคิดเรื่องการหย่าร้าง

ผู้หญิงไทยในสังคมประเพณีนั้น เมื่อแต่งงานแล้วก็ต้องอยู่กันไปจนกว่าชีวิตจะหาไม่ ผู้หญิงที่หย่าร้างกับสามีสังคมจะไม่ยอมรับ แต่เมื่อสังคมไทยได้เปลี่ยนแปลงเป็นสมัยใหม่ วิธีคิดในเรื่องนี้ก็ได้เปลี่ยนแปลงไปดังจะเห็นได้จากวิธีคิดของประไพ ซึ่งเมื่อพลอยแนะนำว่า ธรรมดาผัวเมียอยู่ด้วยกันนั้น ถ้าจะให้ราบรื่นอยู่เย็นเป็นสุข ก็ควรจะมีลูกด้วยกัน เพราะเมื่อมีลูกแล้วต่างคนก็ต่างจะเห็นแก่ลูก บางทีความรักลูกที่มีร่วมกันนั้นแหละ จะทำให้กลมเกลียวกันได้มากกว่าเก่า ประไพได้ตอบพลอยว่า

“อย่าเพิ่งเลยคุณแม่ เวลานี้ที่ไผยังสบายใจอยู่ก็เพราะไม่มีลูกจะผูกพัน ไม่ผูกพันจริงๆ เมื่อไรก็จะได้ต่างคนต่างอยู่ไม่มีเด็กมาต้องพลอยลำบาก... คนแต่ก่อนนี้แต่งงานกันแล้วก็ทนอยู่กันไปได้จนตาย ผัวจะมีเมียหน่อยสักก็คนก็ทนได้ ผัวจะดูถูกเหยียดหยามหรือเอาเปรียบอย่างไรก็ต้องทน ผู้หญิงแต่ก่อนถูกถือว่าเป็นของผู้ชาย ไม่มีชีวิตของตัวเอง ไผไม่ถือเช่นนั้น ไผเกิดมาชาติหนึ่งถึงจะเป็นผู้หญิงก็มีชีวิตของตัวเอง แต่งงานก็อยากจะมีความสุข ถ้าใครให้ความสุขแก่ไผได้ ไผก็จะอยู่กับคนนั้น แต่ถ้าเมื่อไรรู้ว่าจะอยู่ไปก็ไม่มีความสุข ก็เลิกกันเสียดีกว่าจะอยู่ทรมานน้ำใจกันไปทำไม” (สี่แผ่นดิน เล่ม ๒ หน้า ๘๑๕)

◆ วิธีคิดเรื่องติดคุก

เรื่องนี้ได้กล่าวไว้ในสี่แผ่นดิน ตอนที่พ่อเพิ่มพี่ชายของพลอยถูกจับในข้อหาเกี่ยวกับการเมือง ซึ่งอ้อดลูกชายของพลอยได้บอกพลอยว่า

“แม่อย่าวิตกไปเลย เข้าคุกเข้าตะรางสมัยนี้มีสองอย่าง คนที่เข้าคุกเพราะลักขโมยหรือโกงเขาเท่านั้นหรือที่เสียชื่อ ส่วนคนที่เข้าคุกเพราะการเมืองนั้นเขาไม่ถือกันหรอก เป็นเกียรติยศด้วยซ้ำไป... ครั้งนี้เป็นครั้งแรกที่พลอยได้รับความรู้ใหม่ว่าการติดคุกที่ถือเป็นเกียรติเป็นสิริมงคลแก่ตนนั้นก็ยังมี” (สี่แผ่นดิน เล่ม ๒ หน้า ๖๖๙)

◆ วิธีคิดเรื่องคลอดบุตร

กำหนดที่พลอยจะต้องคลอดบุตรคนที่สามก็ใกล้จะมาถึง พลอยนึกถึงการคลอดบุตรอย่างอารมณ์เฉยๆ ปรากฏจากความตื่นเต้นเกรงกลัว คุณเปรมเคยให้คำแนะนำเกี่ยวกับการคลอดบุตรคราวนี้ว่า ควรจะไปฝากท้องกับหมอฝรั่ง แต่พลอยไม่ยอมเป็นเด็ดขาด เพราะจะให้มิผู้ชายมาอยู่ในห้องเวลาคคลอดบุตรนั้น พลอยเห็นว่าเป็นไปไม่ได้ และการรักษาพยาบาลแบบหมอฝรั่งนั้น พลอยเห็นว่าเป็นของน่ากลัว จึงไม่สามารถข่มใจให้คล้อยตามคำแนะนำของคุณเปรมได้ และพลอยเองก็ได้คลอดบุตรและอยู่ไฟตามแบบโบราณมาแล้วถึงสองคน โดยมีได้ซุกซลักหรืออันตรายแต่อย่างใด เมื่อพลอยยื่นกรานไม่ยอมเปลี่ยนแปลง คุณเปรมก็ต้องนั่งไม่คาคัดคั้นต่อไปอีก

แต่เมื่อถึงเวลาคคลอดจริงๆ เข้า สิ่งที่พลอยคาดไม่ถึงก็คือ ความเจ็บปวดทรมานอย่างมากที่สุด ทุกอย่างที่เคยผ่านมาอย่างง่ายดายในคราวก่อนๆ กลับกลายเป็นยาก พลอยต้องนอนทรมานอยู่วันหนึ่งกับคืนหนึ่งเต็มๆ รุ่งขึ้นอีกวันหนึ่งก็ยังไม่มืท่าทางที่จะพ้นจากการทรมานนั้น หมอตำแยที่รับมาก็ช่วยเหลืออะไรไม่ได้ผล ในที่สุดพลอยก็ไม่มีสติที่จะกำหนดจดจำอะไรได้มาก รู้แต่ว่าความเจ็บปวดมิได้สร้างซาลงไป พลอยหมดสติไปนานเท่าไรก็ไม่รู้ตัว มาฟื้นตัวขึ้นอีกครั้งก็เป็นเวลากลางคืน ความเจ็บปวดต่างๆ หายไปสิ้นคงเหลือแต่ความอ่อนเพลีย... ฝรั่งคนหนึ่งตัวสูง มีหนวดเครา เดินเข้ามายืนยิ้มกับพลอย แล้วจับข้อมือตรวจชีพจร พลอยเหลือบมองดูคุณเปรม คุณเปรมก็กระซิบบอก ว่า... หมอฝรั่งนั้นไปรับมาเอง ถ้าไม่ได้แกก็จะลำบาก เพราะเด็กไม่ออก ต้องใช้เครื่องมือเคราะห์ดีเหลือเกินที่ไปตามเขามาทัน... (สี่แผ่นดิน เล่ม ๒ หน้า ๔๒๕)

◆ วิธีคิดเรื่องไปเรียนต่างประเทศ

คนไทยนิยมส่งลูกหลานไปเรียนต่อต่างประเทศตั้งแต่เมื่อเริ่มเปลี่ยนแปลงเข้าสู่ความเป็นสมัยใหม่ ดังจะเห็นได้จากสี่แผ่นดิน คุณเปรมได้พูดกับพลอยว่า

“สมัยนี้เขานิยมส่งลูกไปเรียนนอกกัน ฉันก็อยากส่งอันกับอ้อตไปเรียนนอกบ้าง กลับมาจะได้ช่องทางเข้ารับราชการมีหน้ามีตากว่าคนที่ไม่ได้ไป... ทุกวันนี้บ้านเมืองเจริญขึ้นทุกวันแม่พลอยก็ยอมรู้ คนไม่มีความรู้สูงจริงๆ ก็ต่อไปนากลัวจะไปไม่รอด แม้แต่ฉันเองบางเวลาก็อึดอัด ในหลวงท่านรับสั่งภาษาฝรั่งมังค่าคนอื่นเขาหัวเราะกันเกรียวกราว ไอ่เรากก็ได้แต่ตีหน้าเป็นเบือ...” (สี่แผ่นดิน เล่ม ๒ หน้า ๔๕๒)

ในร่มฉัตรก็ได้กล่าวถึงเรื่องไปเรียนต่างประเทศไว้เช่นเดียวกัน โดยคุณอรุณ ได้สอนคำภาษาฝรั่งง่ายๆ ให้ตาเอ๋อม และวาดได้บอกคุณอรุณว่า รอให้ลูกโตอีกสักหน่อย ค่อยหาครูเข้ามาสอน เนื่องจากในระยะนั้นถ้าเป็น “ลูกผู้ดีมีเงิน” มักจะมีครูเข้ามาสอน ถึงบ้าน แต่คุณอรุณกลับบอกวาดว่า

“ฉันตั้งใจว่าจะส่งไปเมืองนอก... แต่ต่อมาคุณอรุณได้เปลี่ยนความตั้งใจไป เป็นว่า ตาเอ๋อมนี่เห็นจะต้องให้เป็นนักเรียนทุนหลวงให้ได้

ทั้งนี้เนื่องจากระย่นั้น นักเรียนทุนหลวงกำลังเป็นที่เล่าลือกันแพร่หลาย ผู้ที่มีบุตรหลานเล่าเรียนอยู่ ณ โรงเรียนพระตำหนักสวนกุหลาบ ต่างก็หวังจะให้ลูกหลานของตนได้ไป “อีหروب” ในฐานะทุนหลวงทั้งสิ้น... และส่วนใหญ่ของนักเรียนทุนหลวงกลับมา รับราชการได้ดิบได้ดีไปทุกคน (ร่มฉัตร เล่ม ๓ หน้า ๘๘๑-๘๘๒)

ในสามชายก็ได้กล่าวถึงเรื่องไปเรียนต่างประเทศไว้ในตอนที่บรรยายถึง อนุวัตร์ ความว่า

“รุ่งขึ้นอีกปีหนึ่ง อนุวัตร์สอบไล่ได้ชั้นมัธยมปีที่หก คุณลุงเห็นว่า ถ้าจะส่งตัว เขาไปยุโรปให้ได้เล่าเรียนวิชาที่สูงขึ้น กว้างขวางขึ้น ตลอดจนถึงวิชาพิเศษ ก็คงกลับมา เป็นผู้มีชื่อเสียง เป็นศรีแกวงศ์สกุลสืบไป ดังนั้นในเวลาห้าเดือนต่อมา ภายหลังที่ได้ขัดใจ กับท่านผู้หญิงอยู่พักใหญ่ เพราะเหตุที่ท่านไม่ยินยอมให้หลานชายคนเดียวของท่าน ขำมน้ำขำมทะเลไปจากบ้าน คุณพระนายก็ได้จัดการให้อนุวัตร์ออกเดินทางไปสู่ประเทศ อังกฤษโดยทุนส่วนตัว..” (สามชาย หน้า ๔๖)

ที่กล่าวมาทั้งหมดนั้น เป็นการอธิบายถึงลักษณะของสังคมที่เปลี่ยนแปลงไปสู่ความทันสมัย ต่อไปนี้จะกล่าวถึงการรับสิ่งใหม่หรือการเปลี่ยนแปลง วัฒนธรรมทางวัตถุตลอดจนธรรมเนียมประเพณีบางประการด้วย

การรับสิ่งใหม่ : รถจักรยาน

เรื่องรถจักรยานนี้ในสี่แผ่นดินได้กล่าวไว้ว่า พลอยจำได้ว่าปีนั้นเป็น ร.ศ. ๑๑๘ พลอยกลับจากบางปะอินและพอมมาถึงในวังได้ไม่เท่าไร ก็บังเกิดความตื่นตื้นนียม ชีจักรยาน หรือที่เรียกกันในขณะนั้นว่ารถ “ไบซิเกิ้ล” อย่างขนานใหญ่ เจ้านายข้างใน เกือบทุกพระองค์ แม้แต่พระเจ้าอยู่หัวก็หัดทรงรถจักรยาน ความนิยมถึปรรถจักรยาน เริ่มจากเจ้านายและคุณจอม แล้วก็เริ่มแพร่หลายไปถึงคนตามตำหนักต่างๆ และความ นิยมนั้น ก็กลายเป็นการประกวดประชันกันในเรื่องรถ ของใครจะดีกว่า ราคารถคันหนึ่งๆ

ในขณะนั้นมีใช้ถูก ใครที่มีฐานะร่ำรวยก็ซื้อได้ก่อน เรื่องใครถีบจักรยานเป็นหรือยัง ใครซื้อรถใหม่จากไหน ยี่ห้ออะไร เป็นเรื่องที่คุณกันได้ทุกวันไป ไม่มีจืด (สี่แผ่นดิน เล่ม ๑ หน้า ๒๕๓)

: รถยนต์

เรื่องรถยนต์นี้ในร่มฉัตรได้กล่าวไว้ในตอนที่แมกลิ่นมาชวนวาดว่า ไปดูโอโตโมบิลกันไหม วาดก็ไม่รู้ว่าคืออะไร แมกลิ่นก็อธิบายว่า ก็แบบไบซิเกิล แต่มันมีสี่ล้อ ไม่ต้องถีบจุดไฟแล้ววิ่งได้

ระยะนั้นรถยนต์ที่เริ่มเข้ามายังมีเพียงไม่กี่คัน และส่วนใหญ่ก็ยังไม่ค่อยมีใครได้เห็นนัก เพราะเป็นของพระบรมวงศานุวงศ์ฝ่ายหน้าเสียหมด ตราบกระทั่งหม่อมเจ้าหญิงพิมพ์รำไพ พระธิดาในกรมหลวงราชบุรีดิเรกฤทธิ์ทรงหัดขับได้คล่อง จึงได้เข้ามาขับถวายฝ่ายในให้ทอดพระเนตรเป็นครั้งแรก

“โอโตโมบิล” ตามศัพท์ของแมกลิ่นรูปร่างค่อนข้างประหลาด เพราะมีที่นั่งสูงอยู่ตรงกลาง ภายใต้อหลังคาประทุน แต่ที่นั่งคนขับอยู่ข้างนอก หน้าพวงมาลัยก็้านสูง โคมสองข้างติดเทียนไข ลักษณะไม่น่าวิ่งไปได้ด้วยตัวเอง แต่ก็สามารถเคลื่อนไปได้อย่างน่าพิศวง

แมกลิ่นไม่ยอมหยุดเรื่อง “โอโตโมบิล” ง่าย ๆ เจ้าตัวเที่ยวชอกซอนหาข่าวมาเล่าได้ทุกวัน... เขาว่าในหลวงทรงสั่งโอโตโมบิลเข้ามาแล้ว และอีกสองสามวันต่อมา แมกลิ่นก็มีเรื่องใหม่มาเล่าว่า โอโตโมบิลของในหลวงไฟไหม้... ลงท้ายข่าวของแมกลิ่นก็เป็นจริงจนได้ รถยนต์พระที่นั่งคันใหม่ที่เพิ่งตกมาถึงถูกไฟไหม้ขณะเต็มน้ำมันเบนซินจนต้องซ่อมอยู่นาน จึงนำออกมาวิ่งได้ โดยทรงพระราชทานชื่อว่า “แก้วจักรพรรดิ”

จากนั้นเป็นต้นมา รถยนต์ก็เริ่มแพร่หลาย...(ร่มฉัตร เล่ม ๓ หน้า ๖๒๘-๖๒๙)

ในสี่แผ่นดินได้กล่าวถึงรถยนต์ไว้ในตอนขึ้นแผ่นดินที่สอง (พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว) ความว่า

“... คุณแปรมซื้อรถยนต์ตอนเดียวเครื่องทองเหลืองจุดไฟแก๊สที่ตะเกียงข้างหน้ามาคันหนึ่ง และจ้างแขกมาขับ พลอยก็เห็นดีด้วยเพราะรถยนต์เป็นของใหม่สะอาดสะอาดเร็วกวารถม้า และทำให้พลอยได้มีหน้ามีตาไปด้วย” (สี่แผ่นดินเล่ม ๒ หน้า ๔๑๖)

การเปลี่ยนแปลงในธรรมเนียมประเพณีบางประการ :

◆ ผู้หญิงไว้ผมยาว

ในสี่แผ่นดินได้กล่าวถึงเรื่องนี้ไว้ ในตอนที่คุณเปรมนั่งคุยอยู่กับพลอย คุณเปรมได้บอกพลอยว่า ในหลวงท่านไม่โปรดผู้หญิงไว้ผมสั้น ฉันอยากขอให้แม่พลอยเริ่มไว้ผมสักที เวลาเข้าเฝ้าแทนจะได้ถูกพระทัย...

ตั้งแต่นั้น พลอยก็ปล่อยผมให้ยาว และเก็บเนื้อเก็บตัวอยู่กับบ้านไม่ไปไหน จนผมนั้นยาวเกล้าได้ อีกวันหนึ่งคุณชายมานอนพักพาบคุยอยู่ในห้อง พลอยนั่งทำผมอยู่ที่กระจก คุณชายก็พูดขึ้นว่า แม่พลอยไว้ผมแล้วก็ต้องขัดฟันให้ขาวอีกอย่างหนึ่งจึงจะครบ (สี่แผ่นดิน เล่ม ๒ หน้า ๔๘๒)

เรื่องไว้ผมยาวนี้ ในรัชสมัยก็ได้กล่าวไว้ถึงความตอนหนึ่งว่า

“ความแตกต่างที่เห็นได้ชัดคือ การไว้ผม ซึ่งมีทั้งผมปีกที่ไว้ยาวตรงกลาง ศีรษะแต่รอบๆ ตัดสั้น และถอนไรจุกเป็นวง อันมีมาตั้งแต่สมัยรัชกาลที่สี่และผมทรงดอกกระพุ่ม ที่นับว่าทันสมัยที่สุดคือ ผมยาวและเมื่อมีข่าวว่าเจ้าคุณพระประยูรวงศ์ไว้ผมชนิดนี้เป็น การ “นำแฟชั่น” พวกชาววังก็ดูเหมือนว่าจะเห็นดีเห็นงามขึ้นมาทีละน้อย โดยเฉพาะแม่กลิ่นนั้นประกาศโผงผางออกมาเลยว่า ฉันจะไว้ผมยาว

สำหรับวาดนั้น เสด็จฯ ได้มีรับสั่งว่า ลองดูซิว่าดูไม่น่าจะเสียหายอะไร กะอีแต่ไว้ผมยาว ยุคก่อนสมัยก่อนผู้หญิงเราก็ไว้ผมยาวเพิ่งมาตัดสั้นเลียนแบบผู้ชายตอนรบกับพม่า คนเรา... ให้เปลี่ยนไปเปลี่ยนมายังไง ลงท้ายก็ถอยหลังเข้าคลองทุกที” (รัชสมัย เล่ม ๒ หน้า ๕๒๘-๕๓๑)

◆ การเปลี่ยนแปลงจากผ้าถุงโจงกระเบนมาเป็นนุ่งผ้าซิ่น

ในสี่แผ่นดินได้กล่าวถึงเรื่องนี้ไว้ โดยคุณเปรมได้ขอให้พลอยนุ่งผ้าซิ่นแทนผ้าโจงกระเบน คุณเปรมให้เหตุผลว่า

“ในหลวงท่านโปรด... เสด็จท่านก็เริ่มทรงผ้าซิ่นแล้ว ข้าหลวงเสด็จเขาก็นุ่งตามทุกคน ฉันเห็นว่าแม่พลอยควรจะนุ่งบ้าง

พลอยได้ตอบคุณเปรมว่า เมื่อยังเด็กๆ เคยเห็นแต่ตำหนักพระราชชายานุ่งผ้าซิ่นกันทั้งตำหนัก พระราชชายาเองท่านทรงผ้าซิ่น ฉันก็เห็นว่าสวยดี ดูแล้วอดนึกชมอยู่ไม่ได้ ยิ่งเวลาท่านทรงแต่งเต็มยศ ทรงผ้าซิ่นยกเงินยกทองฉันก็ยิ่งเห็นสวย แต่ตัวฉันเองไม่เคยนึกจะลอง เพราะนุ่งโจงกระเบนมาแต่ก่อนแต่อกจะมาเปลี่ยนเอาตอนนี้ก็ดูอย่างไรอยู่

แต่คุณเปรมก็ได้ขอร้องพลอยว่า... ฉันขอละถ้าฉันรับราชการกระทรวงอื่น ฉันก็จะไม่ว่าอะไรหรอก แต่ฉันอยู่ในนั้น รู้อยู่แก่ใจว่าท่านโปรด คนอื่นเขาเริ่มทำตามพระราชนิยมกันแล้วฉันจะไม่บอกเมียฉันให้ทำบ้างก็ดูกระไรอยู่" (สี่แผ่นดิน เล่ม ๒ หน้า ๕๒๘)

ในที่สุดพลอยก็ยอมทำตามที่คุณเปรมขอร้อง หลังจากนั้นพลอยก็ต้องเริ่มตัดเสื้อที่จะเข้ากับผ้าซิ่น แพรสะพายที่เคยใช้เมื่อยังนุ่งโจงกระเบนนั้นเป็นอันว่าเลิกเด็ดขาด และแล้วพลอยก็เริ่มจะคุ้นเคยกับการเปลี่ยนแปลงในเครื่องแต่งกายครั้งใหญ่ โดยนุ่งผ้าซิ่นเวลาไปทำงานกับคุณเปรม และนุ่งผ้าโจงกระเบนเฉพาะเวลาอยู่บ้านหรือไปไหนเป็นการล่าลองเป็นส่วนตัว

พลอยคิดว่าการเปลี่ยนแปลงในเครื่องแต่งกายนั้นเป็นเพียงอารมณ์ชั่วขณะของผู้เป็นใหญ่ ต่อไปก็อาจเลิก โดยหาได้รู้ไม่ว่าผ้าซิ่นนั้นเมื่อมาถึงแล้วก็จะอยู่ตลอดไป และจะกลับกลายเป็นกระโปรง เป็นสะแล็คยาวสะแล็คสั้น และอื่นๆ อีกเป็นอันมาก..... (สี่แผ่นดิน เล่ม ๒ หน้า ๕๒๙)

◆ การเปลี่ยนแปลงธรรมเนียมประเพณีจากนั่งทานข้าวกับพื้นมาเป็นนั่งโต๊ะ

ในสี่แผ่นดินได้กล่าวถึงเรื่องนี้ไว้ในตอนที่อันกับอ้ออดจะกลับจากไปเรียนหนังสือที่เมืองนอก คุณเปรมได้พูดกับพลอยความว่า

"ที่เราลงทุนส่งลูกไปเรียนนอก ก็เพราะอยากให้ลูกเฉลียวฉลาดกว้างขวางใจฉันนั้นอยากให้ลูกดีกว่าตัว เมื่อเขากลับมาจากนอกเราก็ต้องเปลี่ยนแปลงตัวของเราเองให้เข้ากับเขาได้ ตั้งแต่ฉันอยู่กับแม่พลอยมาฉันก็ไม่เคยเข้ามายุ่งกับการบ้าน แต่คราวนี้ฉันขอยุ่งสักนิดเถอะ เราอยู่กินกันมาแบบโบราณเคยอย่างไรก็เคยอย่างนั้น ต่อไปนี้เราควรจะต้องเปลี่ยนแปลงเสียบ้าง ลูกๆ ที่กลับมาจากนอกจะได้สบาย ฉันว่าบัณฑิตนี้ฉันจะให้เขาทำห้องน้ำเตมอีกห้องหนึ่ง และต่อไปถ้าจะกินข้าวฉันจะลงไปนั่งกินที่โต๊ะข้างล่าง ไม่นั่งกับพื้นกินข้างบนอย่างแต่ก่อน เวลาลูกกลับมาจะได้กินโต๊ะพร้อมๆ กัน ขอให้แม่พลอยกินด้วย... ครอบครวั้ฝรั่งเขาทำอย่างนั้น" (สี่แผ่นดิน เล่ม ๒ หน้า ๕๕๕)

◆ การเปลี่ยนแปลงธรรมเนียมประเพณีเรื่องการหยุดงานของข้าราชการจะต้องส่งใบลา

ในรมฉัตรได้กล่าวถึงเรื่องนี้ไว้ในตอนที่พ่อนวมมาเยี่ยมवाद พร้อมทั้งบอกข่าวว่าในหลวงทรงประชวร พ่อนวมได้เล่าต่อไปด้วยว่า

“เวลาประชวรทีก็ส่งใบลาราชการออกมาที่

อาไร เป็นถึงในหลวง เจ้าชีวิตแล้วยังจะต้องส่งใบลาใครอีก

ท่านทรงทำให้เป็นตัวอย่างแก่พวกข้าราชการไงละ ไม่วันใครจะหยุดจะลา ก็หายหน้ากันไปเฉยๆ ทรงรับสั่งว่ามันไม่มีระเบียบต้นสังกัดก็ไม่ว่าคนของตัวหายหน้าไปไหน... แล้วได้ผลไหมละ... ก็ได้ผลอยู่หรอก” (รมฉัตร เล่ม ๓ หน้า ๗๖๖)

◆ การเปลี่ยนแปลงธรรมเนียมประเพณีเกี่ยวกับเรื่องของภาษา

ได้มีศัพท์ใหม่เกิดขึ้นคือคำว่า “วัฒนธรรม”

ในสี่แผ่นดินได้กล่าวถึงศัพท์ใหม่นี้ไว้ตอนที่พ่อเพิ่มมาเยี่ยมพลอยและพูดกับพลอยว่า

“ฉันกลุ้มเรื่องวัฒนธรรมนี้เท่านั้นเอง ดูท่าจะไปกันใหญ่แล้ว

พลอยไม่เคยได้ยินคำนี้มาก่อนจึงถามพ่อเพิ่มว่าแปลว่าอะไร

พ่อเพิ่มตอบว่า... คำนี้ฉันก็จน ไม่รู้ว่าแปลว่าอะไรเหมือนกัน ได้ยินแต่เขาบอกว่า ถ้าเรามีไอ้วัฒนธรรมอะไรนี้แล้ว เราจึงจะเป็นมหาอำนาจเทียมบ่าเทียมไหล่กับมหามิตรของเราได้ ส่วนเราจะมึวัฒนธรรมได้อย่างไรนั้น... ก็ต้องใส่หมวก เมื่อใส่หมวกแล้วก็ต้องใส่เกือก เขาไม่ได้สั่งให้ใส่เฉพาะแต่ผู้ชายเท่านั้น ผู้หญิงก็ต้องใส่หมวกด้วย

ตั้งแต่นั้นต่อมา เรื่องหมวกก็กลายเป็นเรื่องใหญ่มหึมาน่าตกใจ ทุกคนต่างพูดกันแต่เรื่องหมวก ผู้หญิงสาวๆ ก็ไปนั่งคุยกันเรื่องหมวกทรงต่างๆ ว่าทรงไหนจะงาม ทรงไหนจะทันสมัย คนที่ไม่ชอบใส่หมวกก็คุยกันเรื่องความรำคาญของตนที่จะต้องใส่หมวก ร้านรวงต่างๆ พวกกันโฆษณาขายหมวกเป็นการครีกรโครม ทางราชการเองก็พูดถึงแต่เรื่องหมวกทางวิทยุ ชี้ให้เห็นว่า หมวกนั้นเป็นของสำคัญยิ่งขนาด มาลาน่าไทยไปสู่มหาอำนาจ พลอยได้ฟังแล้วก็ได้แต่สะท้อนถอนใจ... และนอกจากจะต้องใส่หมวกแล้วยังห้ามกินหมากเด็ดขาดทีเดียว พร้อมทั้งต้องขัดฟันขาว ให้เหมือนแหม่มด้วย” (สี่แผ่นดิน เล่ม ๒ หน้า ๘๔๑-๘๔๔)

ในรมจักรก็ได้กล่าวถึงศัพท์คำว่า “วัฒนธรรม” ไว้ในตอนที่คุณอรธมาบอก ว่าว่า

“รัฐบาลเขาจะให้เลิกกินหมากแล้วละแม่वाद เขาว่ามันไม่ศิวิไลซ์... แปลว่า... อารยธรรม วัฒนธรรม อะไรพวกนี้นะ น้ำหมากมันสกปรก... ใช่แต่เรื่องหมากพลูเท่านั้น “วัฒนธรรม” ในยุคนั้นยังได้ลามไปถึงการสวมหมวกด้วย” (รมจักร เล่ม ๔ หน้า ๑๑๑๙)

ในสี่แผ่นดินได้กล่าวถึงการเปลี่ยนแปลงเรื่อง “ภาษา” ไว้ว่า เริ่มต้นด้วยวิธีสะกดการันต์ที่ตั้งขึ้นใหม่ และต่อไปก็ถึงถ้อยคำสำนวนที่ทางการกำหนดให้ใช้พูดกัน ดังความตอนหนึ่งที่พ่อเพิ่มมาถึงบ้านพลอย ตาอ้อดก็ทักขึ้นว่า

“สวัสดีจะ ท่าน !

สวัสดีจะ พ่อเพิ่มตอบอย่างรีนเริง... ท่านสบายดีหรือจะ

สบายดีจะ อ้อดตอบ... ท่านมาแต่วันเทียวนะจะวันนี้

ฉันคิดถึงท่านนี้จะ ฉันก็เลยรีบมา พ่อเพิ่มตอบ... พ่อฉันตื่นแต่เช้า สวมหมวกเสร็จเรียบร้อยแล้ว ดอกไม้เหี่ยวๆ ของชาติที่บ้านฉันเขาก็เอาดอกไม้มากัดดอกฉันหนึ่งดอก ฉันจูบเขาหนึ่งที่ตามวัฒนธรรม แล้วฉันก็รีบออกจากบ้านมาหาท่าน” (สี่แผ่นดิน เล่ม ๒ หน้า ๘๖๑)

ครั้งแรกที่พลอยได้ยินคำพูดเช่นนี้ พลอยเกือบจะไม่เข้าใจเลยว่าพ่อเพิ่มและตาอ้อดพูดอะไรกัน เพราะไม่เคยได้ยินมาก่อน ฟังแปลกหู... พ่อเพิ่มบอกพลอยว่า ถ้าท่านฟังฉันไม่ออกท่านก็ไม่มีวัฒนธรรมนะซีจะ

ตาอ้อดได้อธิบายให้พลอยฟังว่า นี่แหละภาษาใหม่ที่ท่านสั่งให้คนไทยพูดกัน หนังสือเดี๋ยวนี้อีกเขียนไม่เหมือนแต่ก่อน ท่านตัดหนังสือทิ้งไปเสียหลายตัว แล้วก็แก้ตัวสะกดใหม่ อย่างคำว่า ธง เดียวนี้ไม่ใช่ ธ ธง แต่ใช้ ท ทหาร แปลกดีใหม่ ส่วนคำพูดที่อ้อดพูดกับคุณลุงนั้น ก็อย่างที่ท่านสั่งให้พูดนะแหละ คำเหล่านั้นคือคำที่เขากำหนดให้ใช้ เรียกตัวเองว่า **ฉัน** เรียกคนที่เรากำลังพูดด้วยว่า **ท่าน** ใช้คำว่า **จะ** เป็นคำรับและไม่เป็นคำปฏิเสธ ส่วน**ขอ**ใจก็ใช้เวลา**ขอ**ใจ และ**ขอโทษ**ก็ใช้สำหรับ**ขอโทษ**

พ่อเพิ่มได้อธิบายต่อไปว่า อย่างฉันจะถามแม่พลอยว่า กินข้าวแล้วหรือยัง ฉันก็ต้องถามว่า ท่านรับประทานข้าวหรือยัง ? ถ้าแม่พลอยกินแล้ว แม่พลอยก็ตอบว่า จะฉันรับประทานแล้ว ขอใจ ถ้ายังก็บอกว่า ไม่ ฉันยังไม่ได้รับประทาน เท่านั้นเอง...

นอกจากนี้ “ผู้หญิง” เดียวนี้เขาชอบเรียกว่า ดอกไม้ของชาติ แม่พลอยก็ดอกหนึ่งเหมือนกัน เสียแต่ชักจะเหี่ยวๆ เสียแล้วเท่านั้น (สี่แผ่นดิน เล่ม ๒ หน้า ๘๖๑-๘๖๓)

ในรอมจิตรก็ได้กล่าวถึงการเปลี่ยนแปลงของภาษาไว้ว่า

ถึงवादจะไม่ได้ร่ำเรียนมานักหนา แต่คนในยุคของवादก็รู้จักวิธีใช้ภาษาไม่ใช่น้อย ทั้งภาษาที่ใช้พูดทูลเจ้านาย ภาษาพูดในกลุ่มชั้นเดียวกัน ภาษาของคน “ในกำแพง” และภาษาที่ใช้กับบ่าว ซึ่งต้องถูกกาลเทศะอยู่เสมอ หากในยุค “วัฒนธรรม” ได้ประกาศให้เหลือคำสรรพนาม “ฉันกับท่าน” และตัดตัวอักษรภาษาไทยออกเสียหลายตัว อย่างที่พ่อนวมพูดด้วยอารมณ์ขันว่า

“ลองคำว่า คน ใช้เขียนด้วยคอกวายเสียแล้ว อีกหน่อยคนกับควายก็เหมือนกัน” (รอมจิตร เล่ม ๔ หน้า ๑๑๒๓)

พ่อนวมได้บอกवादว่า ท่านควรจะตามให้ทันรัฐนิยมนี้ฉันว่าจะไปเปลี่ยนชื่อให้ถูกวัฒนธรรมเหมือนกัน ชื่อนวมนี้มันละม้ายไปทางผู้หญิง ชื่อผู้ชายมันต้องเข้มแข็ง มีสง่า (รอมจิตร เล่ม ๔ หน้า ๑๑๒๔)

◆ การเปลี่ยนแปลงธรรมเนียมประเพณีการกินข้าวเป็นกินถ้วยเดียว

ในรอมจิตรได้กล่าวถึงเรื่องนี้ไว้ในตอนที่แม่กลิ่นมาตามवादว่า หัดทำถ้วยเดียวบ้างหรือยัง ก็ถ้วยเดียวน้ำ ถ้วยเดียวแห้ง เขาว่าข้าวมันแพง ต้องหันมากินถ้วยเดียวแทน ถ้วยอกเพาะง่าย ราคาถูก ใส่เข้าไปแยะๆ เดียวก็อึด

वादนำเรื่องนี้ไปถามคุณอรุณ ก็ได้รับคำอธิบายว่า

ประเทศกำลังยุ่งข้าวก็ยากหมากก็แพง เขาก็ต้องหาอะไรให้คนตื่นตัวไปยังงั้นเอง (รอมจิตร เล่ม ๔ หน้า ๑๑๑๕)

ในสี่แผ่นดินได้กล่าวถึงเรื่องถ้วยเดียวไว้ในตอนที่พ่อเพิ่มคุยกับพลอยว่า... หมู่นี้ได้ยินแต่ประกาศโฆษณาเรื่องถ้วยเดียวกันทางวิทยุ เขาพูดกันถึงเรื่องคุณวิเศษต่างๆ ของถ้วยเดียวจนไม่รู้จะฟังอย่างไรได้ เดียวนี้ถึงกับว่าถ้วยเดียวขามเดียนี้แหละอาจแก้เศรษฐกิจของชาติได้... อ้อ ! แล้วถ้าใส่หมวกอีกใบหนึ่งกินถ้วยเดียวขามหนึ่งละก้อเป็นมหาอำนาจได้เลย แม่พลอยเอ๋ย... ฉันได้ยินเขาถือกันว่า ใครก็ไม่รู้เกิดนี้กสนุกทำถ้วยเดียวเรือไปเลี้ยงในทำเนียบระหว่างน้ำท่วม พ่อท่านผู้มีบุญวาสนาท่านได้รับประทานถ้วยเดียวร่อยกันเข้า ท่านก็เห็นว่า ถ้วยเดียวเป็นของดีเป็นของวิเศษ เลยเกิด

เรื่องนิยามกัวยเตี้ยวกันเป็นการใหญ่ ชักชวนให้ราษฎรกินกัวยเตี้ยวกันให้กลุ้มไปหมด และ
 นัยว่า จะสนับสนุนให้คนไทยขายกัวยเตี้ยวเป็นการใหญ่ด้วย (สี่แผ่นดิน เล่ม ๒ หน้า
 ๘๕๕)

การเปลี่ยนแปลงทางสังคมไทยในช่วงหลังจากเปลี่ยนแปลงการปกครอง พ.ศ.
 ๒๔๗๕ ในยุคที่ถือคติ เชื่อผู้นำชาติพ้นภัยหรือในช่วงรัฐนิยม นั้น พลอยได้ปรารถนากับข้อ
 ไขอย่างน่าฟังว่า

“ข้อยคิดดูบ้างหรือเปล่า แต่ก่อนนี้ไม่ว่าอะไรก็ออกมาจากข้างในวังทั้งนั้น
 ไม่ว่าจะเป็นเรื่องแต่งเนื้อแต่งตัว หน้าบ ของกินของเล่น ในวังเริ่มก่อนแล้วข้างนอกก็ตาม
 อย่างเมื่อเราเป็นสาว ๆ มักจะทำอะไรก่อนคนอื่นเสมอ ของใช้เราก็มีใหม่ ๆ ก่อนคน
 ข้างนอก เสื้อผ้าเครื่องแต่งตัวแบบไหน ๆ เราก็เริ่มกันก่อน แล้วข้างนอกจึงค่อย ๆ ตามไป
 จนใช้เหมือนกันทั่วกันหมด ฉันทยังจำได้เลย เมื่อครั้งตามเสด็จบางปะอิน พวกผู้หญิง
 ชาวบ้านที่เขาพายเรือมาขายของแถวที่จอดเรือเครื่อง เขาชอบดูพวกเราชาววังชมว่า
 แต่งตัวงามเหมือนกับละครที่เขาเล่น ดูเท่าไรก็ไม่เบื่อ แต่พอคุ้นกันหนักเข้า
 พวกชาวบ้านสาว ๆ เขาจำแบบไปแต่งตัวจนดูสวยงามพอ ๆ กับเรา แต่เดี๋ยวนี้ฉันไม่รู้
 เขาไปเริ่มแบบเริ่มแผนกันที่ไหน จะดูใครเป็นแบบอย่างก็หาดูไม่ได้ ถึงอยากจะทำตามเขา
 เราก็ดูตามไม่ทัน ผิดกับแต่ก่อนเสียจริง ๆ

ข้อไขได้ตอบพลอยว่า... ไม่เห็นจะแปลกอะไรนี่พลอยแต่ก่อนผู้มีบุญวาสนา
 ทำนอยู่ในวังกันทั้งนั้น อะไร ๆ ก็ต้องออกมาจากในวังก่อนเป็นธรรมดา แต่เดี๋ยวนี้ในวัง
 มีใครอยู่ล่ะ... มีแต่ยายแก่อ่างฉันเพียงไม่กี่คน คนเขาก็ต้องไปเที่ยวจ้องมองผู้มีบุญ
 วาสนาในที่อื่น แล้วเดี๋ยวนี้เขาก็ทำอะไรกันง่ายดี ท่านจะเอาอย่างไร ท่านก็สั่งเอาปุบปับ
 ใครไม่ทำก็จับเลย สะดวกดีเหมือนกันไม่ต้องเสียเวลาคิด มัวอ้อยอิ่งดัดจริตว่าจะทำดีหรือ
 ไม่ทำดีอย่างแต่ก่อนไม่ได้” (สี่แผ่นดิน เล่ม ๒ หน้า ๘๕๘)

ในสี่แผ่นดินพลอยได้ให้ข้อคิดเกี่ยวกับการเปลี่ยนแปลงทางวัฒนธรรมในเรื่อง
 การแต่งกายไว้อย่างน่าประทับใจว่า

“พลอยได้เคยเห็นผู้ชายแต่งตัวด้วยเครื่องแต่งกายหลายหลากมาในชีวิต
 ของตน ตั้งแต่ถุงผ้าลายใส่เสื้อกระบอก ถุงผ้าม่วงใส่เสื้อราชแปดชั้นที่ แต่งเครื่องแบบ
 ต่าง ๆ ติดเหรียญตราตลอดจนแต่งสากลผูกเน็คไทแบบฝรั่ง เครื่องแต่งตัวของผู้ชาย
 ที่เปลี่ยนไปตามยุคตามสมัย สุดแต่ใจคนจะเห็นงาม แต่ผ้าเหลืองสามผืนอันเป็นเครื่อง
 แต่งกายของผู้มีศีล ยังมีได้มีใครบังอาจมาเปลี่ยนเป็นอย่างอื่น ยังคงอยู่อย่างไรร้อยอย่างนั้น

พลอยเพิ่งมารู้สึกในวันนี้ว่า ผ้าเหลืองเพียงสามผืนนั้น สามารถประดับคนโหรงรงงามมีสง่า
ราศีได้ยิ่งกว่าอาภรณ์ล้ำค่าใดๆ ทั้งสิ้น ผู้ที่นุ่งห่มด้วยผ้าเหลืองสามผืนนั้น มีความงาม
อันเลิศล้ำมนุษย์ใดๆ เพราะความงามที่เกิดขึ้นนั้น มิได้เกิดจากรูปสมบัติ อันมีแต่จะ
เสื่อมโทรมสลายไป มิใช่ความงามอันเกิดจากการตกแต่งประดับประดาอันเป็นการพราง
ที่หลอกลวงได้แต่เพียงจักขุประสาท แต่เป็นความงามอันเกิดจากศีล จากความสำรวม
จากความสงบ และความนอบน้อม ความงามอย่างนี้มีใครจะเห็นได้หรือรู้สึกได้ด้วยสัมผัส
ต่างๆ อันเป็นของลวงโลก ก่อให้เกิดความเข้าใจผิดอยู่เป็นนิตย์แต่เห็นได้ด้วย
ดวงจิตบริสุทธิ์ ซึ่งย่อมจะต้องเป็นความงามที่แน่แท้ ปราศจากความเคลือบคลุมแอบแฝง
หรือการหลอกลวงใดๆ (สี่แผ่นดิน เล่ม ๒ หน้า ๙๔๒)

บทที่ ๔

บทสรุป

งานวิจัยเรื่อง “วัฒนธรรมไทยในวรรณคดี : ตั้งแต่ต้นรัตนโกสินทร์ - เปลี่ยนแปลงการปกครอง พ.ศ. ๒๔๗๕” นั้น มีวัตถุประสงค์ เพื่อศึกษาการปลูกฝังวัฒนธรรมโดยผ่านทางวรรณคดีทั้งสี่เรื่องอันได้แก่ พระอภัยมณี สี่แผ่นดิน ร่มฉัตร และสามชาย

จากกรอบของการวิเคราะห์ที่ได้วางไว้ ประการที่หนึ่ง วรรณคดีทั้งสี่เรื่องนี้ ได้ปลูกฝังแนวความคิดสำคัญที่เป็นหลักใหญ่ที่เรียกว่า หัวข้อสำคัญ (Themes) หรือ คุณค่าทางวัฒนธรรม (Cultural Values) ในเรื่องพระมหากษัตริย์ และเรื่องความรักอิสระ ความเมตตาากรุณา ความกตัญญูกตเวทิต่อผู้มีพระคุณ

แนวความคิดสำคัญที่เป็นหลักใหญ่ของวัฒนธรรมไทยในเรื่อง พระมหากษัตริย์นั้น ในพระอภัยมณี สี่แผ่นดิน ร่มฉัตร ได้สอดแทรกวิถีคิด และแบบแผนพฤติกรรม ที่แสดงให้เห็นถึงความเคารพบูชา ความจงรักภักดีเทิดทูนพระมหากษัตริย์ และพระราชวงศ์อยู่ตลอดทั้งเรื่อง ยกเว้นเรื่องสามชาย ซึ่งเป็นเรื่องชีวิตของสามัญชนชั้นสูง และชั้นกลาง

แนวความคิดสำคัญที่เป็นหลักใหญ่ของวัฒนธรรมไทยในเรื่องพระมหากษัตริย์นั้น ไม่ว่าจะวันเวลาจะเปลี่ยนแปลงไปอย่างไร จากสังคมประเพณีมาเป็นสังคมสมัยใหม่ จนกระทั่งถึงสังคมยุคโลกาภิวัตน์ แนวความคิดสำคัญในเรื่องนี้ไม่เคยเปลี่ยนแปลง แต่ยังคงมีความสำคัญต่อเนื่องกันมาอย่างมากที่สุดสำหรับสังคมไทย พระมหากษัตริย์ทรงเป็นศูนย์กลางให้คนไทยยึดเหนี่ยวกันไว้ได้อย่างแน่นแฟ้น พระองค์ทรงเห็นแก่ความสุขของอาณาประชาราษฎร์มาก่อนความสุขของพระองค์เอง ด้วยเหตุนี้จึงทำให้ความรักความศรัทธา ความเคารพบูชาเทิดทูนพระองค์ท่านเหนือสิ่งอื่นใด ยังคงมั่นคงอยู่ในหัวใจของคนไทยทุกคนไม่มีวันเสื่อมคลาย

สำหรับแนวความคิดสำคัญที่เป็นหลักใหญ่ของวัฒนธรรมไทยอีกประการหนึ่ง ซึ่งวรรณคดีทั้งสี่เรื่องนี้ได้ปลูกฝัง ได้แก่ เรื่องความรักอิสระ ความเมตตาากรุณา ความกตัญญูกตเวทิต่อผู้มีพระคุณนั้น เป็นแนวความคิดที่ได้รับอิทธิพลมาจากพระพุทธศาสนา พระพุทธศาสนาทรงสอนเรื่องของการพึ่งตนเอง อัตตาหิ อัตโนนาโถ

เรื่องของกรรมซึ่งไม่มีใครขัดแย้งให้ใครได้ เพราะเป็นผลของการกระทำของตนเองทั้งสิ้น ประกอบกับการทำมาหากินแบบเกษตรกรรม ซึ่งค่อนข้างเป็นอิสระไม่ต้องอยู่ภายใต้กฎเกณฑ์อะไรมากนัก ทำให้คนไทยเป็นคนที่รักอิสระ ส่วนความเมตตากรุณานั้นก็เป็นคำสอนที่สำคัญทางพระพุทธศาสนา ซึ่งถือว่าเมตตาธรรมเป็นสิ่งล้ำค่าจุนโลก และความกตัญญูกตเวทินั้นทางพระพุทธศาสนาถือว่า เป็นสัญลักษณ์ของคนดี

วรรณคดีที่เลือกมาศึกษาทั้งสี่เรื่องได้ปลุกฝังแนวความคิดสำคัญที่เป็นหลักใหญ่ของวัฒนธรรมไทยในเรื่องความรักอิสระ ความเมตตากรุณา ความกตัญญูกตเวทิต่อมาโดยผ่านทางตัวละครโดยเฉพาะตัวเองของเรื่องทั้งสี่ ไม่ว่าจะเป็นพระอภัยมณี นางสุวรรณมาลี คุณเปรม แม่พลอย คุณอรุณ แม่वाद รวมทั้งรัตน และพัชรี ก็ล้วนแต่เป็นบุคคลผู้มีคุณธรรม ความดี เปี่ยมไปด้วยความเมตตา ความกตัญญู ซึ่งได้แสดงออกโดยผ่านวิธีคิดและแบบแผนพฤติกรรมในเรื่องต่างๆ

จากกรอบของการวิเคราะห์ประการที่สอง วรรณคดีที่เลือกมาศึกษาทั้งสี่เรื่องนี้ได้ปลุกฝังวิธีคิดและแบบแผนพฤติกรรมดังต่อไปนี้คือ ในส่วนของวิธีคิด วรรณคดีทั้งสี่เรื่องได้ปลุกฝังวิธีคิดในเรื่องที่เกี่ยวกับพระมหากษัตริย์ วิธีคิดในเรื่องที่เกี่ยวกับพระพุทธศาสนา วิธีคิดในเรื่องคุณสมบัติของผู้หญิงไทย วิธีคิดในเรื่องคู่ครองและเครือญาติ วิธีคิดในเรื่องสิ่งศักดิ์สิทธิ์และอำนาจลึกลับ วิธีคิดเรื่องความฝัน วิธีคิดเรื่องการเมือง และวิธีคิดเรื่องความรู้และงานอาชีพ

วิธีคิดในเรื่องที่เกี่ยวกับพระมหากษัตริย์นั้น ได้รับอิทธิพลจากคติทางฮินดู ซึ่งถือว่าพระมหากษัตริย์ทรงเป็นเทพเจ้าแบ่งภาคลงมาเกิดอยู่ในฐานะสมมติเทวราชด้วยเหตุนี้ จึงได้มีขนบธรรมเนียมประเพณีที่เข้มงวดและเห็นห่างระหว่างประชาชนและพระมหากษัตริย์ แต่ในทางปฏิบัติพระมหากษัตริย์ของเรา พระองค์ไม่ได้ทรงถือว่าพระองค์เป็นเทพเจ้า ประเพณีและคติทางฮินดูเป็นแต่เพียงส่วนที่เข้ามาประกอบเพื่อเพิ่มความมีเกียรติให้กับราชสำนักเท่านั้น

วิธีคิดในเรื่องที่เกี่ยวกับพระพุทธศาสนา วรรณคดีทั้งสี่เรื่องได้ปลุกฝังให้เห็นว่าสุขและทุกข์เป็นของคู่กัน ไม่มีใครจะหนีพ้นได้ ปลุกฝังเรื่องของการ การส่งบุญกุศลแก่กัน รวมทั้งการรู้จักนำหลักธรรมมาล่อมเกล่าจิตใจเป็นเครื่องควบคุมภายใน

วิธีคิดในเรื่องคุณสมบัติของผู้หญิงไทย ผู้หญิงไทยในสังคมประเพณีไม่ใช่จะสวยเพียงอย่างเดียว แต่ต้องมีคุณสมบัติของลูกผู้หญิงด้วย คือต้องหอมเหมือนดอกพิกุล ไม่ว่าจะยามสดหรือยามแห้งก็ไม่ทิ้งกลิ่น ผู้หญิงจะได้รับการอบรมให้รู้จักรักเกียรติ รักศักดิ์ศรี รักนวลสงวนงาม ความบริสุทธิ์ ไม่มีราคะ ยังเป็นเรื่องสำคัญ

วิธีคิดในเรื่องคู่ครองและเครือญาติ วรรณคดีทั้งสี่เรื่องได้ปลูกฝังความเชื่อเรื่องบุพเพสันนิวาส การเลือกคู่จะเลือกจากชนชั้นเดียวกัน ผู้หญิงแต่งงานตามความเห็นชอบของผู้ใหญ่ คนไทยให้ความสำคัญกับญาติทั้งทางสายโลหิตและการแต่งงาน ญาติพี่น้องต้องรักกัน ช่วยเหลือกัน เงินทอง ยศศักดิ์ หรือความยากจนจะไม่เข้ามามีอิทธิพลต่อความสัมพันธ์ในหมู่ญาติ

วิธีคิดเรื่องสิ่งศักดิ์สิทธิ์และอำนาจลึกลับ วรรณคดีทั้งสี่เรื่องได้ปลูกฝังให้เห็นว่าคนไทยมีความเชื่อในเรื่องทั้งสองนี้ เพราะความเชื่อทางพระพุทธศาสนากับศาสนาพราหมณ์นั้นแยกกันไม่ค่อยออก คนไทยจะทำอะไรก็มักจะบนบานศาลกล่าว และดูฤกษ์ดูยามเพื่อความเป็นสิริมงคล

วิธีคิดในเรื่องความฝัน วรรณคดีทั้งสี่เรื่องได้ปลูกฝังถึงวิธีคิดของคนไทยในเรื่องความฝันว่า อาจมาจากสาเหตุหลายประการคือ ร่างกายไม่ปกติ หรือ จิตประสาทไปถึงเรื่องนั้นๆ หรือเทวดาส่งพรมาให้เข้านิมิตฝัน หรือเกิดจากอำนาจบุญกุศลและอกุศลที่ได้สร้างไว้ จึงบังเกิดนิมิตเพื่อให้ทราบผลดีหรือผลร้ายที่จะเกิดขึ้นได้ล่วงหน้า

วิธีคิดเรื่องการเมืองการมีบุตร วรรณคดีทั้งสี่เรื่องได้ปลูกฝังวิธีคิดในเรื่องการเมืองการมีบุตรไว้ตั้งแต่เริ่มตั้งครรรภ์ จนกระทั่งคลอดตลอดถึงเรื่องการให้นมลูก

วิธีคิดเรื่องความรู้และงานอาชีพ วรรณคดีทั้งสี่เรื่องได้ปลูกฝังวิธีคิดในเรื่องความรู้และงานอาชีพว่า คนไทยย่ำคุณค่าของวิชาความรู้กับอาชีพรับราชการเพื่อที่จะได้เป็นเจ้าของคน

จากกรอบของการวิเคราะห์ประการที่สองในส่วนរបแบบแผนพฤติกรรมนั้น วรรณคดีทั้งสี่เรื่องได้ปลูกฝังแบบแผนพฤติกรรมโดยแยกเป็น ๑) ธรรมเนียมประเพณี ๒) จารีตประเพณี ๓) ขนบประเพณี

๑) วรรณคดีทั้งสี่เรื่องได้ปลูกฝังธรรมเนียมประเพณี ดังนี้คือ

ก. ธรรมเนียมประเพณีของชาววัง ในเรื่องการแต่งตัว การรับประทานอาหาร การพัด การกลาน การห้ามเหยียบธรณีประตู การเดินในวังกลางคืนต้องจุดไฟ รวมทั้งงานโสกันต์

ข. ธรรมเนียมประเพณีโกนผมไฟและโกนจุก

ค. สมัยนิยม ส่วนใหญ่จะเป็นการสะสม นับตั้งแต่เครื่องลายคราม ต้นไม้ ตลับงา นกเขา ไม้เท้า

ง. ภาษาและสำนวนไทย

- การใช้คำนำหน้าชื่อว่า “คุณ” “แม่” “พ่อ”
- การนิยมเรียกขานกันแบบนับญาติ
- ศัพท์บางคำที่ใช้ในสังคมประเพณี

วรรณคดีทั้งสี่เรื่องได้ปลูกฝังสำนวนไทย ดังนี้คือ คอหยักๆ สักแต่ว่าคน กิบนบนเรือนขึ้นบนหลังคา ซาดจะดีไม่ต้องทาสีก็แดง วัวเห็นแก่หญ้าข้าเห็นแก่กิน วัวใคร เข้าคอกใคร หรือวัวของผู้ใดยอมเข้าคอกผู้นั้น ดูวัวให้ดูหางดูนางให้ดูแม่ ทะลุกลางปล้อง น้ำนิ่งไหลลึก น้ำน้อยยอมแพ้ไฟ น้ำขุ่นไว้ในน้ำใสไว้นอก เต่าใหญ่ไขกอบ กรวดน้ำ คว่าขัน เตี้ยอุ้มค่อม ตีงูให้หลังหัก ทองรู้กระเบื้อง กระจ่ายหมายจันทร์ เจ็องรำราคาแพง ปีมะโว้ เข้าหม้อ ปากเป็นชกยนต์ เถียงคำไม่ตกปาก ตกน้ำไม่ไหลตกไฟไม่ไหม้

จ. ธรรมเนียมประเพณีอื่นๆ ซึ่งไม่จัดอยู่ในหมวดหมู่นี้ได้กล่าวมาแล้ว ได้แก่

- คนไทยมีธรรมเนียมประเพณีที่ก่อนนอนจะสวดมนต์
- คนไทยมีธรรมเนียมประเพณีที่เวลามีทุกข์ร้อน หรืออยู่ในอันตรายก็จะ สวดมนต์ภาวนา หรือหันเข้าหาพระธรรม
- คนไทยมีธรรมเนียมประเพณีอย่างหนึ่งซึ่งเป็นมารยาทสังคมคือ จะไม่ บ้วนน้ำลายในที่สาธารณะ

- คนไทยมีธรรมเนียมประเพณีว่าถ้าเป็นพี่สะใภ้ถึงจะอายุน้อยกว่าน้องๆ สามมี แต่น้องสามมีก็ต้องให้ความเคารพ

- คนไทยในสังคมประเพณีมีธรรมเนียมประเพณีอย่างหนึ่งคือ ถ้าไม่สามารถชำระดอกเบี้ยเป็นทรัพย์สินแล้ว ก็มักจะนำลูกหลานไปให้เจ้าหนี้ใช้แรงงาน ซึ่งเรียกว่า "ขั้ดดอก" ได้ด้วย

- คนไทยมีธรรมเนียมประเพณีที่จะอบรมลูกให้มีคุณสมบัติของ "ผู้ดี"

- คนไทยในสังคมประเพณีมีธรรมเนียมประเพณีที่ใช้รถลากเป็นพาหนะ

- คนไทยในสังคมประเพณีมีธรรมเนียมประเพณีที่จะเอาเงินทองของมีค่าฝังไว้ในดิน เวลาที่เกิดศึกสงคราม

- คนไทยในสังคมประเพณีมีธรรมเนียมประเพณีการซื้อ - ขายทอง

- คนไทยมีธรรมเนียมประเพณีที่เวลาจะประกอบกิจกรรมใด มักจะดูวันที่เป็นมงคลก่อน จึงจะกระทำ

- คนไทยมีธรรมเนียมประเพณีที่ว่า จะไปต้องลา จะมาต้องไหว้

- คนไทยในสังคมประเพณีมีแต่ "งานวัด" เท่านั้นที่ไปเที่ยวพักผ่อนหย่อนใจกัน

๒) วรรณคดีทั้งสี่เรื่องได้ปลูกฝังจารีตประเพณี ดังนี้คือ

ก. จารีตประเพณีที่เกี่ยวกับสามมี - ภรรยา ซึ่งจะเป็นเรื่องข้อควรปฏิบัติของฝ่ายภรรยาที่มีต่อสามมี

ข. จารีตประเพณีระหว่างนายกับบ่าว จะเป็นเรื่องของข้อควรปฏิบัติของนายต่อบ่าว

ค. จารีตประเพณีระหว่างแม่กับลูก จะเป็นเรื่องข้อควรปฏิบัติของผู้ที่เป็นแม่ที่มีต่อลูก

๓) วรรณคดีทั้งสี่เรื่องได้ปลูกฝังชนบประเพณี ดังนี้ คือ

ก. ชนบประเพณีการศึกษาสงคราม ซึ่งแม่ทัพต่อแม่ทัพจะเข้าสู่เอาแพ้ชนะกัน

ข. ชนบประเพณีเรื่องการค้างาน ซึ่งกล่าวถึงตั้งแต่การสู้ขอ การหมั้น การแต่งงาน การปูที่นอน การส่งตัว

จากกรอบของการวิเคราะห์ประการที่สาม เมื่อสังคมไทยได้เปิดประเทศติดต่อกับตะวันตก และมีการเปลี่ยนแปลงให้เป็นสมัยใหม่นั้น ได้ส่งผลกระทบต่อ การเปลี่ยนแปลงวัฒนธรรมในด้านใดบ้าง

การเปลี่ยนแปลงให้เป็นสมัยใหม่ ในสังคมไทยนั้น ผู้นำการเปลี่ยนแปลงก็คือ ราชสำนักหรือเจ้านายชั้นผู้ใหญ่

ลักษณะสำคัญของสังคมที่กำลังเปลี่ยนแปลงไปสู่ความทันสมัยได้แก่

- ความสัมพันธ์ที่เคยมีในกลุ่มเครือญาติและเพื่อสนิท หรือที่เรียกว่าความสัมพันธ์แบบปฐมภูมิ ก็ได้เปลี่ยนแปลงเป็นความสัมพันธ์แบบทุติยภูมิ ซึ่งเป็นความสัมพันธ์ของคนกลุ่มใหญ่ในรูปของสมาคมสโมสรมากกว่า

- ในด้านการเมืองก็จะเปลี่ยนแปลงจากระบบการปกครองที่ปิด และขึ้นอยู่กับกลุ่มน้อยและสิทธิทางชาติกำเนิด มาเป็นระบบการเมืองที่เปิดเผยและกว้าง ประชาชนมีบทบาทและส่วนร่วมตามความสามารถและความสมัครใจ นั่นก็คือ ระบอบประชาธิปไตย

- การเปลี่ยนแปลงจากวิถีคิด ที่ขึ้นอยู่กับอารมณ์ความเชื่อมาสู่การมองโลกโดยใช้เหตุผล การคำนวณ และหลักวิทยาศาสตร์ ในเรื่องนี้ ได้มีการเปลี่ยนแปลงในวิถีคิด เรื่องจำนวนคู่ครอง วิถีคิดเรื่องการเลิกคู่ครอง วิถีคิดเรื่องการหย่าร้าง วิถีคิดเรื่องติดคุก วิถีคิดเรื่องคลอดบุตร วิถีคิดเรื่องไปเรียนต่างประเทศ

ส่วนการรับสิ่งใหม่หรือการเปลี่ยนแปลงวัฒนธรรมทางวัตถุ ได้แก่ รถจักรยาน รถยนต์

นอกจากนี้ยังมีการเปลี่ยนแปลงในธรรมเนียมประเพณีบางประการ ได้แก่ เรื่องผู้หญิงไว้ผมยาว การเปลี่ยนแปลงจากผ้าถุงโจงกระเบนมาเป็นถุงผ้าขึ้น การเปลี่ยนแปลงธรรมเนียมประเพณีจากนั่งทานข้าวกับพื้นมาเป็นนั่งโต๊ะ การเปลี่ยนแปลงธรรมเนียมประเพณีเรื่องการหยุดงานของข้าราชการจะต้องส่งใบลา การเปลี่ยนแปลงธรรมเนียมประเพณีเกี่ยวกับเรื่องของภาษา การเปลี่ยนแปลงธรรมเนียมประเพณี การกินข้าวเป็นกินถ้วยเดียว

การเปลี่ยนแปลงจากสังคมประเพณีมาเป็นสังคมสมัยใหม่นั้น เริ่มต้นจากราชสำนักก่อน ดังใน “ร่มฉัตร” ได้กล่าวไว้ตอนหนึ่งว่า ... รัชนีนั้นนับว่ามีการเปลี่ยนแปลงทาง “แฟชั่น” เหมือนกัน แต่ความเปลี่ยนแปลงได้ค่อยมีค่อยไปจนทุกคนไม่รู้สึกรู้สียงเป็นเพราะ “ผู้นำ” แฟชั่นในยุคนั้น อันได้แก่ เจ้านายชั้นผู้ใหญ่ทรงพิจารณาแก้ไขให้ดูงามก่อนที่จะทรงเป็นตัวอย่าง หรือจะเป็นเพราะความห่างไกลกันด้วยข่าวคราวและระยะทาง อย่างไรก็ดีตามแฟชั่นในยุคของวาทจึงไม่ลอกของฝรั่งมาทั้งดุ้นเหมือนในปัจจุบัน (ร่มฉัตร เล่ม ๒ หน้า ๕๒๘)

ส่วนการเปลี่ยนแปลงในช่วงหลังจากการเปลี่ยนแปลงการปกครอง พ.ศ. ๒๔๗๕ นั้น จะเริ่มต้นจากผู้มีอำนาจในยุคนั้นสั่งให้เปลี่ยนแปลงดังเช่นเรื่องของภาษาที่ได้กล่าวมาแล้ว แต่สำหรับปัจจุบันซึ่งเป็นโลกยุคข้อมูลข่าวสาร มีเทคโนโลยีการสื่อสารสมัยใหม่ ทำให้การแพร่ข่าวสาร ความรู้ การโฆษณา หรืออาจเรียกว่าการกระจายทางวัฒนธรรม โดยเฉพาะอย่างยิ่งจากสังคมตะวันตกเป็นไปอย่างรวดเร็วและกว้างขวาง จึงเข้าลักษณะดังในเรื่อง “ร่มฉัตร” ได้กล่าวว่า ... ลอกของฝรั่งมาทั้งดุ้น

เรื่องของ การกระจายทางวัฒนธรรม จะต้องระลึกไว้เสมอว่า ของใหม่ไม่ใช่จะดีทุกอย่าง และของเก่าก็ไม่ใช่จะไม่ดีไปทั้งหมด การรับสิ่งใหม่ต้องรู้จักเลือกรับแต่สิ่งที่ดี มีประโยชน์ ในขณะที่เดียวกันก็ต้องรู้จักเลือกเก็บรักษาของเก่าที่ดีและมีประโยชน์ไว้เช่นกัน ของเก่าบางอย่างอาจจะไม่มีประโยชน์ในแง่ของการใช้สอย แต่มีคุณค่าและความหมายในทางประวัติศาสตร์ ซึ่งจำเป็นต้องเก็บรักษาไว้เป็นมรดกของชาติ

(ภาพย์ฉบับ ๑๖)

◎ เสียหายวัฒนธรรมไทย จะสูญสิ้นไป เพราะแบบสากลเข้าครอง

บรรณานุกรม

กาญจนาคพันธุ์. ๒๕๑๓. **สำนวนไทย** : ห้างหุ้นส่วนจำกัดบำรุงสาส์น.

ศีกฤทธิ์ ปราโมช, ม.ร.ว. ๒๕๔๐. **สี่แผ่นดิน** : สำนักพิมพ์ดอกหญ้า

จุลจักรพงศ์, พระเจ้าวรวงศ์เธอพระองค์เจ้า. ๒๕๐๕. **เจ้าชีวิต** : สำนักพิมพ์คลังวิทยา.

จำนงค์ อติวัฒน์สิทธิ์ และคณะ. ๒๕๓๐. **สังคมวิทยา** : ห้างหุ้นส่วน จำกัด ทิพย์อักษร.

ชัย เรื่องศิลป์. ๒๕๑๗. **ประวัติศาสตร์ไทยสมัย ๒๓๕๒ - ๒๔๕๓ ตอนที่ ๑** ด้านสังคม.

เมธอมลย์ ราชภัณฑารักษ์. ๒๕๒๐. **พัฒนาการเกษตรกับการเปลี่ยนแปลงทางสังคม
ไทย พ.ศ. ๒๔๓๕ - ๒๔๗๕** : บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

ดอกไม้สด. ๒๕๔๑. **สามชาย** : สำนักพิมพ์บรรณกิจ.

ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระยา. ๒๕๓๐. "สงครามเก้าทัพ", **สงครามครั้งสำคัญใน
สมัยรัตนโกสินทร์**.

ทมยันตี. ๒๕๓๔. **ร่มฉัตร** : สำนักพิมพ์ ณ บ้านวรรณกรรม.

รุจยา อากาศ, ม.ร.ว. มปป. **แนวทางการศึกษากระบวนการเปลี่ยนแปลงให้เป็น
สมัยใหม่ในประวัติศาสตร์ไทย** : เอกสารชุดที่ ๐๑๐ ประกอบการสัมมนาเรื่อง
วิวัฒนาการสังคมไทยในรอบ ๒๐๐ ปี

สุนทรภู่. ๒๕๐๕. **พระอภัยมณี** : องค์การค้าของคุรุสภา.